САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

ЗБОРНИК БРОЈ 21

ТРСТЕНИК, 2009.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
ЗБОРНИК 21

Издавач
Народна библиотека „Јефимија“ Трстеник

Главни и одговорни уредник
Верољуб Вукашиновић

Уреднишшво
Милосав Ђалић
Милан Милетић
Радошин Зајић

Програмски савеш
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић,
Милош Петровић, Марко Недић,
Михајло Пантић, Милосав Ђалић,
Милан Милетић, Љиљана Егерић,
Мирољуб Радосављевић, Радошин Зајић,
Верољуб Вукашиновић

Ликовни и шехнички уредник
Иван Величковић

ISBN 978-86-83191-32-1

Тираж
500 примерака

Шшамйа
М-Граф Трстеник

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
ЗБОРНИК 21

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

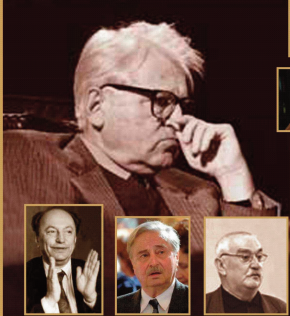
ЗБОРНИК БРОЈ 21

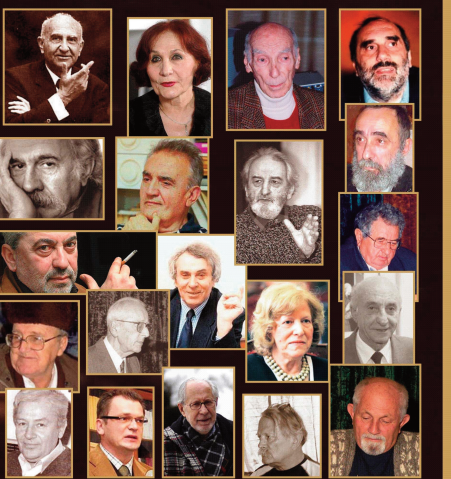
ТРСТЕНИК
2009.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

25. КЊИЖЕВНИ СУСРЕТИ ТРСТЕНИК 2008.

Добрица Ћосић / Писац и завичај

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

УТОРАК, 14. ОКТОБАР
17 ЧАСОВА
Хол Народне библиотеке „Јефимија“ Трстеник

ИЗЛОЖБА „25 ГОДИНА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ“

МИЛОШ ПЕТРОВИЋ
Хор „Бошко Југовић“ Трстеник

18 ЧАСОВА
Већница Народног универзитета Трстеник

КЊИЖЕВНО ДЕЛО МИЛОСАВА ЂАЛИЋА

ДАНИЦА АНДРЕЈЕВИЋ, МИЛОШ ПЕТРОВИЋ, МИЛИВОЈЕ Р. ЈОВАНОВИЋ, МИЛОСАВ ЂАЛИЋ
Момир Брадић, драмски умјетник

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

СРЕДА, 15. ОКТОБАР
18 ЧАСОВА
Већница Народног универзитета Трстеник

ПРЕДСТАВЉАЊЕ КЊИЖЕВНИХ СУСРЕТА „СРПСКА ПРОЗА ДАНАС“ БИЛЕЋА

НИКОЛА АСАНОВИЋ, РАДОСЛАВ БРАТИЋ, ВЕРОЉУБ ВУКАШИНОВИЋ
Иван Перчевић, виолина

ЧЕТВРТАК, 16. ОКТОБАР
17 ЧАСОВА
Сала Дома културе Трстеник

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

ДУШАН БЕРИЋ, МИРОСЛАВ ЕГЕРИЋ, СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ, МАРКО КРСТИЋ, РАДОВАН БЕЛИ МАРКОВИЋ, МИЛАН РАДИЋ, МИОДРАГ РАДОВИЋ, МИЛАН РАДУЛОВИЋ, РИСТО ТУБИЋ, БОГУСЛАВ ЖЕЛИЊСКИ, ДОБРИЦА ЋОСИЋ

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

ПЕТАК, 17. ОКТОБАР
10 ЧАСОВА
Читаоница Народне библиотеке „Јефимија“ Трстеник

ОКРУГЛИ СТО: „ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ“

ГОЈКО БОЖОВИЋ, АНА ВУКИЋ ЋОСИЋ, ГОРДАНА ВЛАХОВИЋ, КАТИЦА ДАРМАНОВИЋ, СУНЧИЦА ДЕНИЋ, ЖАРКО КОМАНИН, МИЛОШ ПЕТРОВИЋ, МИОДРАГ РАДОВИЋ, БОШКО РУЂИНЧАНИН, МИЋО ЦВИЈЕТИЋ

ПОКРОВИТЕЉИ
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ

МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ,
ОПШТИНА ТРСТЕНИК,
ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА *ПРВА ПЕТОЛЕТКА* ТРСТЕНИК,
ЕЛЕКТРОДИСТРИБУЦИЈА ТРСТЕНИК,
ЈКП *ЕНЕРГЕТИКА* ТРСТЕНИК, *ЕТЕРНИКА* ТРСТЕНИК,
МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА ТРСТЕНИК, *КОМСТАН* ТРСТЕНИК,
АС ПЕТРОЛ ТРСТЕНИК, *НОВА СЛОГА* ТРСТЕНИК,
М-ГРАФ ТРСТЕНИК, НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ ТРСТЕНИК,
ДУНАВ ОСИГУРАЊЕ ТРСТЕНИК, КОМПАНИЈА *ПАНТЕЛИЋ* РАТИНА

Штампа: М-Граф Трстеник

ЗБОРНИК
25. КЊИЖЕВНИХ
СУСРЕТА

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

14–17. ОКТОБАР 2008.
ТРСТЕНИК

САДРЖАЈ

УВОД

Верољуб Вукашиновић
ДВАДЕСЕТ ПЕТИ КЊИЖЕВНИ СУСРЕТИ
САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА 9

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

Светозар Кољевић
ДОБРИЦА ЋОСИЋ КАО СВЕДОК ЕПОХЕ 17
Богуслав Жељински
ДИМЕНЗИЈЕ СРПСКОГ ПРОСТОРА
У ПРОЗИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА 47
Мирослав Егерић
ИСТОРИЈА – СУДБИНА И УСУД 61
Душан Берић
ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА, ВРЕМЕНСКИ ОГРАНИЧЕН
ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКАТ, И СРПСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ
У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА 67
Миодраг Радовић
ИСТИНА ИЗМЕЂУ ЕТИКЕ РОМАНА И ЕТИКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ
У РОМАНУ *ВРЕМЕ ВЛАСТИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА 113
Милан Радуловић
МЕТАФИЗИЧКИ И РЕЛИГИЈСКИ МОТИВИ
У ДЕЛУ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА 125
Марко Крстић
***БАЈКА* ИЛИ КРАТКА ИСТОРИЈА НЕСТАЈАЊА** 141
Предраг Палавестра
КЊИЖЕВНО-КРИТИЧКА МИСАО ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА 149
Гојко Тешић
О *ВРЕМЕНУ ЗМИЈА* ИЛИ О ДЕМОКРАТИЈИ ЗЛА И УБИЈАЊА 155
Радован Бели Марковић
ИСПОД СУПРЕТА МИНУЛИХ ГОДИНА 161
Милан Радић
ГЛАС ИЗ ПРЕРОВА 167
Добрица Ћосић
О СРПСКОЈ КРИВИЦИ 173
Дејан Вукићевић
СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА 183

ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ

Жарко Команин
ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ 227
Миодраг Радовић
УПОРЕДНИ ЗАВИЧАЈ МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА 231

Ана Ћосић Вукић
ЗАВИЧАЈ, ЗАВИЧАЈНОСТ И РЕГИОНАЛНОСТ У ПРОЗИ БРАНКА ЋОПИЋА 237
Бошко Руђинчанин
ЗАВИЧАЈИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА 245
Катица Дармановић
МИТОЛОГЕМА ЗАВИЧАЈА ПРЕРОВО У ЋОСИЋЕВИМ РОМАНИМА 255
Мићо Цвијетић
ТРАГИЧНА ПОВЕСТ О *ПЕЛИНОВУ* И ПЕЛИНУ 263
Гојко Божовић
ЗАВИЧАЈ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА 275
Гордана Влаховић
МЕТОХИЈА У ДЕЛИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА 281
Сунчица Денић
ЗАВИЧАЈ У ДЕЛИМА КОСОВСКИХ ПИСАЦА У РАСЕЈАЊУ 289
Братислав Милановић
АУТОПОЕТИЧКИ СТАВОВИ ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА О СТВАРНОМ И ФИКТИВНОМ У КЊИЖЕВНОСТИ 301
Милош Петровић
ЗАВИЧАЈ, БОЛНА РАСЕКЛИНА 307
Михајло Пантић
НОВИ БЕОГРАД: ПРИПОВЕДАЊЕ БЕЗ ЗАВИЧАЈА 311
Миљурко Вукадиновић
ПИСЦУ ЈЕ ЗАВИЧАЈ ЈЕЗИК 323
Добрица Ћосић
ШТА ЈЕ ЗАВИЧАЈ 327

КЊИЖЕВНО ДЕЛО МИЛОСАВА ЂАЛИЋА

Добрица Ћосић
ПИСМО 335
Даница Андрејевић
ЗАВИЧАЈНИ ПИСАЦ МИЛОСАВ ЂАЛИЋ 337
Милош Петровић
СЕЋАЊЕ, ДОПИСИВАЊЕ И ЧИТАЊЕ; ГЕСТОВИ ПОЕТИКЕ МИЛОСАВА ЂАЛИЋА 347
Миливоје Р. Јовановић
ПОЗИЦИЈА И ФУНКЦИЈА КОМЕНТАРА У ПРОЗИ МИЛОСАВА ЂАЛИЋА 351
Милосав Ђалић
АУТОЕСЕЈ 359
Дејан Вукићевић
СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА МИЛОСАВА ЂАЛИЋА 363

СРПСКА ПРОЗА ДАНАС БИЛЕЋА

Радослав Братић
РЕЧ О *НОВОЈ ЗОРИ* 373
Никола Асановић
СРПСКА ПРОЗА У БИЛЕЋИ И ТРСТЕНИКУ 377

ФОТОГРАФИЈЕ 24. КЊИЖЕВНИХ СУСРЕТА 383
САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА ТРСТЕНИК 1984-2007. 393

Верољуб Вукашиновић

ДВАДЕСЕТ ПЕТИ КЊИЖЕВНИ СУСРЕТИ *САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА*

Двадесет први број зборника *Савремена српска проза* посвећен је двадесет петим, јубиларним, књижевним сусретима у Трстенику, који су одржани од 14. до 17. октобра 2008. године.

Четвртина века једне јединствене књижевне манифестације обележена је присуством писца Добрице Ћосића, чије је дело мотивисало покретање оваквих књижевних разговора у његовом завичају. Било је то 1984. године, када је трудом трстеничког писца Милосава Ђалића и културних посленика у Трстенику, одржано иницијално књижевно вече под именом *Млађа српска проза* на коме су учествовали Радослав Братић, Милисав Савић, Јанко Вујиновић, Славен Радовановић, Саша Хаџи Танчић, Бранко Летић, Милосав Ђалић, Љиљана Шоп и Милош Петровић. Већ наредних година, уз мања организациона превирања, профилисана је форма ових књижевних сусрета и покренут истоимени зборник радова. О томе најсажетије сведочи један од сталних учесника и водитељ „Округлог стола", Милош Петровић, у пригодном слову на отварању документарне изложбе *Двадесет пет година Савремене српске прозе*:

„Већ је то давни дан, има 25 година, када је 13. јула 1984. године кренула трстеничка манифестација под именом *Савремена српска проза*. Наредне, 1985. го-

дине поставља се основна структура трстеничких књижевних сусрета, која је са малим дорађивањем остала до данас. Те године је дат портрет Миодрага Булатовића, а за округлим столом разговарало се о теми *Универзално и регионално у савременој српској прози*.

Све до ове године кретало се том А – Б линијом: *Портрет савременог писца* и *Округли сто*, који је тематски излазио из књижевног портрета, са тенденцијом ширења и књижевно – историјски и књижевно – есејистички. (...) Одбор *Српске прозе* је искључиво полазио од имена приповедача, есејиста, критичара и историчара који су већ доказали релевантан однос са изабраном темом, дакле није одлучивало чланство у удружењима или припадност групама, а поготово не у странкама.

Савремена српска проза претпоставља публику, али не масовну по сваку цену, доведену и дириговану. После сваке сесије објављује се зборник са прилозима учесника. Зборник иде у јавност, у библиотеке, на катедре, славистичке центре, у академију наука, па се на тај начин мултипликује присуство јавности, посебно стручне".

Савремена српска проза у Трстенику радила је, током 25 година, компетентно захваљујући учесницима од формата чија се имена налазе у прегледу на крају зборника. Поред општине Трстеник и локалне средине велику подршку овој манифестацији непрекидно је давало Министарство културе Републике Србије.

Поред тога, током минулих двадесет пет година у историјат ових књижевних сусрета уткана су и имена многих људи са слухом за књижевну реч у малом граду, некада знаном као „метропола хидраулике и пнеуматике". Такав је био покојни Александар Гусларевић, који је као директор једне „Петолеткине" фабрике помогао да ова манифестација стане на ноге у првим годинама свог рођења. То су и трстенички писци, културни рад-

ници, професори књижевности, читаоци књига, књижевна публика, новинари... А колико је шира књижевна јавност безрезервно прихватила трстеничке сусрете можда најбоље сведоче речи Михајла Пантића: „У Трстенику се готово безобална, често аморфна и стихијска продукција савремене српске прозе подвргава провери највиших критеријума, у трстеничкој академији увек се говори о битним питањима, воде се конструктивне поетичке расправе, унапређује се, систематизује и на виши степен подиже наше знање о феномену живог и дубоког уметничког приповедања које не ценимо довољно можда зато што га, за разлику од свега другог, имамо превише. (...) Ко у руке узме до сада објављене зборнике са трстеничких скупова, помно прегледа њихов садржај и прочита, како му драго, на прескок или линеарно, неке или све текстове у њима, лако ће доћи до закључка да се у Трстенику годинама пише спонтана и утолико драгоценија енциклопедија имена, дела, форми, поступака, поетика, доминантних и фреквентних тема из корпуса савременог српског прозног стваралаштва“.[1]

У овом броју зборника налазе се сва ауторизована излагања учесника 25. књижевних сусрета. Зборник садржи четири целине: Књижевни портрет Добрице Ћосића; Разговор на „округлом столу“ о теми *Писац и завичај*, Разговор о књижевном делу завичајног писца Милосава Ђалића и два текста о манифестацији *Српска проза данас* у Билећи која је, као тематски сродна манифестација, представљена трстеничкој публици.

Поводом књижевног дела Добрице Ћосића Народна библиотека „Јефимија“ у Трстенику, у сарадњи са

---

[1] Михајло Пантић, *У трстеничкој академији*, у *Савремена српска проза*, зборник бр. 16., Трстеник, 2004.

Српском књижевном задругом, објавила је 2005. године зборник *Писац и историја*, који је усаглашен са „књижевним портретом“ писца у овом зборнику. Сам скуп под називом *Књижевни портрет Добрице Ћосића* одржан је у сали Дома културе у Трстенику, пред многобројном публиком. На самом почетку прочитан је поздравни телеграм министра културе Небојше Брадића, који је, између осталог, учесницима скупа и организаторима поручио и следеће: „Улога писца, критичара, уметника и интелектуалца Добрице Ћосића у развоју уметничког живота и културног стварања у минулих готово шест деценија модерне историје Србије била је и остала важна и драгоцена за све нас“. Писац Добрица Ћосић се присутнима обратио на крају скупа, који је трајао више сати, па је и његов говор дат на крају тог тематског дела у зборнику. Поред учесника из наше земље у раду скупа је учествовао и слависта др Богуслав Желињски из Пољске. Скупу нису могли да присуствују академик Предраг Палавестра и књижевни критичар Гојко Тешић, који су накнадно доставили планиране текстове за зборник. Селективна библиографија писца коју је приредио Дејан Вукићевић, из разумљивих разлога када је у питању свеукупна библиографија Добрице Ћосића, обухвата библиографске јединице од 1990. године до данас.

Тема *Писац и завичај*, призвала је учеснике скупа у форми *округлог стола*, који је одржан у читаоници библиотеке „Јефимија“. Уводну реч о теми дао је проф. др Миодраг Радовић, као председавајући скупа. И овом приликом, реч Добрице Ћосића је засводила, по свим оценама, инспиративан разговор о теми завичаја. Наслов његовог излагања у зборнику је, по његовој жељи, уреднички. Књижевни критичари Михајло Пантић и Гојко Божовић нису учествовали у раду „округлог стола“ али су доставили текстове за зборник.

Књижевно дело Милосава Ђалића представљено је на 25. књижевним сусретима као дело завичајног

писца и писца савремене српске прозе, уз селективну библиографију његових радова, коју је, такође, приредио Дејан Вукићевић.

Четвородневни програм 25. књижевних сусрета употпуњен је и представљањем *Срūске ūрозе данас* у Билећи, са којом Трстеник већ дуго сарађује као са сродном и „сестринском“ књижевном манифестацијом, која се бави представљањем савременог прозног стваралаштва на српском језику.

Двадесет први број зборника *Савремена срūска ūроза* је пред читаоцима.

Хвала свима који су уградили своју мисао у његов садржај и хвала свима који су помогли да 25 књижевних јесени у Трстенику траје *Савремена срūска ūроза*.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

Светозар Кољевић

ДОБРИЦА ЋОСИЋ КАО СВЕДОК ЕПОХЕ

Мало је када и мало где писац тако замашног романсијерског дара био толико у средишту драматичних историјских, ратних и политичких, збивања, а повремено и тако непосредно присутан у самим врховима власти, као Добрица Ћосић. Поред тога и Ћосићев животни пут био је изузетно разнолик: водио га је од преровског сељачког детињства, каткад у непосредном и блиском контакту с православљем и владиком Николајем, преко функције комесара партизанског одреда у рату до високих партијских функција после рата, а затим до положаја „опасног" сумњивог лица и угледног дисидента, те, најзад и до убрзо свргнутог председника државе. Све се то огледа у његовим романима и мемоарским записима у виду значајних историјских збивања – каткад у позадини, а често и у крупном плану – али увек неумитно присутних у раскошним сликама српских нарави и судбина, заноса и заблуда, узлета и падова од социјалне стратификације српског села крајем XIX века, преко Првог и Другог светског рата, до међуратних, ратних, поратних и потоњих политичких прилика и неприлика на широким балканским просторима.

Ћосићеви првенци, упркос повременог идејног схематизма, назначују потресне слике партизанског, герилског ратовања, често у знаку идеолошких заноса, каткад приземљених у снове о личним каријерама, каткад разараних страховитим одмаздама непријатеља. Већ и наслов његовог првог романа *Далеко је сунце* (1951) изузетно је сугестиван: зар није већ и реч „сунце", као изворно природна појава, метафорички стопљена са

својим политичким и историјским значењем у тој слици? А то није само једно од крупних обележја Ћосићеве стилистике, него и видовит корак одступања од владајуће идеологије. Јер ко би данас могао и помислити да је у годинама непосредно после Другог светског рата „сунце“ – и у тадашњој Ћосићевој перспективи – било тако далеко? Без обзира што је очигледно да нам је данас још даље, ако га је икада и било. Поред тога, слике немачких масовних одмазди, паљења села, скупљања недужних талаца за стрељање уз врисак жена и деце, тако су убедљиво и потресно дате, да се човек мора запитати да ли је Гвозденова колебљивост у вези с питањем да ли има смисла да партизански одред наставља своје акције, била људски оправдана, посебно с обзиром да на његовом лику честитог комунисте нема никаквих мрља. Јер Гвозден је пре рата био „један од најугледнијих и најнапреднијих домаћина у селу“[1], који није постао комуниста зато што је био сиромашан, а затим, као први у свом крају, почео је под окупацијом „да ради за рат који тек треба да започне“ (110), наставио упорно и непоколебљиво борбу и кад се „одред смањио“ (110), када су у њему остали само „људи решени да иду до краја, у време када је у прегаженој Србији победа била далека нада“(110).

Утолико је убедљивија његова колебљивост пред призором немачке одмазде, спаљеног села, појаве оне „сулуде жене“ (120), „убијеног старца са кравицом“ која је „отвореним мутним очима гледала на шуму завејану снегом“ (121) и „разнесених тела“, снега „пошкропљеног млазевима крви“ (129) и других слика у којима се природа стапа са историјом. Укратко, очигледно је да није у

[1] Добрица Ћосић, *Далеко је сунце*, Филип Вишњић, Београд, 2000., стр. 109. Бројеви страница следећих навода из овог романа дати су у тексту у заградама.

питању никакав кукавичлук кад Гвозден помишља да „само привремено расформирање одреда може да спасе даљег уништења одред и народ“ (123). Његов став у данашњем читању није, као што је некад могао изгледати и као што то политички „исправни“ Павле каже, тек знак једне распете „сељачке душе [...] између куће, деце, својих укорењених интереса, и интереса борбе и одреда“ (128), јер је он за ту борбу заправо већ жртвовао све своје сељачке интересе. Није, дакле, тај драматични тренутак само Гвозденова психолошка криза него одсудно питање српске историје под немачком окупацијом. Тако се протоком времена данас назире знатан раскорак између онога за шта су верни борци мислили да се боре и онога за шта су се они у неумитној историјској стварности у ствари борили, свега онога што су били непосредни и каснији историјски резултати и последице те борбе.

На аналоган, али готово обратан, начин поставља се данас и питање шта заправо говори о једном другом честитом партизану то што он, „просипајући сав јед из себе“, говори мајци једног љотићевца, кога ће повести на стрељање: „Зашто плачете, госпођо? Нема смисла да ви преживите окупацију, а да не знате како то изгледа кад се људи ноћу, из постеље, хапсе...“ (319) Та ваљда је и она, он подразумева, као и друге мајке, заслужила да види смрт свог јединца! Зар те речи о кривици недужне мајке не сведоче пре свега о страхоти братоубилачког сукоба? А кад мајка тог љотићевца завапи: „Па ви сте школски другови, децо драга...“ (319), зар није њен глас племенитији од оног што она слуша? И зар се слика времена, а не само једног невремена, већ на овом почетку Ћосићевог писања, поново не огледа у оној дубокој прожетости природе и историје, кад писац каже да „мећава завија као да саму смрт кољу“ (20)? Или, пак, кад описује како се, „далеко на западу, окрвављено јануарско

сунце запретало [...] у пепељасте гомиле облака палих по бреговима и планинским венцима“ (266)?

Таква и слична посезања за неким макар и трагичним смислом онога што Ћосићеви романи драматизују огледају се још јасније, у метафоричним сликама прожимања природе и историје, у *Коренима* (1954). Рецимо, у опису оно „мало земљице око Морава“, која се „једва напуни народом, па се брзо искрене и распе преко Саве“, земљице која се „брзо наружи од погашених огњишта“, у којој човек не може саставити „две зоре никад на истом биваку“, да би на крају открио да се и „јатагани брзо иступе“[2]. И зар се то не наставља и после одласка Турака, у „политичкој хајдучији“ у којој способни и образовани пропадају, у којој све – „народ, слобода, устав“ – постају само „изговори да се дође на власт“ (56), односно изговори за „сељачку анархију и јавашлук“ (57), за „право да хајдукујеш, да хараш, да заузимаш општинске утрине, [...] да не плаћаш порез, свеједно што те срески капетан батина и псује ти мајку“ (57)? А колико тек образованом Вукашину треба храбрости да кресне у брк оцу, неуком али вештом политичком сплеткарошу: „Србији треба памет и знање, а не странке! Србији треба да гледа Европу, а не турски тур!“ (57) На те синовљеве речи ће отац, Аћим Катић, огрезао у суровости свог заокружења, засузити, а нама се данас, кад их читамо, намеће питање да не бисмо опет, и кад бисмо се загледали у Европу, можда видели нечији тур?

Где и каквог смисла може имати живот у земљи у којој остаје утеха да „ако се главе погубе, никад нису ни биле наше“, како то каже слуга Никола, један од најпоузданијих гласова у роману? А каква је утеха и

---

[2] Добрица Ћосић, *Корени*, БИГЗ, Београд, 1997., стр. 9-10. Бројеви страница следећих навода из овог романа дати су у тексту у заградама.

нада, како опет он то каже, да ако скупо продаш главу, „могу је и гусле опевати“ (165)? У сваком случају, та земља није, како то истиче учитељ Андра, оно што „људи преко Саве и Дрине мисле о њој“, него земља у којој свима тече у жилама „јаничарска крв“ (338). Најзад, можда и најжалосније, то је и земља у којој „ко не стече у буни и шпекулацији а нешто му се хоће, иде у чиновнике“ (351), како нам то опет саопштава Николин глас. Али колико можемо веровати том изузетно поузданом гласу када богохулно пита Бога као бездушника, да му можда Он, Бог, на нечему не завиди? А затим, изједначујући јад и беду свог личног живота са судбином своје земље, Никола истиче да није ни сина Божјег разапео ни манастире рушио:

„Може бити само да ми на бради завидиш. Човек није ни мрав ни птица. Човек хоће бар онолико колико си бубама дао: да се множи и пати толико да никад не може да угине. А Србијица је ливада коју река плави кад год зацвета“ (347).

Како заправо схватити ове речи, у којима се природа и историја опет метафорички стапају? Зар нису оне у трагичној побуни против властитог смисла, зар њихова људска и уметничка логика, није у дубоком и трагичном, шекспировском или његошевском, сукобу с оним што оне наизглед саопштавају? Као, уосталом, и оно што нам Вукашин говори, кад изучи правне науке у Паризу, кад пожели „да започне нов живот“, „да уводи Србију у Европу“ (73) и у истом даху помишља да је „живот у Србији [...] старо гробље“, „да ништа велико не може у њему да израсте“, да ту ономе ко „од живота нешто више тражи“ по правилу „рубе [...] главу“ (73), јер је ту све „бесмислено“: „и политика, и идеје, и принципи, и култура, и углед, и каријера“ (72). Зар и то није бар исто толико вапај за једним другим и другачијим светом колико и процена властитог животног заокру-

жења?

Та трагична виђења политичке и друштвене историје још потресније се огледају на путевима и странпутицама личних односа и породичног живота у овом роману. Пре свега можда у лику Аћима Катића, имућног сплеткароша оданог породици, али и човека који „једино на свету воли себе“ (110), и то уз напомену: „Аћиме, веруј само себи, и то кад си сам“ (36). Зашто он прижељкује да му се унуци не презивају Катићи него Аћимовићи (141)? Да ли стога што је његово презиме лажно, јер је он рођен тек кад су првог мужа његове мајке, газду, убили Турци, а мајка, газдарица, наредила слуги Луки, и то – да све иде по неком реду – четрдесет прве вечери по смрти свога мужа, да „обуче чисте гаће“ (30) и да се пресели у њену постељу? Њене речи су, без сумње, облик неког прагматичног споја очаја и наде, али оне налазе неку чудесну, племениту противтежу у безумљу Николине мајке, која обилази багремов колац на који су јој Турци мужа натакли, недељу дана не једе, не пије воду и не „спава“, јер „ноћу човека“ брани „од кучића“ (349). А када су лешеви са колчева разбацани тамо где нису могли више да се нађу, „она је два дана луњала за гробом, па, како га није нашла“, села је „крај рупице што остаде од очевог коца“ (349). Да ли је то знак поремећености или племенитости, неке више нормалности, која у лудом свету на крају неминовно води у безумље као једину меру неке заумне нормалности?

И зар се на истим митским обзорима двојности људске природе и историјске судбине не огледа грамзивост, оно „златно лудило“ које је тресло „Србијицу нашу“ (351), неко време и Николу који отвара и заокружује причу, а, пре свега, целог живота, као алфа и омега људског смисла и бесмисла, Ђорђа Катића, трговца који се потуца по свету, „гложи око сваког марјаша“ тако да му „душа на свиње смрди“ (18) – све док му не ишчили

радост од „жутог светлуцања и танког, чистог звука“ његових дуката (18). Па и тада за њега дукати нешто значе, као, на пример, кад великодушно части рабацију у друмској механи бакрачем ракије: „нека се налочу, нека сви поцркају“ (17)! Али још више њега мучи властита јаловост, кад види себе као „угашен угарак“ (61), па туче Симку „туче је и јауче зато што је први пут туче, што је много воли, и жели да је убије, јер је лепа“ (62). У духу тог исказа безумне љубави и мржње, он наговара жену да му са слугом роди дете, док у исти мах размишља како Симка „једва чека да га мртвог нагази“, „па после да се вуцара са слугама, да газдује“, јер је и она „ради дуката пошла за њега“ (19). А кад му жена испуни жељу и са слугом роди сина, тај син, који му и „јесте“ и „није“ син (329), његова највећа срећа и несрећа, све мање личи на њега јер брзо расте. Тада му Ђорђе купује тесну одећу и обућу, тако да га син, готово на прагу смрти, преклиње: „Молим те, немој ништа да ми купиш... Никад немој, тата.“ (328). Па чак и када Ђорђе на крају остави Симку заувек на гробљу, у општем помору у целом крају, он и даље пролази кроз механичке геесте своје животне страсти: „До подне продаје даске за мртвачке сандуке, а од подне јури дужнике, [...] купује необран кукуруз, и мршаве свиње што дању и ноћу лутају по пољу“ (355).

Као да унутрашњи апсурд слике у којој се купују „необрани кукуруз“ и „мршаве свиње“, које лутају, као и штошта друго у овом роману, поново наговештава прожимање историјских, друштвених и личних феномена са природним појавама. Види се то често у узгредним детаљима, као кад Аћим Катић назива улизице „подрепним мувама“ (300), кад Ђорђе, који би хтео да новцем и силом влада светом, обећава сину да ће му купити „корбач од змијске коже“ (308). Ма колико приземно утемељене, те слике излазе из својих непосредних оквира и просветљују двоструки, исконски људски порив

за улизиштвом другима и потчињавањем других. А зар нам се и Николин исказ властитог животног очаја не указује готово као нека природна појава: „Црну воду пијем откад памтим себе“ (348)? Као и његова визија неостварене љубави према Симки, којој је посветио сав свој емотивни живот: „У младој шуми све су букве лепе, али увек има једна на коју птице слећу“ (348). Управо та стилистика, то прожимање природе, личног и друштвеног слоја живота, даје нека космичка обележја Ћосићевом књижевном штиву и његовом уметничком визионарству.

Па и у *Деобама* (1961) почетни вапај у великом историјском ропцу ратних подела – „лева руко, чувај се! десна, твоја сестра, држи нож!“[3] као да још раскошније одзвања данас јер у међувремену, у даљим поделама и зађевицама, ни лева рука није остала сасвим голорука. Актуелност таквих призора није можда у томе што се још и данас настављају те игре, него у даљем подвајању, о којем је недавно тако занимљиво писао Душан Ковачевић у својој књизи о нашим манама, глупостима и заблудама под насловом *20 срūских ūодела (Срба на Србе)*. Трајно је актуелна, даље, и слика Немаца, који стрељају стотину талаца за једног убијеног војника: „Они, Немци, зелени а неми, говоре само кажипрстима на окидачима, с кундацима неодвојиво срасли“ (27). Није то, дакако, само слика Немаца у једном историјском тренутку, па чак ни само слика начина на који жртве виде крвника, него и слика суровости и насиља које одувек суверено владају историјом, слика прародитељског греха и вечног зла.

Као што, уосталом, цело уводно поглавље, *Отūкрића*, остаје живописна панорама Србије под оку-

[3] *Деобе*, БИГЗ, Београд, 1984., I, стр. стр. 7. Бројеви страница следећих навода из овог романа дати су у тексту у заградама.

пацијом, али и митски пејзаж вечне људске избезумљености пред насиљем. Значајна је у том пејзажу и она жена која се порађа пред смрт у цркви: „Родићу. Опростите, родићу [...] Нисам крива“ (75). Као и она старица, која „у стиду, у слутњи [...] скида мараму и остаје гологлава“, док „завезује први чвор шапућући: да им се путеви завежу, и очи, и мисли; све да забораве [...] више никад не дођу“ (47). А она наставља ту молитву у нади да ће се у чвор спетљати свака радња коју крвник предузима, све док и сама не остане без мараме, односно с „ниском чворова“ у којима су „сви путеви завезани“, а које она држи уместо мараме „изнад своје главе“ (99)! Исто тако су потресне и смерне молитве, као и богохуљење, које подразумева, дакако, и неку подземну веру, јер би иначе било бесмислено. Занимљиве су, затим, и оне избезумљене исповести, у којима сви свашта признају и сви свима све праштају – изузев рођене браће, док се, најзад, и она не предомисле у суочењу за смрћу. Зар све то нису заправо последња уточишта обезглављеног смисла у свељудској избезумљености? Па такав је, трагичан, колико и дубоко ироничан, порив оног сељака који, пред најездом Немаца, размишља како да „узме канту с водом и полива купус иза куће“ (29), а слична је и подневна брига заточених сељака у цркви да им је стока „ненапојена“, да ће им расађени купус „изгорети“ (54), да нису стигли да опрскају своје винограде.

У аналогном, ироничном колико и трагичном, смислу занимљив је и позив комуниста сељацима на беспоштедну и безизгледну борбу, уз обећање да ће се после рата „фијакерима [...] возити у Паланку“ (78)! Зар и та реч не живи и данас – као нека врста предизборног обећања, просветљеног до краја очајем оних и подсмехом онима којима се такве пароле обраћају? А шта нам тек говоре сва она природна заокружења тог историјског ужаса, оне пчеле којима су распорене кошнице,

па се „витлају“, „отроване димом и очајањем“, они сељачки пси који се „само угну и немо подају зубима“ немачких вучјака, или, пак, оне мачке које су се пред налетом тих „вучјака“ „меко угнездиле у врховима старог дрвећа и кукају тужније од деце“ (80)? Или, пак, храстови „изуједани, изнакажени, обршћени експлозијом“ (107)? Па, најзад, после минирања цркве, они „свети ратници на фрескама“ који су „до колена загазили у мртве сељаке и малтер“ (104)? Коме времену припадају све те слике – Средњем веку, немачкој окупацији, или, заправо свему ономе што се око нас одувек догађало и данас догађа? И шта значи то што је исто тако било и „под Турцима“, и „девет стотина четрнаесте“ (38) – као, уосталом, и данас?

Све те нити српске историје у оквирима драматичних, често парадоксалних социјалних, породичних, ратних и политичких односа још раскошније се испреплићу у *Времену смрти* (1972-1979). Ту је, као прво, слика Прерова, а посебно газде Аћима Катића, патријархалног „радикалског хајдука“, негдашњег политичког моћника чији су „избори за посланика“ увек „били заливени крвљу“[4]. Његов унук је на фронту, а тада већ долазе црне вести са фронта у Прерово, вести на које он грми против свог политичког противника Пашића и рата, све док га Тола Дачић, његов надничар, и стварни отац његовог унука, не ућутка својом свиралом и „заспе колом“ кукњаву села (I, 16). Иако су и Толини синови у рату, – „четири војника, три пушке и један топ“ (I, 22) – он је раздраган стога што су „јед и чемер

[4] Добрица Ћосић, *Време смрти* 1, Просвета, Београд, 1972., стр. 292. Бројеви страница следећих навода из овог романа дати су у тексту у заградама (томови су обележени римским, а странице арапским бројевима).

спопали газдурине", јер им одоше надничари и слуге, па нема ко да им покоси ливаде, обрађује земљу и негује винограде: „Сад смо исти и равни." (I, 22) Тај призор громогласне грдње и свирке уоквирен је низом скица породичне љубави избезумљене у самртничком загрљају рата.

Ту је, затим, слика заседања владе и Врховне команде, надмудривања у готово безизлазној ратној ситуацији, опет дата као породична драма Вукашина и Олге, Вукашинове трагичне верности властитим начелима, због којих му је син Иван, иако с диоптријом од минус седам, у добровољачкој Ђачкој чети. Избезумљеност мајке што отац не потегне неку везу да повуче у позадину свог полуслепог сина (који је и званично проглашен неспособним за војну службу), као и њено потоње размишљање, у суочењу с могућношћу Иванове погибије, да би се „стидела" да је Вукашин „тражио протекцију да Иван не иде на фронт" (III, 47), распамећеност оца између верности својим начелима и своме сину, све су то елементи једне драме која доводи у питање и основну Вукашинову одлику, то што је „политичар, а од власти више воли истину" (II, 108), како то каже војвода Мишић, коме се ипак мора веровати. Данашњи читалац би, можда, с некаквим лукавијим политичким искуством могао помислити да Вукашин не потеже везу за сина, па чак и цепа Пашићево писмо, које би заштитило сина, зато да би стекао некакав „морални" политички капитал. Зар чак и његов син на растанку с мајком не помишља да му је отац веран својим начелима, „добар и милосрдан због својих политичких амбиција" (I, 292)? Да ли се можда у Вукашиновој политичкој и моралној драми назиру и неке нити касније, Ћосићеве политичке судбине, расцепа између проницљивог погледа у природу власти и жеље да се свом народу у одсудном тренутку некако помогне, макар и служењем власти, таквој

каква је.

Целовито гледано, снага овог романа проистиче, пре свега, из неустрашиве истинољубивости у виђењу рата, каткад као проклетства и вечне казне за прародитељски грех, често као низа безумних и незаслужених личних трагедија, или, пак, пада у понор бесрама, али понекад и као изазова у којем најплеменитије црте људског рода долазе до пуног изражаја. Зар о рату као проклетству не сведочи, рецимо, она жена која држи мртво детенце у наручју и води босу девојчицу, „у ритама“ (II, 138), девојчицу која на питање: „Кога имаш, секице?“, одговара: „Он ми је брат“, „пружајући прст ка мајчином наручју“ (II, 139). А када војници из Ђачког батаљона сахране њеног брата, девојчица вришти и чупа се из мајчине руке, јер „никако није хтела да остане с њом“ (II, 148). Мало даље на путу у смрт образовани млади момци, „рузмарини“ како се понекад у шали називају, гледају како „српски војници туку кундацима старце и жене који им бране да износе из кућа ћилиме, ново рубље, сланину“, док деца хватају „пљачкаше за ноге“, а они се ритају и вичу: „За Швабу чувате, а ми што гинемо за ваше гузице нек поцркамо од глади“ (II, 148). А какви се све неспоразуми у рату рађају и између добронамерних и честитих људи најбоље се огледа у појави Толе Дачића који тражи своје синове у кругу ваљевске болнице, носећи некакве плаве летве, за сваки случај, да би им гробове обележио. Вукашинова кћерка Милена, која ту ради као болничарка, види Толу као сеоску луду: „Пропада држава, а сељак спасава некакве своје плаве летве. Какво ситно безумље!“ (I, 183) Тешко да би се такви примери неустрашивог суочавања са целокупном истином о рату нашли у другим европским патриотским историјским романима, иако је *Време смрти*, дакако, писано с одређеног, српског, становишта, као што, уосталом, и *Рат и мир* слика своје време из руског, а не француског

угла.

Управо та неустрашива визија наличја рата, у сукобу који је приказан као национално судбоносан, поспешује убедљивост свега онога што је сагледано као изазов племенитости, моралном и патриотском херојству. Ту је, као прво, лик Живојина Мишића, срастао са својим тлом и српском мученичком историјом, у којој су „ратови чешћи од неродица и поплава“ (I, 28), у којој је он био прогањан, двапут пензионисан, а „после победе на Брегалници“, најурен „из Генералштаба, као пандур“ (I, 131). Отуд, ваљда, и његова вера у неопходност оптимизма, његово залагање у Врховној команди да се забрани „употреба три речи: пораз, катастрофа и капитулација“ (1, 146), као и његов одговор престолонаследнику Александру који га упозорава да његова решења нису довољна јер је „апсолутно све против нас“:

„Одувек је, Ваше Височанство, све против нас. Нико нам није помогао да опстанемо у прошлих неколико векова. Опстали смо само захваљујући трпљењу и вољи да постојимо“ (I, 147).

Стога он предлаже да се Ђачки батаљон сместа упути на фронт, да се „сва наша интелигенција уплете у војску“, да би у „преморене и проређене трупе ђаци“ унели „први чинилац опстанка: дух и вољу“ (I, 170), уверен да има „таквих времена у животу народа кад се не поступа најпаметније, него како се мора и може“ (I, 180). С друге стране, у тој решености да се иде до краја, Мишићу је мука што његов возач и ађутант растерују народ с пута помињући његово име и чин, па он наређује возачу да „трубом не плаши децу и стоку“ (II, 11), а кад га народ грди у пролазу, он помишља: „Добро је, љути су, мрзе, још могу да трпе“ (II, 13).

Своју обавезу народног опстанка он не осећа толико пред заклетвом, престолонаследником и војводом Путником колико пред онима „који беже и кисну, што

не знају куда ће“, пред „уплаканим девојчицама које туку краве“, пред „босим рањеницима и војницима без шињела“, „пред онима што га псују путем од Крагујевца“ (II, 14). А када ишчупа еполете поручнику који туче војника и покаже колико брине о тим јадницима, он у очима свих тих несрећника, постаје право чудо: „Генерал, а исти ми“ (I, 20). И то он кога је отац, као неспособног за мотику, у нади да ће моћи „ваљда перо да држи“, предао учитељу уз напомену: „Удри чим не слуша“ (II, 60)! И зар је чудо што је Живојин Мишић, толико укорењен у своје тле, нашао себи као посилног оног Драгутина, који је у стању да свиралом, а не сабљом окупља људе, који не млати коња који се чупа из блата, који је „прави човек“: „брат и стоци и биљци“ (II, 59), како то каже Добрица Ћосић у духу основног обележја своје стилистике. И зар он не прима на разговор и оног Толу Дачића, кога је раније срео кад је Драгутина узео за посилног, кад је Тола узвикнуо: „Људи, па он личи на све српске војнике“ (II, 282). А на растанку, у најтежим часовима, Мишић му жели срећан пут, док „Драгутин свира коло“ (II, 263). Зар је чудо онда што Тола измишља војне и политичке бајке да би бодрио борце и народ?

Зар нису потресни и многи други светлаци у овом моралном и људском мраку рата? Рецимо, кад Вукашин Катић упозорава свог безазленог сина Ивана да не би требало да се јавља у добровољце, јер има наочари с високом диоптријом, а син му одговара: „Ја, тата, за то нисам крив. Ратује се с оним што се има“ (I, 92). Или кад мајор Станковић говори ђацима који су тек пристигли на фронт: „Дошли сте кад сте најпотребнији. Сутра очекујем озбиљан швапски напад“, а мало касније додаје: „Отаџбина се може разумети само у рату и озбиљно волети једино у поразу, верујте. Тад се с њеног лица скида образина власти и сва прљавштина њеног људства и

установа“ (II, 143). У тој свеколикој муци и невољи љутој Аћимов унук Адам сећа се дана када се ождребила кобила Лиса, када је он био „усхићен, наднет над ждребетом“, које ће му касније постати „најмилији друг и најрадоснија игра“ (II, 215), а затим коњ који никоме другоме неће дати да га узјаши, те, најзад, ратни друг који му често спасава главу, а пред растанак с Адамом „крупно дрхти“ (II, 215), предосећајући неко зло. Суочен с тим злом, после узалудне потраге за Драганом уз смртну опасност у непријатељској позадини, Адам размишља како би му без Драгана „најбоље [...] било да погине“, у „једном јуришу коњичког пука“ (II, 314), уз примисао да му се, ето, у том сталном повлачењу српске војске чак ни та жеља неће моћи да оствари. Да ли је игде љубав човека и животиње тако драматично и потресно осликана у оквиру судбоносних историјских збивања? А како се сви ти пропламсаји племенитости уклапају у визију наличја рата тако живописно датих у овом роману? Шта је, на крају крајева рат – систематски и бесмислени „колективни мазохизам“, „мучење себе“, израз „жеље за самоуништењем“ (II, 150), или, пак, крајњи изазов за најплеменитије могућности љубави и пожртвовања? И да ли једно искључује друго, или је, заправо, у питању онај киселкасто-слатки окус јединствене јабуке сазнања коју човек живећи куша?

Аналогна игра светлости и мрака наставља се у овом роману и после победе у Колубарској бици. Као да Голгота победе није суштински другачија од Голготе пораза. Зар о томе не сведоче слике ужаса ваљевске болнице у којој, без довољно лекова и хране, у прљавштини, смраду, неретко и у пијанству, каткад и у безглавом, а каткад и племенитом осећању заједничке судбине, умиру, што од рана што од пегавца, десетине рањеника сваке ноћи? Карактеристичан је за општу атмосферу „тријумфа“ цинични управник ваљевске болнице док-

тор Паун Алексић, који за дочек стране делегације „мора да закида следовање“ болесницима (III, 200), а уз то још зна да га надлежни неће за то „унапредити и одликовати“ (III, 200). Као што је на други начин карактеристичан и његов наследник доктор Михајло Радић, који је спреман на сваку жртву да би помогао својим пацијентима. Ту је, затим, дубока брига мајора Гаврила Станковића за рањеног Богдана у болници; он „слуша Богдановo тешко дисање и неки плачан јецај у сну или бунилу“, он му „брише лице марамицом, трља слепоочнице и покрива га својим шињелом“, све док га сан не савлада „с руком на Богдановом челу“ (III, 28). Таква је и узајамна оданост посилног Радојка Веселиновића и мајора Гавриловића. Док у мајоровој муци с гангренозном ногом Радојко само чека да мајор „отвори очи и нешто му нареди“, мајор се теши примишљу да „му живот није био сасвим узалудан када је заслужио оволику оданост једног војника“ (III, 179). Та прича се расплиће у тренутку кад Радојко преклиње мајора да пристане да му се нога одсече, а он му каже: „Душа не да ногу“ (III, 205). За разлику од обичног сељачког момка, Милоја Дачића, који пристаје да му одсеку руку, иако зна да без „десне руке“ има „да буде сакат“, да неће моћи „да коси и оре“, „да копа и жање“, „да упрегне волове и коње“, да ради оне послове који га „хране и облаче и чине неким међу људима“ (III, 97).

Значајне су као сведочанство тог свеколиког ужаса и племенитог напора да се у њему нађе некакав смисао живота и Миленине речи оцу Вукашину који би хтео да је поведе из ваљевске болнице у Ниш: „Ја не бих могла да заспим у Нишу док Душанка дежура сву ноћ сама на двеста рањеника и болесника“ (III, 40). Као и оно што њена мајка Олга каже свом мужу Вукашину, после сазнања да им је син Иван „нестао“ у борбама: „Ја бих се сада стидела себе и нас да си ме послушао оне ноћи...

Да си тражио протекцију да Иван не иде на фронт. Ја нисам Југовића мајка, то знаш. Али, наш син је изабрао своју судбину“ (III, 47). Као и Вукашинова спремност да се чак и помири с оцем Аћимом после Ивановог нестанка, а посебно тренутак кад замишља да га отац прекорева: „Како си смео унука да ме лишиш? Ти си отишао куд си наумио, и ако си. Ал' унук је мој. Кад човеку свет и бог узму сина, унук му остаје. [...] Да овај курјачки живот не прође сав међу курјацима“ (III, 59). А све су то заправо колико препознатљиви одблесци српске историје и породичних драма у којима се она можда понајдубље огледа, толико и назнаке космичких оквира у којима од памтивека одјекује људска потреба за суровошћу и племенитошћу, за бесмислом и смислом, за мржњом и љубави.

То се потресно одсликава и у многим другим, а нарочито породичним, односима у Прерову, као и у разноврсним облицима љубавне чежње од дивљања „мушке снаге“ сеоских момака до Олгиног презања пред брачним неверством у сусрету с Михајлом Радићем, који се „не усуђује да јој о својим осећањима нешто проговори“ (III, 360), али јој преображава и осмишљава живот. У његовој бризи за рањенике она не види „само лекара који јој може спасти дете“ (III, 360), него облик људског пожртвовања који даје смисао и њеном животу. Када се он разболи и када она први пут узме његову руку у своју, она му у мислима каже: „Одлазим ти. Одлазим и од себе“ (III, 504), осећајући како он „чује“ њено „ћутање“ (III, 505), захвална што ју је он ослободио њене негдашње грађанске породичне идиле, што је „разорио“ њен „богати, лепи, пусти живот“: „У свакој тишини, ја ћу слушати ово твоје дисање. Грлићу те и чинити све што нисам смела. Што никад нећу моћи“ (III, 506).

Аналогна судбинска располућеност видљива је и на политичком плану не само у неким јавним, него и

дубоко личним политичким заносима идејом уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, као што су, на пример, ставови Вукашина Катића. Али том моралном идеализму супротставља се реч благородног и видовитог проте Божидара:

„Три вере, јатаганима и огњем завађене и крвљу раздељене, да се сад, ете тако, сложе у једну државу! Која вашка, која гуја ушприца тај отров, ту смртоносну болест у српске главе, питам се гласно [...] кад год останем сам. Данас се кољемо до затирања, а са циљем да се сутра, ко претекне, уједини у једну државу! Од Стефана Немање, ете тако, у српском народу није било безумнијег циља“ (III, 438).

Сличан став, као црна, видовита слутња огледа се и у речима војводе Мишића када се он супротставља Вукашиновом заносу уједињењем Јужних Словена:

„Ту где се људи гледају преко нишана и бајонета, нема братства (III, 482). [...] Уједињењем би свима порасле мржње. [...] Ако се, неком несрећом, то догоди нашем народу, онда је овај рат изгубио (III, 483). „А ја се бојим уједињења за које се боре политичари и новинари, песници и професори (III, 484–485).“

Поред тога аналогна, неумитна располућеност се види како у охолости неких официра батинаша, тако и у оданости и љубави посилних према онима који су у том погледу другачији, као што су војвода Мишић и Гаврило Станковић, у дивљању превара, протекције, шпекулације, крађе и ситне трговине, у дубокој чежњи за излажењем из таквог света, у боготражењу оца Божидара и његовој бризи и љубави за децу, у безграничном пожртвовању Михајла Радића. А пре свега и после свега, у угрожености свеколиког српског народа од оне ситне беле вашке која разара победоносну армију војводе Мишића, као и у апсолутном заокружењу васионским, космичким простором и временом у коме је и цео живот на

планети, од почетка до краја, само ситна бела вашка, упркос људском пропињању и пропламсајима племенитости у којима се човек отима од своје неумитне судбине. Да ли то значи, као што Шекспир, заправо Макбет, рече да је „живот прича коју идиот прича, пуна буке и беса, а не значи ништа“? И да ли је и у овом роману Добрице Ћосића, као и у Шекспировој драми, уметничка реч у дубокој имагинативној и моралној побуни против онога што заправо констатује?

Ако су пораз и победа у рату у знаку такве Голготе која открива најтамније и најсветлије стране људског бића и живота, каква ли је тек слика света у српском повлачењу у свеопштем расулу у којем толики напуштају родну земљу и тако губе тле под ногама? У том оквиру као да се све још више заоштрава и изоштрава: Пашић се указује као прагматични политичар који се „на власт успео најстрмијим путем: робијао, провукао се кроз срамоте, издаје, клевете“, „повијао се и свијао“, „теменао“ (IV, 33) и тако стекао „особину великог вође“ који „одлично познаје неваљалце и има ретку способност да ради са будалама“, којих је, разуме се, „највише на свету“ (IV, 58). Њега ништа тако „не згража као жртва у име идеала“ (IV, 97), јер он добро зна да се „са идеалима у души не води рат против Фрање Јосифа“, да „једино српске будале могу да буду идеалисти кад су нам савезници лорд Киченер, Делкасе“ и остала братија (IV, 97). Зар и то не показује да „рат политику ни у чему није изменио“, него је само „учинио до краја политиком“ (IV, 98)?

С друге стране, ту је слика Вукашина Катића, као патриоте и идеалисте у политици, кога „деценијама мучи [...] српска истина“ – зашто је Милош Обреновић, убица, послао „као знак верности“ султану „Карађорђеву одсечену главу“: „зар смо поражени, и главом вође устанка морали Турцима да посведочимо оданост?“

(IV, 294) Ту је, затим, и Вукашиново разочарење у Европу у знаку питања да ли је његова „генерација била слепа“ (IV, 63), кад му се његови „највећи идеали“ откривају „као заблуде“, кад коначно схвати да је „цела Европа разбојиште и отимачина“ (IV, 460), тако да је „историјски проблем малог народа [...] да погоди ко је јачи од великих разбојника“, и „чија је чизма мало мекша“ (IV, 461). А то откриће је праћено разочарењем у властиту службу домовини јер не може да „отрпи и пљување оних за чије добро све даје“ (IV, 349), јер не може да прихвати Пашићево начело да је „лаж неопходна“ кад „немамо истину“ (IV, 369). Ту је, најзад, и његово виђење свеколиког „јавног живота“ у Србији као „прљавог и мрачног бојишта“: „У сваком неистомишљенику видели смо крвног непријатеља и тукли смо га као Турчина“ (IV, 409). А поврх свега још и кћеркина сумња у његову родитељску љубав управо због његовог свесрдног политичког ангажовања: „Свака ми је, тата, љубав у питању која има нешто веће и прече од себе“ (IV, 415).

Најзад, у том оквиру расула у повлачењу у коме се не зна ни куда се иде, у коме се ситне крађе и преваре, сукоби и убиства, смењују са сликама безумне солидарности чак и са непријатељским заробљеницима, прагматични Никола Пашић помишља да „људи не носе главе за свадбе него за несреће“ (IV, 507) и пита се „шта је ратни пораз једног малог народа, ова српска катастрофа на Косову, према оним великим катастрофама у прошлости земље, у којима су нестајали читави светови“ (IV, 506). Па и војвода Путник, приликом повлачења Врховне команде из Крагујевца у Крушевац, размишља о „људској ништавности у бескрају звезданих јата“ (IV, 373-374), али то далеко космичко заокружење смисла и бесмисла људске судбине смештено је, често и документарно, у збивања Првог светског рата у 1915. го-

дини у Србији, у Макензенову офанзиву, у извештаје светских новина, у заплењена писма српских заробљеника похрањена у архиви аустријске цензуре у Бечу, у женска писма тим заробљеницима, у записе Милутина Бојића, Станислава Винавера и других наших знаних и незнаних људи, у извештаје и личне забелешке страних дипломата, тако да се и све оне фикционалне, личне драме указују пред читалачким очима као сушта, буквална стварност.

А у тим драмама лежи највећа уметничка снага овог романа. Ту је, као што смо видели, драма Вукашинове супруге Олге, која је захваљујући Михајлу Радићу сазнала „колико је мала била њена срећа“ с Вукашином (IV, 352). Захваљујући и том сазнању она прихвата малог Косариног сина Животу, свог „кобајаги“ унука (IV, 360), детенце с којим ће се на крају, у загрљају, смрзнути у снегу. Да ли, између осталог, и захваљујући Вукашиновој пожртвовности који је кренуо с другим мушкарцима напред да крчи пртину и наложи ватру да би је боље дочекао? А шта тек да кажемо за Олгиног сина Ивана који се у Скопљу спанђао последње ноћи пред полазак Ђачког батаљона с Косаром, од које је добио сифилис, али ипак јој, макар накнадно, јавио своје право име и презиме у случају да дете буде „на путу“ после његовог одласка? Зар Косара није управо искористила то познато име да утрапи свог Животу Олги, као унука, све док, макар у пијанству није прогледала и осетила да не може, или бар да не може доследно, „да буде џукела“, да гледа у очи Вукашину „што по васдан буљи у мог Животу који му није унук“ (IV, 363)? А у исти мах она је и презрела тај „фини, свилени кобајаги, свет“ (IV, 361), ту лажну грађанску срећу и љубазност, и открила Олги, остављајући јој Животу, да јој он није унук. Да ли је то с Косарине стране знак суровости, или, пак, сазнања властитих скучених могућности живота те, у том оквиру, ипак племените

бриге и љубави за дете? И зар у општој пошасти и несрећи Олгина брига за Животу није утолико потреснија као знак племенитости?

И шта значе све оне слике официра батинаша – зар није управо под ударцима опасача једног од њих Мишић нашао свог посилног Драгутина, који му је до те мере био одан у свим невољама и мукама, да је чак поверовао да ће Мишић из Недођије моћи да крене у офанзиву, весело разгласио ту могућност, а онда, кад се видело да је и Мишић морао да одустане од те замисли, обесио се о најближу јабуку? И шта да кажемо за сву ону неустрашивост, стаменост и прибраност Боре Пуба, са његовом патриотском коцкарском страшћу? Да ли је то нека врста померености или ностране нормалности у животу у коме је и иначе, ма шта предузели, све на коцки? Где су границе ужаса, пожртвовања и племенитости на животном путу Олгине и Вукашинове кћерке Милене, која наставља да ради као болничарка у Ваљеву и предано негује рањенике и после првог уласка Немаца? Штавише, она је спремна, пркосећи свом искуству, да поново дочека улазак Немаца у Прерову, јер јој је деда на самрти, а на мајчино преклињање да крене с родитељима она само каже: „Како могу деду оваквог да оставим?“ (IV, 426). Та породична и лична драма уоквирена је још посетом вољеног Богдана, који је „главу ризиковао да је види и буде неколико часова с њом“, а затекао је „унесрећену, с осећањем кривице за дедино страдање“ (IV, 423), јер је деда заправо страдао кад је њу повео у Паланку да потражи Богдана.

Била би, дабоме, дирљива сама по себи брига проте Божидара Јевђевића који по „леденој киши“ води своје „још живе“, непунолетне „дечаке са расквављеним табанима“ (IV, 586), да би им на крају дана дао по три ораха и причао им „како ће им бити топло кад стигну до мора и како ће их велике лађе возити преко мора“ (IV,

587). Али та дирљивост постаје потресна управо када проту „због њихових очију и лепе ватре обузе нека милина“ (IV, 587), и то управо у тренутку кад експлодирају три бомбе „запретане у пепелиште“, које убијају проту, једног његовог „рођеног и још неколико усвојених унука“ (IV, 587). Као да нас у овом роману Ћосић уводи у свет у коме свако носи свој крст на своју Голготу, у коме је ужас залог вере у племениту гесту. У преплетености супротних ставова, тонова и збивања у књижевном исказу као да се остварује оно што Станислав Винавер у једном разговору с Милутином Бојићем у овом делу види као обележје модерне уметности:

„За ово наше време треба имати стоструку хомеровску моћ. Треба писати трагедију у роману, роман у песми, у песми есеј или причу, треба у једно да стане драма, комедија, пародија, војничко писмо и пресуда војног суда. И сатира на све! Смех мора да се чује над српском гробницом. И псовка усред опела“ (IV, 596).

Укратко, у сликама личних судбина, у драматичним наративним обртима, уоквиреним крупним историјским збивањима, *Време смрти* живи и данас не само као епопеја српске историје почетком двадесетог века, него и као достојан белег на на гробу неких великих снова и заблуда, као прошлост која се неодољиво обраћа садашњости и будућности.

Та прича се наставља и у још доследније и оштрије политички бојеним романима циклусима романа *Време зла* (1985-1990) и *Време власти* (1996-2007). У првом од тих романа – *Грешник* (1985) – обухваћен је политички живот између два рата, над којим се на крају надвија и сенка Другог светског рата. У средишту је суд-

[5] „Који није са мном, против мене је“, Јеванђеље по Матеју, 12: 30; Јеванђеље по Луки (11:23). Али у Јеванђељу по Марку стоји: „Јер ко није против вас с вама је“ (9:40).

бина Ивана Катића, који робија због својих комунистичких уверења, али због свог истинољубивог писања о Жидовом *Повратку из СССР-а* и Стаљиновим чисткама добија печат издајника међу својим друговима, јер у реалном историјском свету постоје само две стране, а човек акционо мора бити на једној или другој – „с нама или против нас", како је још у Библији речено[5]. Бескрајне расправе између Ивана и његових другова из Првог светског рата, Богдана Драговића и Петра Бајевића, откривају непомирљивост акционог и интелектуалног политичког ангажовања, а у њиховим, као и неким другим случајевима, разорну моћ политике у личном животу и љубави. Тако Милена, Вукашинова кћерка и жена Богдана Драговића, сумња у дубину Богданове љубави и његовог припадања њој, када се пита: „Човеку коме је свет извор и среће и несреће шта значи љубав једне жене"? (30-31).

Та драматична непомирљивост јавног и личног живота провлачи се и кроз све ове друге позне, изразито политички бојене романе Добрице Ћосића. На почетку друге књиге *Времена власти* (2007), главни јунак Душан Катић, последњи изданак лозе коју пратимо од Ћосићевих књижевних почетака, а кога смо већ у *Грешнику* упознали као скојевца, одређује, као што и оличава, суштину политичког ангажовања као „трагику егзистенцијалних неспоразума"[6]. Као и у ранијим случајевима, његово политичко ангажовање је гроб његове највеће животне љубави, али за разлику од ранијих случајева његов животни пут га води до самог врха Титове власти. А ту на врху подсмех свемоћном, сенилном старцу који мокри у маршалску униформу, означава Душанов егзистенцијални крај. Смењен с власти и одба-

[6] *Време власти* II, Просвета, Београд, 2007., стр. 7. Бројеви страница следећих навода из овог романа дати су у тексту у заградама.

чен, Душан не може више да се заварава да ће му његова политичка послушност донети свемоћ с којом ће моћи да делује на добробит свог народа и своје земље. Али зар на првој страници романа Душанов глас не представља и последњу линију одбране човека који верује у политику и власт, кад он зове на телефон писца да га нападне што је објавио први том *Времена власти* као „памфлет против власти": „По твојој рајетинској души власт је само зло. А све што је добро и значајно на нашој Планети, створила је власт" (7). Можда и не баш све, али зар то питање не би ипак збунило не само сваког озбиљног верника него и сваког правог отпадника? А управо они су у романима Добрице Ћосића оставили најдубљи траг својих стопа у песку времена у коме је он живео, деловао и стварао.

Међу другим Ћосићевим делима, која громадно употпуњују слику епохе у којој је он био значајан као учесник, записничар и уметник речи, посебно су занимљиви његови *Пишчеви записи*[7], у којима непосредна историјска стварност није само сагледана очима аутентичног романсијера, него великим делом и као драма властите биографије, увида у сопствена опредељења и разочарења. Управо стога су живописност, упечатљивост и драматичност основна обележја тих записа, који се заправо могу читати и као узбудљива белетристика. Тако, рецимо, у белешци из новембра 1952. Ћосић описује Тита као „магичну личност", „можда генијалног политичара" који „самом појавом узбуђује и својом речју придаје изразит значај свему што каже", као „прослав-

[7] *Пишчеви записи*, приредила Ана Ћосић-Вукић, објављени су у издању Филипа Вишњића у Београду у четири тома. Први том, с поднасловом 1951-1961., као и други, с поднасловом 1969-1980., објављен је 2001.; трећи том, с поднасловом 1981-1991., објављен је 2002., а четврти, с поднасловом 1992-1993., објављен је 2004. године. У наводима из овог дела бројеви томова дати су у тексту римским цифрама (I-IV), а страница арапским цифрама.

љеног ратника“ с „неким тајновитим пропламсајем неприкосновеног ауторитета“ (I, 29). Међутим, у априлу 1961, после заједничке пловидбе на „Галебу“, Ћосић говори о „свом дубоком разочарењу у источњачко-дворски, бахато луксузни, галепски живот Тита и његове супруге“ (I, 214). А затим, у наставку таквог размишљања, он додаје да је Титов однос према Колишевском, Мићуновићу и Матесу био „самодржачки и потцењивачки, без ичег комунистичког и другарског“, тако да би се могло рећи да је „вођство Савеза комуниста Југославије, с Титом на челу – монархистичка, бирократска олигархија, морално лицемерна и бескрупулозна у своме властољубљу“ (I, 214).

Опаске о Стаљину су можда још сликовитије, јер у њима нема стилске примесе форумског казивања. Тако, рецимо, Ћосић наводи да је приликом једног сусрета Стаљин рекао Титу: „Како ви то имате очи као рис? То није добро. Треба очима да се смејете. А онда ножем у плећку“ (I, 177). Зар нису те речи, чак и ако нису изречене, бар исто толико занимљиве као и све друго што је у таквој прилици било, или могло бити, речено? А још је занимљивија она фантастична прича о Стаљиновој љубави за музику, коју је, уз посебне мере предострожности, у каменом кориту једне речице поред малог слапа, Ћосићу исприповедао неки руски вајар у Врњачкој Бањи у октобру 1964. Одушевљен једним изванредним извођењем Моцартовог концерта у А-дуру (бр. 23), Стаљин је, наводно, затражио од директора Радио Москве, да му хитно достави снимљену плочу тог концерта. Како није смео признати да нема снимљену плочу тог извођења, директор је саопштио Стаљинов затев шефу полиције, који је брзо скупио читав оркестар, па је плоча на време била снимљена. Стаљин је богато наградио пијанисткињу, која му је одговорила да је приложила тај новац московским црквама да се моле за његову „злочиначку

душу“ (I, 32). Стаљин није реаговао на то писмо, али се наводно „поуздано зна да се он шлогирао док је слушао“ ту плочу на самрти, тако да га је његова домаћица затекла „на поду како крклја без свести“, док се на грамофону „вртела плоча са Моцартовим клавирским концертом“ (I, 33). И опет занимљивост приче у свеколиком историјском контексту превазилази оквире питања да ли је прича истинита или је романсирано откриће.

Изразита, убедљива комплексност, да не кажемо „веродостојност“ великог романескног казивања, обележава и Ћосићево питање, постављено приликом Ђиласовог пада, а наведено под датумом 15. јануар 1954: „Хоће ли тај луцидни неурачунљивко, тај маштовити и креативни, а противречни човек, тај несталан карактер, тај Дон Кихот револуције, моћи да преживи своју политичку сахрану?“ (I, 53). А нарочито с обзиром на све оно што је уследило, а што говори да је тај пад био тек почетак једног интернационалног политичког узлета, који је обележен на крају и чињеницом да је Ђилас израстао у најтиражнијег писца-робијаша свог времена! А колико тек говори о самом Ћосићу све оно што он открива код Андрића истичући да није познавао „једноставнијег, а сложенијег и нејаснијег човека у свом времену“ (1, 370), кога „треба посматрати као умно најпространијег балканског интелектуалца свог доба, који је у народну мисао, дух, карактер и менталитет свог тла, апсорбовао велику класичну европску културу“ (I, 372). А поред тога Андрић је „вероватно, читавим својим сазнањем људске егзистенције разумео судбину духа и његову немоћ у непосредном додиру са силама власти“ (II, 184). И најзад, тај „човек који је у нашим условима, најсмерније и најдостојанственије служио књижевничком занату“ (II, 185), „велики приповедач и песник сахрањен је као члан Савета федерације“ (II, 200): „тај мудрац који је слављен због своје равнодушности и надмоћности над полити-

ком, сахрањен је као значајан политичар и државник“ (II, 200). А зар му није управо тај и такав Андрић, још поодавно, „с нарочитом упорношћу саветовао: 'Треба се чувати једне мисли'“ (1, 368)? А шта ли то све скупа значи ако се осмотри у контексту Андрићеве и Ћосићеве биографије, па и сурових политичких драма двадесетог века?

У неким од тих драма Ћосић је досегао и до самог врха власти – када је дошао у сукоб са готово свим пријатељима који су га наговорили да се те дужности прими 1992. године. У неким ранијим, а и познијим епизодама, он је искусио и осећања једног од најсумњивијих међу бројним сумњивим лицима, слутећи, на пример, 1969. године, да га „провокатори и агенти опкољавају“, да их пре свега занима шта он мисли о Титу, уз коментар да се та „тиранида [...] крчка у лажи“ (II, 9). Али зар корен те судбине није, као у некој драми, наговештен већ у првом чину, пре свих експлицитних разочарења, приликом прославе годишњице оснивања Расинског партизанског одреда 27. јула 1957. године? На ту прославу Ћосић је кренуо с председником среског народног одбора, који му је узбуђено причао о лепотама оближње планине, с које је некада „пошао пешице“ да би, ето, данас „сео у 'мерцедес' којим вешто управља возећи брзо, самоуверено, сујетно“ (I, 130). После прославе већ међу картарошима долази до социјалне диференцијације: док функционери политичких форума и Удбе играју преферанс, „они обични, 'сиђа' – таблић“, уз кочијашке псовке (I, 131). А ту је и неколико „информбироваца“; двојица од њих претходног дана отпуштена из фабрике због „разорног деловања“ и „опозиције према директору фабрике који је био финанс и четник“ (I, 131). А као да оквир тој представи даје „пар другарица – жена партизана“, који „лешкари и чита *Филмски свет* с фотографијом Мартин Карол на насловној страни“ (I, 131).

Још одређеније се чују одјеци Ћосићевих раних сумњи и разочарења у његовом опису Конгреса Савеза комуниста Југославије у Љубљани крајем априла 1958: „песме, заклињање, урликање, скандирање, устајање“; Тито као „снага револуције и њен терет“; „Биће само оно што он хоће да буде“ (I, 145). А затим ручак код Јосипа Видмара који, „малограђански озбиљно и медиокритетски одмерено“ представља „своје духовно и естетско краљевство у Словенији“, док Крлежа, који је седео у „Председништву Конгреса“, „очајан због атмосфере, тог викања и урликања, тог заурлавања босанско-црногорског“, „вређа Марка Ристића, вређа све, ждере и прича“, уз напомену: „Трулим, распадам се!“ (I, 147). Зар тај каламбур није, између осталог, и сведочанство о далековидости ставова војводе Мишића о пројекту југословенског уједињења у роману *Време смрти*?

Укратко, и овај призор исто тако живописно и ненаметљиво романсијерски живи као и, рецимо, одјеци мађарске кризе у југословенским политичким друговима, чистке поводом и у вези са писањем *Праксиса*, и толико других великих, малих и обичних догађаја у овим сећањима, која каткад добијају и обележја призивања духова, као, рецимо, у белешци о Титовој сахрани: „Тито је сахрањен, али није умро. Док је био жив, мучио нас је својом влашћу; сада нас мучи величином коју му је признао свет“ (II, 382). Ако су Ћосићеви романи дубља и узбудљивија фикционална стварност него што би било какав историјски преглед могао да буде, његови записи су исто тако далеко до тога да буду само набрајање догађаја или лична исповест. Они такође лебде између историјског и фикционалног исказа, као неминовност стила, односно пишчевог дара уочавања и казивања онога што је уочио. Стога су заправо и они занимљивије штиво од било какве аутобиографије или архива историјских збивања у једном времену. Као што,

уосталом, и сам писац о томе сведочи, његови записи су „настали без икакве друге намере, осим оне садржане у самом нагону писања“ (I, 7), захваљујући супрузи Божици која је сачувала „хрпе“ његових „свезака и свешчица, блокова и блокчића“ (I, 7) и кћерки Ани која му је помогла у избору онога што ће ући у коначну верзију. А у току рада на другој и трећој књизи, и он и Ана су увидели „како *Пишчеви записи* постају нека врста аутобиографског романа, у чијој фабулацији и драматургији, поред аутора, суделује и Историја“ (I, 9-10). Укратко, мало који је писац историјских романа био у тако непосредној близини и учествовао у тако разнородним својствима у догађајима о којима говори. А зар нас његово целокупно дело, као и животнао трагање, не наводе да у том широком оквиру, по ко зна који пут, поставимо вечно питање:

„Што је човјек, а мора бит човјек!“

Богуслав Жељински

ДИМЕНЗИЈЕ СРПСКОГ ПРОСТОРА У ПРОЗИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

(Од *Корена* до *Времена смрти*)

Слика Србије у прози Добрице Ћосића је елемент шире перспективе систематског излагања категоризације места у систему колективних представа, која укључују онтологију физичког простора, семантику симбола, друштвену антропологију, историју цивилизације, политичку историју и др[1].

У равни описа конкретне локализације Србија се појављује **као место у простору**, одређена онтолошким премисама и условљеностима променљивости идеје природе, као и херменеутиком хуманистичке географије. Структурирање простора у светлу друштвене антропологије разликује категорију егзистенције,

[1] Por. L. Miodyński, Symbole miejsca w literaturze macedońskiej. Opis projektu, [w:] Cywilizacja, przestrzeń, tekst. Słowiańska topografia kulturowa w języku i literaturze. Pod red. L. Miodyńskiego. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice 2005.

искуства, а изнад свега историје и политике. Онтологију места у простору у Ћосићевој прози, почев од првог романескног циклуса, одређују Прерово и Морава. Писац је од наизглед обичног села и реке створио магична места која имају посебан утицај на људски живот. Тамо почиње човеков живот и тамо се завршава. Истраживач Бошко Руђинчанин баца светло на избор места и његово феноменолошко образложење:

„Прерово јесте имагинарно село али оно по људима, и по души, сличи Великој Дренови, Дренови у којој је писац рођен. А име селу Прерову Ћосић је дао по вили Прерово, која се налази иза киселе воде Слатина у Врњачкој Бањи, на Липовачком путу ка Гочу, којем је писац шетао у време својих честих боравака у Бањи. Вила Прерово носила је назив по потесу на узвисинама* Гоча, на самој линији укрштања гочких ветрова, где је некада био турски ров на граници између Милошеве Србије и Турске. Тај се је предео звао Прерова, означујући нешто што се налази пре рова. И како Ћосић каже та му се етимолошка основа допала, била му је узбудљива, будила је разноразне асоцијације. Пре свега, била је врло звучна, необична, јединствена а вишеслојна у значењу.“[2]

Положај „мале отаџбине“ јунака конкретизује не само њена ситуираност између двеју Морава (Из Прерова вијуга пут: изгубљен вунени конац што се одмотава поред обале и једне, и друге Мораве. [Ћосић, *Корени*, стр. 20]), него и планине, поља, ливаде и узгој воћа: шљива, јабука, крушака, ораха и грожђа. Геополитички и геокултурно гледано, то је гранично подручје између Истока и Запада, поље сукобљавања спољашњих сила и култура.

---

[2] Б. Руђинчанин, Три завичајна мотива у романима Добрице Ћосића, в: *Писац и историја*, оп. цит., стр. 299.

Србија као симбол места исказује се у тексту ређе путем топоса маште или атрибута имагинаријума. Ћосића не интересује толико феноменологија пејзажа или различите форме „естетске географије", колико хомогени модел човековог места као оквир етноисторијске и етнокултурне синтезе.

Што се тиче Ћосићевих романескних циклуса, посебан значај добија геокултурна и геополитичка детерминанта, текстуализација места као мита, најчешће с варијантом метанарације „текста велике отаџбине", трагичне и јуначке. *Време смрти* је палимпсест драме народа у историјској и геофизичкој димензији, који уопштава тумачење идентитета у кључу историје и простора.

Просторна локализација Србије означава презентацију представљеног света кроз призму физичких и историјско-антрополошких реалија, укључујући особине идентитета, реализовану као експозиција географског, цивилизацијског и уметничког простора.

Географски простор Србије у Ћосићевој прози најчешће је дефинисан у географском и геостратешком микроплану, јер је конститутивна особина пишчеве прозе затегнутост између локалне и периферне отаџбине (Прерово и околина) с једне стране и земље и отаџбине уопште (Србија). Супротстављеност Србије и Прерова поприма различите форме: конфронтативног, допуњујућег, укључујућег и раздвајајућег система. Прерово је Србија у малом, прототип велике књижевности „малих отаџбина". Прерово је, као место повратка јунака и почетка њиховог новог путовања, на неки начин сочиво националне и универзалне визуре. *Корени* су полазна тачка Ћосићевих јунака, раскршће крваве историје народа и породице. Село је кондензована слика људске, трагичне судбине. Оно је простор безбедности и извор идентитета, а истовремено јунаке упропаштава

последицама деловања природних сила или уплетеношћу националног простора у односе са спољашњим светом. Поред Прерова Морава је најважнији елемент геокултурног простора. За људе који живе на њеним обалама река је господарица живота и смрти, јер може да чува, али истовремено и да уништава.

„Морава, по рођењу правична, је остављала обале и облаке, а пораженима, лепа и нежна, нудила је своје дно у меком загрљају. Још давно је мртвих више него живих, па је данас њено дно људским срцима калдрмисано."

Подручје Србије писац често дефинише језиком војних мапа: котама, вододелницама, стратешким положајем градова, токовима река.

„Буковик и Краљев сто прислањају се на Маљен, Маљен на Сувобор, овај на Рајац и Рудник што се грби и пресреће гукошке успоне; Колубара се разлива и плави долину, потоци се сплићу, брегови се размичу, па опкољавају и гомилају; аустроугарска војска се губи у шумама, потања у глиб, завејава је снег, смрзава се на Маљену, Сувобору, Руднику" [...] ВС 1, 14.

Политички простор Србије у Ћосићевој прози уплетен је у игру интереса великих сила и суседног окружења почетка XX века, који означава најболнији, конфликтогени и компликован период новије историје тог подручја. Добрица Ћосић је први српски писац који је с искреношћу због које су му претила шиканирања и анатемисање представио српски геополитички дискурс, који има изразите и читљиве савремене репере и означава српску књижевну ревизију настанка Југославије. Суштину тог дискурса сачињавају четири равни које се преплићу и узајамно надопуњују: српски дискурс свакодневице, глас приповедача, цитирани документи и њихова функција и дословно и метафоричко значење приказаног света.

Српски дискурс свакодневице обухвата различите исказе, укључујући и много контроверзних, али у друштву широко прихваташих, нпр. „Док постоји Србија, Бугари и Швабе биће јој крвници. И Арбанаси, ако с њима не средимо како треба“ (ВС 1, 94). „Ја мрзим – каже Данило – Европу, господине Катић“ (ВС 1, 329). Између српског дискурса свакодневице и гласа приповедача требало би такође разматрати српско виђење „источног питања“, са којим се и приповедач слаже, а које је довело до избијања I светског рата. Тај дискурс, који сада припада репертоару постколонијалне критике, изгледа на следећи начин: „Балкан је кусур у подели света. Кожом неког балканског народа увек ће се плаћати ситни рачуни међу великима. А српском кожом пре свих других”, ВС 3, 63. „Несрећа Србије је што се њени суседи не боре на страни савезника“. Балканско питање концентрисано је на Дарданелима и Цариграду. Италија намерава да заузме место Аустро-Угарске као балканске силе, те је циљ њене политике пораз Србије и онемогућавање њене улоге као југословенског Пијемонта. Русија је Бугарској обећала Македонију, а Француска подржава балканску политику Русије.

Дело Добрице Ћосића поготово сада, у новим геополитичким условима чека нову, савремену културолошку интерпретацију.

Цивилизацијски простор Србије презентован је не као супстрат слојева на територији, чији је кичмени стуб Морава, а границе Дрина и Дунав заједно с венцем Старе Планине. Морава је пре саобраћајни коридор, вечна магистрала трансфера култура и цивилизација, а наслеђе Србије је стварни и есенционални битак, усмерен на садржај и трајање, презентовано као заоставштина коју треба бранити. Синдром „опкољене тврђаве“ има можда свој извор у парадоксу српског идентитета, који се формирао насупрот грчкој традицији, али је та-

кође у малој мери подлегао утицајима рецепције латинске антике, појачаним болним историјским искуствима, почев од вишевековног турског ропства.

Морава добротом надокнађује снагу. „Њом никада нису пловиле лађе, али је свим војскама била путовођа. Словенима је показала Византију, Келтима Грчку, Римљане је довела до Дунава, крсташима је више пута показивала пут у свету земљу, Византинцима Панонију, Атили Балкан [...] Коњи азијских и руских степа, коњи Алзаса, Ломбардије, Анадолије, Панониje и Пруске, коњи са свих ливада Европе и Азије пили су воду на брзацима Мораве.“[3]

Последице (првобитне) културне и цивилизацијске поделе открива свађа Вукашина и Пашића и Мишића и Путника. Пашић је наследник косовске традиције, Вукашин је њен противник. Пашић види стварност у фигури кружног и поновљивог времена. „Судбина нас је поново бацила на искушење. Можда 1914.-та постаје 1389.-та. Бити или не постојати, како бити и шта бити у двадесетом веку, за Србију се ових дана одлучује“, ВС, 1, 78. Култ жртве и одјеци миленаристичко-месијанистичких идеја чују се у другим цитатима Путника:

„Србија је сама у овом европском покољу. Сама је, иако је са Савезницима и на њиховом фронту.“ ВС, 1, 77.

„[Размишљам] О највећој неправди у новој историји, господине генерале. О неправди Савезника према Србији. Па то је нечувено! Код Ваљева ми смо Французима гинули за Париз, на Колубари бранили смо Енглезима Дарданеле, на Миловцу искрваримсмо за руску Украјину [...]“ ВС 2, 148.

---

[3] Б. Рујинчанин, Три завичајна мотива у романима Добрице Ћосића, в: *Писац и историја*, оп. цит., стр. 302.

Визија поновљивости и кружности времена везује се са сакрализацијом историје и брисањем границе између религије и политике. Пашић за косовску историозофију налази образложење у словенско-албанској ривализацији око терена између Ибра и Мораве и Моравице, односно око Косова и у унутарсловенској ривализацији (српско-бугарској око Македоније и српско-хрватској око уређења националних држава). Пашићеви аргументи, који имају савремене и актуелне референце, део су посебног спора о ривализацији око владања на стратешким местима Балканског полуострва. Краткотрајност историјских граница, примат принципа националне државе над принципом људских права, прагматика решавања проблема силом и ингеренција великих држава су главни чиниоци тог геостратешког комплекса. Конфронтативни модел је резултат историјских искустава, која стварају стратешке баријере и праксу запоседања.

„Док постоји Србија, Бугари и Швабе“ – каже Пашић – „биће јој крвници. И Арбанаси, ако с њима не средимо како треба“ [ВС, 1, 94]. „Мислим да је у овим данима најважније да Србија што пре рашчисти старе рачуне с балканским комшијама. И у бригама окрене леђа Истоку. [...] Ако то у овом рату“ – каже Пашић – „одлучно не учинимо, ми смо народ без спокојне будућности. Испиће нам крв Бугари и Арбанаси. А гео-политика даће право великим силама да нам суде и пресуђују док постојимо. И остаћемо или под руском или швапском чизмом“ [ВС 1, 96].

Пашићев противник је Вукашин који указује на нове егзистенцијалне просторе српског народа, што би, као резултат пораза на Марици, требало да спречи изолацију и расејање и да створи, колико је то могуће, историјски, хомогено и компактно подручје.

„[...] ми смо још поразом на Марици потерани с

југа Балкана. Душаново царство је Византијско Царство. На тој историјској рушевини" – каже Вукашин – „никакав национални циљ и државни програм не могу се данас градити. Не трујмо се више старим заблудама" [ВС 1, 96]. „**Немамо снаге, а сумњам да ћемо је икад имати, да државом и културом покријемо сав простор нашег етничког простирања у последњих неколико векова**" [ВС 2, 96]. „[...] А ја желим да вам кажем" – закључује – „не само као ваш политички противник – не проливајмо крв залудно, и не губимо време. Не настављајмо средњи век. То није ни могуће, тврдим вам" [ВС 2, 96].

На другачији начин се слажу геополитички вектори Вукашинових и Пашићевих опречних националних стратегија. Пројекат војног решавања српског питања и националног уједињења, чији је заговорник Пашић, прати „окретање леђа Истоку" (да је у овим данима најважније да Србија што пре рашчисти старе рачуне с балканским комшијама. И у бригама окрене леђа Истоку). Међутим, Вукашин указује на то да су велике сеобе усмериле српски народ ка северу и западу. Геостратешки циљ Србије је, по његовом мишљењу, национална хомогенизација и концентрација (Ради мирније и спокојније будућности).

„То је наш прави национални задатак [...] да се национално групишемо и збијемо у снази и простору. А, при томе" – каже Вукашин – „не треба заборавити да смо – ми Срби и великим сеобама коначно кренули ка северу и западу. **У том правцу су засвагда**, убеђен сам, усмерени наши национални путеви и циљеви" [ВС 1, 96-97].

Време смрти дотиче такође питање настанка Југославије, али пошто доминира политичка визура, те проблеме остављам по страни.

Семантика уметничког простора у Ћосићевој прози подлеже еволуцији у процесу готово шездесето-

годишњег пишчевог рада, обухватајући **натуралистичке**, **митолошке** и **културне** интерпретације које се мењају и допуњују.

У роману *Корени* постоје две фундаменталне категорије на којима је писац изградио своје дело. То су земља и људи. Ћосић спаја те две категорије, дајући им изванвременски и истовремено историјски карактер. Људски живот је непосредно повезан са земљом. Јунаци су људи са села и зависе од хирова Мајке Земље. Земља је најчешће село, кућа и синоним за отаџбину. Позитивни јунаци се представљају сами или их представља наратор, указујући на подручје са којег потичу. Једино су каријеристи, хазардери и женскароши, иако официри, лишени територијалне одреднице места свог порекла, симболизујући људе ниоткуда, људе без корена.

„Генерал Мишић, српски официр, родом из Струганика, под Баћинцем, више Мионице“ [ВС, 1, 11]. „Ја сам Сибин Милетић, село Шљивово, округ Паланка“ [ВС 1, 21]. „Ја сам Адам Катић из Прерова код Паланке“ [ВС 1, 59].

Писац је земљу лоцирао у категорију симбола колевке живота српског народа, извора његовог настанка и развоја. Међутим, приметио је и други аспект везаности за земљу, приказао ју је као немилосрдну силу која указује пут ка крају постојања. Захваљујући њој човек учи шта је љубав, учи да ради и тежи крају свог изванвременског путешествија, до смирења у окриљу мајке природе. Земља је кључ за одговор на фундаментална питања о кондицији људског трајања и постојања. Земља је покретачка снага народног јунака и условљава људску егзистенцију.

Веза земље и човека је класични књижевни мотив, али је у *Коренима* земља део шире и обдарене већом снагом целине – природе. Управо природа преузима дело људских руку, стварајући свој поредак тока

ствари. Она је мајка свих ствари, али и савршена уништитељка, која у прах и пепео претвара дело човековог рада, егзистенцијални смисао људске историје и појединца. Ћосић помоћу неограничене моћи природе истиче краткотрајност свих људских напора спрам њене снаге. Човек и његов труд су беспомоћни, а судбине јунака у судару са снагом земље показују оквире људских ограничења.

Натуралистичка суштина српске земље чини да је она самоникла сила, која омогућава одбрану од туђинца, уљеза. „Сад је на Швабе навалило све што је српска земља. Лоши путеви, прво. Планине, воде и снег. Сиромаштво, наше српско сиромаштво, наша опака беда, господо. Празни амбари, празни торови. Мржња жена и стараца. Свуда их ужасна мржња сачекује и опкољава“ [ВС 2, 292].

На **митолошку интерпретацију семантике земље** у Ћосићевој прози пажњу је скренуо Милан Радуловић. Ћосићев јунак понавља драму човека на свету, трудећи се да преживи од свог рада, да се укорени и прихвати место свог живота као једини и дефинитивни егзистенцијални простор. Паралелно са процесом конкретизације и демистификације свог јунака – пише Радуловић – писац поетским средствима и наговештајима постепено разграњава и учвршћује основну поетску сугестију: да је тај јунак у ствари лик – тип првог човека који је однекуд пао, нашао се на Земљи, који је изван сваког реалног времена и конкретног простора, сам у космичким пространствима, без икаквог искуства и без икаквих путоказа у туђем простору осим физиолошког инстинкта самоодржања[4].

[4] М. Радуловић, *Роман Добрице Ћосића*, Београд-Фоча 2007, стр. 199-200.

Културни идентитет простора Србије Ћосић презентује супротстављајући га идентитету Западне Европе. Европа Србије и Европа Балкана је Европа семиотичког знака и међуљудских односа. Западна Европа је Европа симболичког, апстрактног логоса. Позивајући се на студије Јулије Кристеве, може се развијати та бинарна опозиција у којој Европа Балкана означава пред-логично и пред-језичко, првобитно, емоционално и чулно искуство. Кристева „бинарну логику" супротстављања Европе Балкана и Западне Европе илуструје опозицијом материнског/женског и очевог/патријархалног елемента, користећи терминологију картографије тела[5]. Ћосићево *Време смрти* ту опозицију различитих концептуализација обеју Европа илуструје примером војних стратегија, анализираних над штабним мапама. Симбол западноевропске Европе апстракције, симбола и конструкције отеловљује Оскар Пођорек, који не види градове, него висину/положај (кота), што представља мање или више повољну стратешку позицију. Међутим, Мишић који ноћу путује Србијом, иако „не види, врло добро зна шта гази и куда пролази. [...] Осећа, види и чује земљу".

[„Иако не види, он добро зна то што газе и куда пролазе. Његово је; све је ноћас његово. Осећа, види, чује земљу. Ону, од памтивека муку газе коњи његовог штаба: знојава копања и роптава орања, увек исте слутње, свагда исти, од свега страх људи намрштених и љутих под шубарама и шајкачама, спечених и погурених." ВС 1, 41].

Супротстављање – с једне стране – интуиције и искуства, а с друге стране симбола и апстракције, то јест

[5] J. Kristewa, Potęga obrzydzenia. Esej o wstręcie. Tłum. Maciej Falski. Wydawnictwo UJ. Kraków 2007. s. 71.

обеју разматраних концептуализација Европе, илуструје следећи цитат:

„Народ не траје, мој Вукашине“ – каже симбол идентитета Србије генерал Мишић – „захваљујући уму и знању школованих. Не. Да је тако, нас Срба не би ни било. **Постојимо ми захваљујући оном знању што смо га животном муком и трпњом стекли. Оном уму који се роди под шљивом и трном и распореди по народу, у свима, као мушки полен** у воћњацима и виноградима. По неком вишем закону стиче се ум за опстанак и трајање. А не у школама, из књига и идеја“ [ВС 2, 93].

Стратешки план одбране војводе Путника на парадоксалан начин је понављање западноевропског логоса, који је отеловљење логике и рационализма. Мишић представља другачији план, чија је суштина интуиција, експеримент, вера и ризик; оно што се не да видети и предвидети. („Битке добија онај ко има своју и надмоћну идеју, ко влада временом и простором. Ко непрекидно исказује иницијативу. [...] Тврдим вам: Поћорек сутра неће знати шта хоћу и шта могу“, ВС 2, 257). Супротност човека Европе Балкана и Западне Европе је далеко дубља, обухвата сферу емоционалности. Емоционалност људи Запада контролисана је надредном свешћу и поприма форму „уживљавања у положај партнера“, док људи нашег дела Европе преферирају „дељење емоција другога“[6]. „Уживети се“ значи покренути одређени ментални процес, док „дељење емоција“ указује на дубљу непосредну емоционалност. Управо тај други процес покреће Мишић, желећи да упозна и схвати Оскара Поћорека, „команданта који не ратује онако како би он на његовом месту ратовао против српске војске...“

[6] Por. A, Duszak, Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.

„Мучи се да јасно сагледа тог свог противника. Волео бих да зна: где је рођен, каква му је мајка, воли ли га жена, има ли децу?“ [ВС 2, 275].

Мишић стоји на челу народне и сељачке војске. Војске која брани своју кућу, породицу и поље. То јој даје снагу и аргументе, да бранећи своја начела откаже послушност не само главнокомандујућем, него и престолонаследнику. Словенско омаловажавање форме и волунтаристичко схватање државе, можда утврђено хајдучком традицијом, доводи до ниподаштавајућег сасипања у лице престолонаследнику: „Ни Србија није ваша очевина. [...] Народ је Вас натоварио на своју грбачу“.

Завршетак

За простор Србије у прози Добрице Ћосића карактеристична је разноврсност, компактност и снага. Разноврсност се заснива на томе да вредности српског простора испољавају своје издиференциране особине које имају различите векторе – према „својима“ и „туђима“. Србија, која је за „своје“ простор безбедности, извор идентитета, истовремено „туђе“ упропаштава митологизованом силом природних закона, магичним последицама вечитих пракси и кумулираном енергијом прошлости и традиције.

Компактност српског простора заснива се на томе да је, будући тродимензионални простор, органски кохерентан с људском перцепцијом, а пре свега чини целину с егзистенцијалним принципима функционисања човека, честитог становника те земље. Елементи тог простора, иако различити, чине целину, благонаклону, богату даровима природе, домаћу. Оскар Поћорек види фрагментарну Србију, кроз перцепцију апстрактности штабне мапе, јер га улога окупатора осуђује на тактику сукцесивних територијалних освајања.

На крају, Србија је снажан простор. Снажан захваљујући богатству и дарежљивости природе. Себе

жртвује стварима, заузврат нудећи свој онтолошки и аксиолошки поредак. Окупатори и освајачи дарове третирају као плен. Снага Србије проистиче такође из засићености њеног простора особинама националне и патриотске специфике. Снажна захваљујући томе што је властита и домаћа.

На овом месту требало би прећи с питања поетике и интерпретације књижевног дела Добрице Ћосића на проблеме његове рецепције.

Добрица Ћосић је платио високу цену за књижевно дело које је само то што јесте и што само може бити. Мотивисано патриотизмом, оно је књижевни глас о српској неустрашивости, српској Голготи и савремености. Први глас о трајности народа и променљивости форме државе. Глас којем су националистичку дистинкцију дали комунисти, националисти и идеологисти постмодерне савремености. Дело Добрице Ћосића чека нову, савремену културолошку интерпретацију.

Мирослав Егерић

ИСТОРИЈА – СУДБИНА И УСУД

Говорећи у својој приступној беседи „Књижевност и историја данас“, 29. марта 1978. године у Српској академији наука и уметности, писац Добрица Ћосић је веома живо означио природу трагизма коју узрокује опседнутост историјом: „У последња два века, у свим европским нацијама, националне и духовне кризе исказиваће се и опседнутошћу историјом. *А родило се и једно патетично обоготворење историје*. Свет у којем је 'Бог мртав', свет у коме су најосетљивији завапили: 'Није ли умро и човек'? – подстакло је ону праисконску склоност ка мистерији. Улогу Усуда, Бога, Вечног закона, преузела је *Историја; нека свемоћна и свеопшта сила над људима која уништава све што покушава да јој скрене правац*. У трагичној визији овога века, та мистификација историје њеним обоготворењем, израз је и немоћи да се нађу стварни покретачки чиниоци трагедија народа и људи у нашем времену“ (*Стварно и могуће*, „Отокар Кершовани“, Ријека, 1982., стр. 159-160).

Шта је управо наша књижевност и, у њој, роман као протејска форма са највећом моћи обуимања људи и

времена? Она је, у суми сума, *потврда индивидуалне слободе;* она је свест *о битним истинама о људској беди и величини, о људском страдању и чињењу зла у историјским догађајима на нашем тлу*. Ако то није, и кад то није, она је испод хоризонта стваралачке самосвести. Писац *Корена*, *Деоба*, *Времена смрти*, *Времена зла*, у дубљим наслагама историјског и стваралачког искуства српског народа уочава и фиксира за трајање она сазнања на чијој јасности, оштрини, могу да се зидају и нови подухвати и, могуће, илузије. Писац у наведеним реченицама уочава подстицајну, митотворну чињеницу несразмерно великог жртвовања српског народа за слободу и независност. Али, у исто време, стрепи пред таласима заноса који прате сва честита и велика жртвовања. Отуда и дискретно ослањање на присебан, рационалан став Томаса Мана: „Роман као модерно уметничко дело представља ступањ критике након ступња поезије. Његов однос према епу јесте однос 'стваралачке свести' према 'несвесном стварању'. И треба додати да роман као демократски производ стваралачке свести нимало не мора да заостаје (од епа) по својој монументалности“ (*Стварно и могуће*, стр. 169).

Са жељом да обујми свој век (XX век), да напише његову *истиниту историју*, Добрица Ћосић није пренебрегао, на срећу наше књижевности, *унутарње захтеве* уметности романа, захтев занимљивости, то јест непоновљивости, привлачности игре: „Књижевност не преузима само стварност, не позајмљује само величину живота и историје; она и свој садржај и своју величину позајмљује животу и стварности. Тако људска прошлост вишеструко егзистира у људској садашњости; са порастом духовности, духовности развоја опште културе, расте и присуство прошлости у духовној садашњости нашег света“ (*Стварно и могуће*, стр. 182). Та

дијалектичка игра, унутар ње, безгласно *разумевање потреба живота и потреба романа, живота и литературе*, као да ствара својеврсни напор и логику живог у творачкој имагинацији. Литература јесте духовна игра, потреба духа да освоји нови простор изразом, али то је игра која има подстицајни извор у животним потребама људи. „Имагинарна људска историја је отуда по много чему стварнија од стварне историје. Јунаци имагинарне историје људске: Прометеј, Едип, Антигона, Дон Кихот, Хамлет, Фауст, Ана Карењина, Браћа Карамазови, Филип Кворлс", на пример, нису прагматичне формуле решавања темпоралних проблема људске стварности, али на вертикалној оси људског постојања јесу згуснута, *заоштрена питања човекове смисла*, природе и средстава људског постојања, и остваривања вредности у кретању поколења. Проносећи кроз време интензитет људске драме, претварајући објективно време у драмско време, роман омогућује да у одређеном степену *људски проблем постане заједнички проблем оних који се замишљају над смислом људи у њиховом протицању и смислом тог протицања*.

2.

Делом Добрице Ћосића простире се, да поновимо, снажно осећање трагизма људског постојања. То осећање, наравно, није последица само романсијерове рационалне представе о трагизму српске историје, коју смо у тежишним линијама могли видети посредством пишчевог дискурзивног разлагања *о природи романа и историје*. Друга су извориште тога трагизма и интензитета те емоције. Наиме, овај романсијер полази од поставке да је људски живот трагичан, да је Човек – трагично биће: „Човек је трагично биће. Трагично не само зато што му је биолошка и социјална егзистенција свагда угрожена, што је смртан он и свако његово дело,

што су му моћи ограничене а жеље неограничене, што је распет између задовољства и бола, љубави и мржње, знања и тајни, што може да постоји само у заједници која му је и извор патњи и несрећа, што ни највећим жртвама не може да оствари друштвене и своје идеале; човек је трагичан управо зато што све то зна, а не може ништа, па ни то своје знање да измени" (*Стварно и могуће*, стр. 183). Ова поставка о трагизму човековом само је један духовни оквир за могућу романсијерску авантуру. Објективне датости тог општије схваћеног човековог трагизма *тек преведене у драматичне датости дела показују природу романсијерове имагинације, њене распоне, њен, ако смемо рећи, живи стваралачки елан*. Другим речима, свака трагична егзистенција не може се свести на општу трагичност. Она може бити обухваћена њом, али су линије конфигурације, степени и покрети унутар ширих целина, са неоспорном индивидуалном бојом, ритмом, тоном. Једно је трагично осећање младића кога потреса додир са тајнама света; и жеља да у њему буде као неко и нешто; друго трагично осећање војсковође који зна несразмере војски које се сударају и при чему је она којом он командује неупоредиво мања од непријатељске; једно је трагика интелектуалца који решава вечне проблеме добра и зла над раскриљеним књигама које о томе говоре, друго пак трагика сељака који је оставио њиву, или недовршену кућу, и кренуо у војску да брани и њиву и кућу. Мисао која изгрева и мисао на заласку нису идентичне мисли; дух који слуша само откуцаје часовника и онај који слуша *зрење времена* нису ни исте вредности ни квалитета. „Романсијер који је свестан тих разлика нужно је свестан и разлика у трагичном тону или 'боји' којим су прожете различите трагичне егзистенције."

Од романа *Далеко је сунце*, преко субјективне епопеје *Време смрти* и романа о злу идеологија *Време*

зла па до *Времена власти*, романа о насиљу власти над човеком, романсијер Ћосић трага за истином „о граници која се не сме прекорачити", којом се, у античкој трагедији, брани божански поредак, иза које наступа пропаст и смрт, а коју човек са свешћу о исходу свог чина прекорачује због неког свог човечанског смисла. Човек, који је, већ тим што је кратковек, трагичан, зида, ако смемо тако рећи, трагично на трагично, прекорачује границе властите моћи и бива кажњен. У античкој трагедији казну одређује Зевс, или извршиоци Зевсовог начела, а у модерна времена казну врши – историјски процес, или тренутни егзекутори историјског процеса. Људи и народи који имају карактера, осуђени су да искусе трагичну судбину. „Скоро свака генерација (у српском народу) имала је да решава исто судбинско питање: има ли смисла борити се за слободу по сваку цену? Услови су били тако окрутни да је одговор могао бити само категоричан: да или не. У оба случаја трагичан: морала се прекорачити граница моћи, а исход одлуке често није представљао и победу мотива одлуке. Кад је добијао народ, губио је човек; али никад у српској историји није добијао човек кад је губио народ. Тај трагизам у националној историји основни је мотив и највиши духовни и поетски израз како народне епске поезије, тако и поезије и прозе врхунских српских писаца – Његоша, Андрића, Црњанског и других" (*Стварно и могуће*, стр. 185).

Оно што треба нагласити, што је подстицајно за мисао о књижевности, јесте да крај свег трагизма, чији је извор у контрадикцијама људског постојања, *трагично, пренесено у причу, у роман, бива, баш у смирености израза, у судбини човека којом је дух овладао, извор посебног задовољства*. Дух читаоца прати тај коштац човека са историјом као бивањем, живи као своја разноврсна искушења којима је то кратковеко биће из-

ложено, али и *са неком врстом поноса што постоји мисао која обухвата и човека и његова искушења*. И што човек посрће *и устаје*, са свешћу да нема краја тој борби његових мајушних снага са слепим снагама космоса и историје. Даља истраживања Ћосићевог дела још увек предстоје. Али већ сада може се јасно видети да једно од битних поља његових напора у српском роману мора да буде истражено: *поље идеја* које је приложио модерном српском роману. Неке од тежишних, које смо овде само дотакли, траже даљу и потпунију разраду.

Може се рећи: ово романсијерско дело у целости следи судбине и духовно рафиноване поруке српске епске традиције: „борба за слободу народа и појединаца није таштина; настојање човека да, речено андрићевским језиком, изнесе терет властитог идентитета у складу са највишим етосом своје традиције, није узалудно настојање чак и кад није успешно; дух који не пристаје на јарам није одсуство рационалног става већ служба нечем што превазилази кратку и пролазну твар у којој човек живи на земљи.“ Ћосић је својим делом фиксирао за трајање неке од темељних врлина у српском националном карактеру из којих је, не једном, ницао и низ трагичних српских опредељења, колективних и личних, победа и трагедија.

Тим својствима се његово дело, по нашем увиду, придружује низу оних значајних подухвата пре њега, чији је циљ био: уметношћу романа *овладати човековом судбином* и тако радити за стварање нове човекове самосвести на нашем тлу. Јер, према мишљењу писца „*једино уметношћу човек нешто своје, изгубљено у времену прошлом и порекнуто у времену садашњем – спасава ништавила и преводи у тренутак вечности*“. Ми који смо пратили са захвалношћу, каткад и са стрепњама, напоре овог романсијера у описаном смеру, можемо рећи да је благородно испунио свој подарени циљ.

Таласи читалачког народа који ће се надносити над његовим романима, и онда кад они постану духовна историја наших напора ка стварању, сведочиће тихим унутрашњим дијалозима са њима, спорењем или сагласностима, *колико су одговорили на налоге века и духа у том веку*.

Што се нас тиче, уверени смо у непрекинуту *живост* тих дијалога.

Душан Берић

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА, ВРЕМЕНСКИ ОГРАНИЧЕН ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКАТ, И СРПСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

Мада је очигледно доминантна снага у животу Прве и Друге Југославије, Србија је остајала чврсто под надзором савезне државе, која се показала као једна варка и живела на узајмљеном времену. Српски народ, разуђен по целој територији ове државе, за чије је стварање гинуо више него сви остали заједно, а за кога се веровало да је диљем ње суверено свој господар, апсолутно остварен као нација, на крају крајева није срећан.

Проблеми односа и везе између српског питања и југословенске идеје, који су тако живо занимали друштво 70-их и 80-их година XX века и били готово занемарени у 50-им и 60-им годинама истог века, с распадом титоизма и Друге Југославије се јављају с новом снагом и у новом осветљењу. Занимљиво је, свакако, да су књижевници, брже него научници (историчари, филозофи,

социолози) успели да дубље упознају битност ствари. Такође, у њихову корист иде да се *боље орјентишу* у обичајима и држању, који су бесумње често погрешни, али им се појединци, као и народи, морају прилагодити, јер у историји често долазе периоди кад људи (као и народи) почињу да губе моралну равнотежу, кад изгубе фиксне тачке на пољу морала.

Приповедач, романсијер, једно време политички човек, Добрица Ћосић већ преко пола столећа дочарава читаочевом духу слике сналажења и „лутања појединца и народа у *лавиринтима историје*", као и „*енергије заблуде*".[1] Описујући свога оца Владимира, Слободан Јовановић је сасвим јасан: […] „он је најписменији Србин XX века – као и многи други Срби, носио у себи једног унутрашњег демона, који га је стално гонио да покушава ствари изнад своје моћи, и да удара свом снагом на препоне које су не само изгледале, него доиста и биле насвладљиве".[2] Ово се потврђује у српском случају на свим заокретима модерне, новије и савремене историје, и Ћосић је свестан да постоји дубоко уврежена традиција која повезује српско понашање у двадесетом веку, као некада у деветнаестом, с извесном склоношћу ка олаком саможртвовању и идентификовању с нечим што се недовољно познаје или разуме. Његов допринос уметничком приказивању тога је свестран. Он је себе и своју свакодневицу посветио књижевности и њеном развоју.

Какве је, дакле, природе слика споја између

---

[1] Изрази у овој реченици, означени курзивом, преузети су од др Миодрага Радовића, редовног професора на Филозофском Факултету Универзитета у Новом Саду.

[2] Владимир Јовановић, у: Слободан Јовановић: *Из историје књижевности I*, Београд 1991., стр. 93.

[3] Јован Р. Жујовић: *Дневник II*, Приредио др Драгоје Тодоровић, Архив Србије (где се оригинал овог извора и налази), Београд 1986., стр. 106.

српског националног питања и југословенске идеје, између националне и многонационалне државе, између српских ратних циљева на почетку Првог светског рата и у његовом даљем току? Јер, по Јовану Р. Жујовићу, „Еволуцијом рата који је у почетку за нас био само дефанзиван, стављено је на дневни ред питање о стварању једне југословенске државе са природним етнографским границама југословенског народа“.[3] Ово последње сведочи о какофонији, до које је дошло током рата и која је објашњива под условом да се да тачна диференцијација хрватског и српског поимања нације, што је могуће само онда ако се јасно сагледа замршена интеракција између основне србофобије „политичког хрватства“ и динамике рата. Отуда је Ребека Вест, која је била кадра да проникне изванредну суптилност ових питања, порекло хрватског облика србофобије тражила не само у политици Римокатоличке цркве, већ и у чињеници да је „хрватски свет био разводњен немачким отровом, који је разносио личности као ветар облаке, који је славенски у суштини али нејасан у супстанци и неусмерен у процесу“.[4]

Ту су били помешани: факат да „решење српског или тачније југословенског питања, какво даје Немачка, неизбежно се разликује од решења, какво му даје Аустрија“[5], енглеске калкулације „да ће Југославија проду-

---

[4] Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, *Putovanje kroz Jugoslaviju*, Preveo sa engleskog, priredio i napisao Predgovor Nikola Koljević, Beograd 1989., str. 117.

[5] Momčilo T. Selesković, *Srbija u nemačkom javnom mnjenju od 1914. do 1918.*, Beograd, 1996., str. 89. Preveo sa francuskog Petar Novaković.

[6] Југословенско питање, у: Слободан Јовановић: *Из историје и књижевности II*, Београд 1991., 633.

[7] Душан Берић, Предговор трећем издању књиге Херцеговина, *Антропогеографске студије Јевта Дедијера*, Подгорица-Требиње, 2001.

жити на Балкану антируску политику Хабсбуршке Монархије“[6], убеђење српске националне елите онога времена, „да су мали народи сувише слаби да оснују сопствене одбрањиве државе“, одакле потиче веровање у неизбежност двонационалне државе (са Хрватима)[7] и још којешта. Хрватске теорије о нацији, што више прерушене у „југословенизоване“, показаће се као замке у којима лежи нова димензија српско-хрватских конфликата. Међу хрватским политичким брошурама које су се јавиле између 1848. и савременог доба ниједна није тако брзо ни толико потпуно изазвала пометњу у српском поимању народа и државе као књижица Милана Марјановића *Народ који нестаје*, са поднасловом *Зашто настаје и како се формира јединствени српскохрватски народ*, објављена на Ријеци 1913. године.

И као што су озбиљније писане књиге поменутога писца (више публицисте него научника) својом солидношћу привлачиле писца ових редака[8], тако је ова одбијала и изазивала сумњу у политичке намере Милана Марјановића, јер и он „бијаше 'својевремено' Старчевићанац, а прилике и тијек времена и – хонорари учинише га 'напредњаком', паче и 'мучеником', прогнаником, итд“.[9]

Ова књижица „је извадак из серије *Хрватска писма*, која је Марјановић штампао године 1902. и 1913. У *Српском књижевном гласнику* у Београду. Исте године, у истом граду (Ријека), у истој едицији и код истог издавача Ђуре Трбојевића, објављена је књижица Јована

---

[8] О томе детаљније код Душан Берић: *Хрватско правашто и Срби*, књ. I, Нови Сад, 2005., стр. 28-29.

[9] Fran Galović, *Članci i kritike* (1902-1914), Zagreb, 1942., str. 95. Poglavlje treće (posvećeno „modernim“ Starčevićancima).

[10] Predrag Palavestra, *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića – Počeci srpske književne avangarde*, Beograd, 1977., str. 62.

Скерлића *Данашњи српскохрватски национализам*. Скерлић „је помагао не само својим духовним опредељењем и радикализмом него и живом речју, подржавајући моћним ауторитетом *Српског књижевног гласника* и својим личним угледом борбени динамизам омладинског нараштаја".[10] Чак ни овај умни човек није узимао себи времена да се подробније распита о Старчевићевим особинама; он је из непознатих узрока превидео очигледну чињеницу да Старчевић и Еуген Кватерник нису само оснивачи једне политичке партије која ће се, доцније, излити у најмасовнији покрет у хрватском народу, него су остваривачи национализма расистичког типа који има пуну и трајну подршку домаће Римокатоличке цркве. Тако се, не видевши ништа од тога, Скерлић нашао у ироничном положају да велича родоначелника великохрватског правашког расизма речима „да је пред њима један наш човек, са свима манама и врлинама наше расе, који да је живео у Београду или Новом Саду шездесетих година (XIX века – Д. Б) потпуно би оличавао оно што се у то ултранационалистичко доба звало *Србенда*".[10a]

Ово је могао да напише само неко ко није разумео чињницу да кад се српска и хрватска идеја поставе једна поред друге, оне губе све оно што би међу њима могло да буде заједничко. Тако, на пример, иако је на прослави педесетгодишњице Јована Јовановића Змаја у Загребу 1899. „био очевидац врло жалосних антисрпских демонстрација", иза којих је стајао правашки антисрпски расизам, Скерлић ће до краја свога животног пута избегавати да осветљава ово зло са зрелог становишта. Мање догматичан ум у овим стварима би схва-

[10a] Ante Starčević, u: *Današnji srpskohrvatski nacionilazam*, Rijeka, 1913., str. 28.

тио да се свет одвија сувише брзо за теорију и да људи не могу да се излажу ризику да се вежу за доктрине чија ће начела убрзо проћи. Многе појаве, о којима иначе није био довољно обавештен, привлачиле су Скерлића романтизмом борбе и узвишених друштвених идеала. Желећи форсиране маршеве, мада је исконски циљ уједињење српске нације и њених територија у комплетну националну државу, Скерлић је, неколико месеци пред смрт, тврдио да, „уколико је вера препрека националном стапању Хрвата и Срба, Срби треба да пређу у (римо) католичанство и да се тај проблем реши. Исто онако, отприлике, као што треба сви да усвоје латиницу и екавско наречје".[11]

Зато је он и могао у Старчевићевом расистичком писању да „види само темпераментан израз једног даровитог човека наше расе" и свесно пренебрегава оне тренутке када је овај одвојио Хрвате од Срба.[12] Људи који су трезвеније гледали на ово и који су правилно обавештени у том погледу имали су предност над Скерлићем, када су упозоравали, да „Већ одавна су хрватски прваци тј. Фратри у Далмацији националну борбу Хрватства са Српством свели на борбу западне цркве се источном; и толико су већ успјели да нпр. у Котору и другдје виче свјетина по улицама: *Живјела католичка слоїа*".[13]

Политичка логика Јована Скерлића је „најнепосредније утицала на формирање радикалне свести на-

---

[11] Предрад Протић, *Стваралац и политика*, Београд, 1992., стр. 180-190. Поглавље о Јовану Скерлићу, под насловом „Последњи бард националног романтизма".

[12] *Исто*, стр. 90.

[13] *Ко је католик – тај је Хрват*, у: Србобран, бр. 67, година XII, Загреб, четвртак 15. (27) јуна 1895.

[14] Predrag Palavestra, *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića*, str. 59.

[15] *Исто*, стр. 60-61.

предне српске и хрватске омладине".[14] Њу је дисциплиновала политичка идеологија коју су проповедали он и листови *Пијемонт* и *Словенски југ* на српској страни, као и *Ријечки нови лист* на далматинско-хрватској. Демократска култура слободних и уједињених народа „била је зубља скерлићевске идеологије народнога препорода", а Димитрије Митриновић је служио као спона између младих и њихових вођа и претходника. Он је прихватио Скерлићев појам „народне политике",[15] а појам будуће „југословенске нације" је сагледавао као саставни део великог интеграла „новог човечанства", и „та пророчка визија преображавала га је од проповедника једне националне религије у апостола новог екуменског покрета, у тумача новог мита о долазећем златном веку мудрости и разума све-човека".[16]

Заводљива али нереална, ова визија није издржала научно истраживање. Разлике у верама и нацијама, као и у њиховим интересима, идеалима и нормама плус њихово постојање у интернационализованом оквиру политике Великих Сила, су основа за већину сукоба у веку који је почињао, а у коме је Митриновић ширио и распростирао своју безгранично страсну лектиру. У погрешном уверењу да ће југословенска идеја Југословене уздићи изнад разноликости појединачних народа (Срба и Хрвата), он је свесно Мештровића „прихватио и лансирао као синтезу борбенога јединства српског и хрватског народа, као оваплоћење револуционарне идеје *нејуначком времену упркос*".[17] Са оваквим мислима у глави, Митриновићу се причињавало да треба „да у Мештровићевом националном садр-

---

[16] *Исто*, стр. 41.
[17] *Исто*.
[18] *Исто*, стр. 41-42.
[19] Божидар С. Николајевић: *Из минулих дана, Сећања и документи*, Приредио Светомир Б. Николајевић, Београд, 1986., стр. 40.

жају потражи и нагласи моралну енергију косовскога мита и српске народне легенде".[18] Остало је, међутим, непримећено да од Чедомиља Мијатовића „потиче замисао да се на Косову сагради најлепша и највећих размера црква српска. То би имао бити Видовдански храм, на чијој би градњи и уметничком украсу суделовали сви живи српски уметници" онога времена. „Тако је управо Чеда Мијатовић дао идеју о Видовданском храму, која се без основа приписује Ивану Мештровићу", вели Божидар С. Николајевић,[19] свестан да су овакви фалсификати несравњиво оруђе растакања српске идеје у корист „југословенске", кретање у убиствену маглу.

„Преображавајући своју визију нације у нацију", Скерлић „је могао да своју идеолошку концепцију интерпретира као жељу и тежњу читаве нације".[20] На истим позицијама на којима су стајали он, Милан Марјановић и Митриновић, Аугустин Тин Ујевић обелодањује водеће принципе омладинског национализма: „Наша је тенденција чисто културна, и наш рад, какав год био у средствима, може да буде ради његових крајњих сврха само културан, (...) културан по својој генези ријетке и прогоњене идеје, која има да постане вјером; културан по својој посљедњој сврси народне културе у својој држави".[21] Некорисност описаног рада четворице је у томе што они етапе теоријске мисли не повезују довољно са социјалном организацијом народâ између којих желе да остваре извесну удруженост, нити умеју да разликују тежње и борбене линије које нису измицале неким њиховим вршњацима, ближима политичкој ре-

---

[20] П. Протић: *Стваралац и политика*, стр. 195.

[21] Као у напомени бр. 10, стр. 64-65.

[22] *Правшка конференција у Абацији и језичко питање у Босни*, у: *Народ*, бр. 280, Сарајево, субота 16б. (29) март 1913. године.

[23] *Исто*.

алности. Довољно је да се, на пример, помисли на упозорење да римокатолици „знаду да против православних буду одједном дивни Муслимани, и ти Хрвати знаду ненадано да против Срба буду узорни Турци. Препредени језуите, који спретно измирују Христа с трговцима у храму имајући обилну залиху чудеса, што је сваки дан уновчују, послије него ли су успјели да помире Кватерника и Старчевића с пузањем пред свим тиранијама, ево знаду да своје римпапијско католичанство доведу у склад с Мухамедом".[22] „А таки људи данас 1913. управљају хрватском политиком у Босни, и часни изузеци представљени су као нечастиви..."[23]

Да би ствар била још компликованија, велики делови римокатоличке омладине „су били под врло јаким утицајем франковаца па су слабо сарађивали" са српском омладином. Уместо тога, они су се „састајали под именом клерикалне Маријине конгрегације",[24] услед чега нису више били у стању да јасно мисле и буду спонтани.

Ништа опрезном посматрачу толико не личи на неодређеност као политичка улога Милана Марјановића, у којој се налазе иста сумњива и окамењена мешавина „илирског" и правашког великохрватства. Марјановић је, у исто време, био сејач идејâ које нису биле потврђене и правиле су збрку. Својом поменутом књижицом он је нудио знање о појмовима, проблемима и решењима у пресеку историјског развоја, али са акцентима својих схватања која се заснивају на „теорији" која није потпуно раскрстила са правашким поимањем на-

---

[24] Васо Гајић – Војиславу Богићевићу, Сарајево, 6. април 1964., у збирци објављених извора *Sarajevski atentat* 28. VI 1914. *Pisma i saopštenja*, Priredio Vojislav Bogićević, Sarajevo, 1965., str. 78.

рода, државног права и много је ближа политичким концепцијама Франа Супила и Анта Трумбића него концепцијама идејне групе, којој је формално припадао. За разлику од Срба, ове ствари нису приањале за Словенце. Они о томе нису чак желели ни да разговарају са Хрватима, осим оног што је захтевала учтивост једва су изменили коју реч. Сваки покушај да се то измени био је потпуно промашен. Ово је немогућност разликовања осталих хрватских политичких партија од правашке. Оне и она конститутивно су солидарне. Међу њима не постоје суштинске поделе које би српску, или словеначку, страну обавезивале да те партије поставе у посебна подручја.[25] Из новијих истраживања произилази да приликом одлучивања да ли да Марјановићу, као члану Југословенског одбора, 1915. буде поверена једна озбиљна мисија у Америци, „Срби су били на једној, а Хрвати на другој страни".[26]

На темељу Матошевог познавања Милана Марјановића, које је потпуније од српског, јасно је да „Он већ годинама и годинама диктира лијево и десно, прави велике народне планове, тјера 'народ' на рад, рад и рад, живот, живот и живот, са висока оцјењује нашу жабарску културицу, позива да се прекине са прошлошћу, *да се створи нови народ* (курзив Д. Б), ново друштво, нова књига, нови морал, нова Хрватска,

---

[25] Przeglad prasy slowianskiej, u: świat slowiański, Rocznik VIII, Nr. 95., Kraków, Listopad 1912. str. 800.

[26] Дневник Павла Поповића од 18/31. августа 1915., У: Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920.*, Београд, 1987., друго издање, стр. 169.

[27] Одредница Милан Марјановић, поглавље *Шта је Марјановић?*, у: Antun Gustav Matoš, *Misli i pogledi*, Izbor tekstova, indeks i objašnjenja Mate Ujević. Drugo izdanje dopunio i priredio Dubravko Jelčić, Zagreb, 1988., str. 218.

[28] Исто као у напомени бр. 25.

управо нова, Његова Сербо-кроација".[27] За разлику од ондашње словеначке писане речи, у којој идеје о стапању Срба, Хрвата и Словенаца у нову, југословенску нацију не прерашћују опредељење само једног омладинског листа (*Глас јуīа*) за „стварање слободне и потпуно независне и уједињене југословенске нације"[28] и то само као секундарно расположење, у српској писаној речи видимо моду избегавања да границе српског језика буду границе српске државе. Ако би научник желео да дâ назив овој моди, онда би то можда била мегаломанија и несхватање важности религијских разлика међу Јужним Словенима, као и неразумевање ванвременске употребе тих разлика од стране спољног фактора.

***

У самим изворима које је Добрица Ћосић користио и који су имали одговарајућег удела у свему што је стварало текстуру романа *Време смрти*, наилазимо на читав низ званичних докумената, чији садржај представља готово све прелазне облике између ранијег и потоњег поимања народа, тако, да се за многе од њих питамо, да ли се ради још о српском народу, или се ради већ о некаквом „југословенском народу". Тако, на пример, у очима људи око француског листа *Matin*, победа српског оружја у рату „не значи за Србију само ослобођење народа, она ће још остварити сједињење Србо-Хрвата и Словенаца са мајком отаџбином", а у очима листа *Русское слово* писало је: „Србија је сада пред остварењем својих најдражих идеала. Проћи ће још неколико месеци и политичко уједињење српског народа постаће европски факт".[29]

Кад човек види све нијансе у Супиловим писмима Пашићу и влади којој је он на челу, фино уклоп-

[29] Добрица Ћосић, *Време смрти*, књ. 3, Београд, 1979., стр. 259-260.

љеним у ткиво романа, мора да дође до овог уверења – да је *правашка идеологија*, ако не први, а оно у најмању руку битни квалитет у политици овог далматинског првака, као и у његовој визији државе и односа између Срба и Хрвата. Оно што су српски политичари код њега, у току Првог светског рата, сматрали као неку малу наклоност према идеји решавања српског националног питања, то је било само тренутак искрености и варка независности од спољног фактора.

Видети нешто и рачунати с тим то су две различите ствари. Војвода Мишић у целини, и Пашић углавном, једини су на српској страни, а то се и уметнички сјајно види у Ћосићевом *Времену смрти*, који нису губили из вида Сјенкевичеву девизу, како „Ми можемо одлично да дамо себи рачуна о чиниоцима, нама страним, који делају у души данога човека, но у поступању са њим узимамо једино себе саме као полазну тачку". Неопходно је истаћи да уношење фразе „наш сељак од Триглава до Тимока" у оквир Супилових контаката са српском страном, као и са представницима Великих Сила, изазива више-мање исту ону пометњу која је у своје време настала са формирањем хрватске Странке права и њених појмова о народу и географији распростирања прижељкиване Велике Хрватске од Тирола до Тимока и Солунског залива. Чини нам се да је стога корисно указати на оно што нам пружа Супилово писмо, у коме он Трумбићу пише како му се чини „да ће Шумадија моћи да буде на висини њених задаћа у Јужном Славенству, па – узтреба ли и до најсамозатајнијих консеквенција",[30] као и куда нас даље у развијенијем облику води очекивање

[30] *Исто*, књ. 4, стр. 91.

[31] Радић – супрузи Марији, писмо од 15. јануара 1920, у збирци објављених докумената *Korespodencija Stjepana Radića*, knj. 2: 1919-1928., Priredio za štampu i uvodnu studiju napisao Bogdan Krizman, Zagreb, 1972., str. 475.

Стјепана Радића из 1920., да ће „српски сељак у Србији“ […] 'буржоа' клати као јагањце“!?[31] Ови налази разбијају неколико популарних митова, од којих се ниједан није чвршће уврежио од онога да српско уједињење није било могућно без југословенског.

У Ћосићевој уметничкој визији рата налазе се личности са јасно одређеним идеолошким убеђењима, и та убеђења оне претварају у политичку поруку. Писцу није недостајало једно дубоко убеђење које би било унутрашњи водич његовог романа *Време смрти*, што му је омогућило да буде спреман пред стварношћу, коју је хтео да књижевно транспонује. У ствари, Ћосић је писац егзистенцијалног неспокојства који успева да своје зебње и фантазме претвори у универзалну димензију. Његова књижевна слика војводе Живојина Мишића има потпунији карактер него што су га други дали. Јер, ако би је подвргли верификацији, видели би да је Мишић, потпуније од осталих српских војсковођа и политичара, био свестан да је увек постојало недодирљиво језгро србофобије у срцу хрватског односа према српском народу. Осим тога, војвода Мишић из *Времена смрти* је имао и пророчке способности, нарочито у шкакљивом питању перспективе југословенске државе која се ствара. За њега је то била истинска акробатика имајући у виду чињеницу да је ово „Уједињење са онима који ратују да до тог уједињења не дође“. Плус још један суштински аргумент против: „Уједињење са онима који их убијају, које убијају, зар је то, – питао се српски војсковођа – национални и историјски циљ коме данас треба апсолутно све жртвовати?“[32]

Овај мудри и опрезни човек се устеже да саветује српскоме народу да с Хрватима и Словенцима веже

[32] Д. Ћосић, *Време смрти*. књ. 4, стр. 223.
[33] *Исто*, стр. 226.

свој државни живот, да се, уместо српском уједињењу, сав посвети раду за југословенско уједињење. Он се плашио државне везе с овим народима, прибојавао се да заједничка држава Србе не лиши снаге, зебао од последица борбе српске владе за, како каже, „наопаке циљеве", као и од тога да ће он „за сумњиве и наопаке циљеве водити рат, издавати наредбе да гину пукови и дивизије, носити војводски чин, уживати славу".[33] Стварање такве државе је сложен посао, чак немогућ. Онима који су на то гледали са стране падала је на памет упорна мисао да упозоре Сазонова, који „је био под снажним утицајем Супила", „да не жртвује југословенске захтјеве у њиховом најширем обиму", што се практично свело на притиске у правцу „заштићавања римокатоличке Хрватске", речима: „Ми смо устали на оружје да спасемо Србију, а не да стварамо чудовишта од словенства".[34] Заједно с тим француским упозорењем – падају човеку на памет и она Ћосићевих јунака из његовог романа *Време смрти*, на пример, Пашића, који британском посланику де Грацу вели: „Аустро-Угарска је објавила рат Србији из страха да ће остварити унију Срба, Хрвата и Словенаца", да Тројна Антанта „пришла је у помоћ Србији у одбрану права слабијег и у име принципа националности. У прокламовању горњег принципа, српска Влада саставила је програм своје сопствене политике, то јест остварења јединства српске нације"[35] Даље нијансе тога су догађаји и њихови актери дефинисали као природно право Краљевине Србије да „ослобађа и уједи-

[34] Речи Мориса Палеолога, онако како их наводи британски научник Алан Џон Персивал Тејлор у својој књизи *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918.*, Sarajevo, 1968. S engleskog preveo Milutin Drecun, str. 487.

[35] Д. Ћосић, *Време смрти*, књ. 4., стр. 200.

[36] Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање* (2), Београд, 1985., стр. 14-8.

њује“.[36]

Уметничка слика учинка и последицâ примене стратегије да се простор северно од Дунава и западно од Дрине „ослобађа и уједињује“ је ближа реалности од слике коју је о томе створила историографија. А ближа је зато што је књижевник, боље него историчар, разлучио разлику између псеудоциљева или случајних циљева и циљева чије је принципе искуствено одредио исконски национални циљ српске нације од 1790., и који се од тада широко развио у свим њеним земљама. Ова је мисао, пре него југословенска, напајала већину Срба задовољством и чинила их опрезнијим према помами уласка у државну заједницу са Словенцима и Хрватима, најпре због здраве скепсе да ће ови давати себе за такву државу, а онда и неверице да ће давати српском народу, најзаслужнијем за њихово ослобођење, све што су узели од њега.

Тежња да се под државни кров смести и „последњи“ Србин, под притиском спољног фактора, највише Енглеске, са избијањем револуције у Русији 1917. се окреће против српског народа и ојачава Хрвате. То је обртна тачка на којој се стари циљ решавања српског националног питања изокреће у план да се наместо укупне државе српског народа „начини једна Југославија, која би била у складу с британским интересима на Јадрану“.[37] Дакле, уместо да су више узимана у обзир упозорења Јевта Дедијера (из 1913. године), да „модерне националне државе обухватају само главне масе једног народа, и да скоро ни једна од њих не обухвата у себи све дијелове свог народа“, јер „Да буду етнографски потпуно једноставне и заокругљене нису успјеле ни велике

[37] *Супило и Југословенско питање*, Додатак студији *Никола Пашић*, такође у С. Јовановић, *Из историје и књижевности I*, стр. 203.

[38] Као у напомени бр. 7., стр. X.

инзуларне државе (Енглеска и Јапан), а некмоли континенталне државе гдје су контакти и саобраћај између сусједних народа непосреднији и чешћи“,[38] српски политичари у стварање Југославије улазе не полако већ спонтано.

Колико год да се о овом проблему расправљало и писало, он је, некако, остао недовољно дефинисан. Наука, као и све оно што тежи за генерализовањем, не може да објасни феномен преоптерећености ондашње српске интелектуалне и политичке елите југословенством. Ћосић истражује са стрпљењем како неким интелектуалцима туђе замењује домаће. У ово убраја се и склоност да се олако сумња чак и у етос свога народа. У „Ћосићевог“ Станислава Винавера ово схватање је изражено речима: „Ми ћемо Европи дати лекцију из историје! Ми смо смалаксалој византијској култури улили словенску снагу. Ми смо је оплеменили и постали њени баштиници! После овог рата наши сељаци неће европске дипломате подсећати на Зуаве! Доста су се дивили нашем колу и гостопримству“ (*Време смрти* 1, стр. 314). Одатле је био потребан само један корак да се, помодарски, одлута у нешто, из чега нема назад, у самодеструкцију, која своје опредмећење има у речима Вукашина Катића: „Али чим сам стао на париски камен, угазио сам у сумњу према свему своме“ (*Исто*, 322). До крајности је то доведено у његовој мисли да треба пристати на „савезничке“ захтеве у правцу жртвовања српских делова Македоније, пошто „ми ратујемо за уједињење свих југословенских племена!“ На ово му војвода Мишић (*Време смрти* 1, стр. 159) одсечно узвраћа речима: „Ви заступате националну издају, господине Катићу!“, а потом га пита: „Јесте ли били на Куманову, господине Катићу? Ко вам је погинуо на Брегалници? Да Бугарима дамо Прилеп, Велес, Битољ, Охрид? Колико смо крви пролили? У чије име говорите, господине Катићу? Коме сте се за-

клели? Ко вам је дао мандат за растурање српске државе? Ви сте већи издајник од социјалиста!“ Откуд толика разноликост панораме? У овом великом рушењу вредности, свака групација задржава ону која јој је највише прирасла за срце.

И све је допунски искомпликовано, ако не и почело, са инсистирањем комунистичке идеологије на двоструким мерилима – једно за Србе, друго за римокатоличке народе (Хрвате и Словенце), касније и за новопроглашене нације: муслиманску и македонску, а највидљивије је било у прогласу нове совјетске владе, којим „је позивала раднике угњетених народа да се одупру међународном капиталу и не наседају на трик повике 'Живео Вилсон'“, јер „било је упадљиво да се ту помињу Хрвати и Словенци, а не и Срби“?[39] Ово ће се, од тада до будућности, сводити на питање: како приказати недела којих нема (или их нема у приказиваној мери) и сакрити она која су чињенице. За српски народ је оно омча око врата која га дугорочно угрожава и постројава остале југословенске народе, као и националне мањине, у антисрпски ред. Ово је као анатема самим тиме што је српски народ постао жртва југословенске творевине коју је сáм направио током напуштања српске националне идеје у корист југословенске.[40]

Док је Антоније Исаковић, највише у своме роману *Госпо̄дар и слӯге*, поставио проблем како је Коминтерна Србе „проценила и означила као припаднике реакционарног народа“, мислећи да од њих „нема ни-

---

[39] Милорад Екмечић, *Ства̄рање Југославије 1790-1918*. II, стр. 795.

[40] После међунационалних сукоба у Југославији, и свега, појављује се још једна релација, у којој је ова држава дефинисана „као плод идеалистичког државотворства и као баштиница остатака Хабсбуршке монархије“, Jakob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*., Preveo Oto Livac, Rijeka, 1973., str. 51.

какве револуционарне ваљде“ […] (стр. 23. Другог издања овог дела), Ћосић се латио посла да одреди природу и домет догматске настројености. Радећи на овоме, он је дошао до тога да сматра да се догматска настројеност састоји из одсуства, помрачења или слабости два основна морална инстинкта *правице* који нас омета у томе да се преваром или силом дочепамо онога што нам не припада. Поред тога што је показао да догматска настројеност није апсолутна особина, већ да је подложна ступњевитости, уложио је много напора и стваралачке снаге да читаоцу дочара како су улоге неких од главних ликова из *Времена смрти* (на пример, Вукашина Катића, или, у замашнијој мери, његовог сина Ивана) добиле карактер у роману *Грешник* који дотад нису имали, односно који су до 1918. године имали неупоредиво мање. То се знатно више види у „понашању“ Богдана Драговића, чији је прави и стални послодавац Комунистичка интернационала (Коминтерна). У њој ће се српски активисти одмах и трајно суочавати са неугодном истином да равноправност заступљених нација изостаје, а издаја српске националне ствари је ближа. Јер ће Коминтерна знатно да појача дејство поменутог Лењиновог прогласа и да доведе до још жешће србофобије. Ове ствари су, наравно, скривене, активиста у коме левичарење није поништило национални идентитет (случај Живка Топа- ловића) дистанцира се баш зато што у свом размишљању није ишао ничијим стопама.

Испитујући непосредно иза стварања Југославије, после много година, остатак осећања које је било резултат додира његових и његове генерације, Вукашин Катић открива у *Грешнику*, са много изненађења, укус промашене вере у нову државу; „Све што смо у рату стекли, изгубили смо у миру. А у миру смо стекли само нове непријатеље“, „Опасније но што смо имали у прошлом рату“, вели он Драгиши Васићу (*Грешник*, издање из

1985, 129-130). Не сумњајући у то да је са хрватске стране „било и искрене вере у југословенство“, да „било је и код њих и романтике и илузија“, као и то да такве Хрвате „ми смо после ослобођења разочарали“, он сматра да Пашић и краљ Александар, „уз помоћ Срба пречана створили су централистичку државу и утврдили монархију, довољне разлоге за неслогу и њену пропаст“ (*Грешник*, 331). Много шта је у тој књижевној слици добро погођено, као што верно показује и један подужи тајни извештај Милоша Трифуновића, једног од председника југословенске владе у избеглиштву из 1942. године: „Београд, не познавајући дубље ствари и психологију Хрвата направио је Прибићевића експертом за хрватске ствари, потпуно му се предао узимајући га, радикали у своју владу, а демократи у своју партију и предавши му Хрватску на 'руковање' [...] Неоспорне личне честитости, као и његова два брата, он је учинио велике услуге ствари уједињења израженог првог децембра 1918. И уместо да постане лепа, мудра спона између Београда и Загреба својом умереношћу, веза њихове сарадње, његовим јаросним темпераментом и неодмереношћу постао је у ствари диктатор над Хрватском [...] У Београду против овакве политике госп. Прибићевића устаје један уман човек Стеван Протић, али у тој борби је сломио своју снагу и пре времена отишао у гроб, погрешкама и несхватањима самих Хрвата“.[41]

Најопаснија и најдалекосежнија врста отуђења

---

[41] Трифуновићева дискусија о спољној политици на седници Министарског савета избегличке Владе, Лондон, 23. октобра 1942., Прештампано у збирци објављених извора, у: *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943.*, *Dokumenti*, Priredio Bogdan Krizman, Beograd-Zagreb, 1981.

[42] Karlheinz Deschner, *Abermals krahte der Hahn. Ein kritische Kirchen-geschichte von dem Anfangen bis zu Pius XII*, Stuttgart, 1962., str. 564.

југословенског друштва, услед које оно постаје све више повредљиво, потиче из политике Римокатоличке цркве. Пошто је против заједничке државе и против српског православља, па самим тим и против равноправности цркава и народâ у постојећем поретку, она жели један други облик државе, облик који би римокатолицизму обезбеђивао превласт која би била конкретна и свакодневна. Себе је стално опомињала да се овде налази у „сталној офанзиви према православном хришћанству" и да се религијска функција Хрватске види у томе да чини „стратешки мост који ће припремити везу Рима и православне цркве, *уколико је она вољна за то*, али с друге стране неће ићи нејасно и опасном 'братимљењу', које би ишло на рачун католичке цркве".[42] Тиме ни оно мало што је повезивало Србе и Хрвате није још имало времена да се среди у представу способну да се учврсти у духу и измеша са стварним остацима прошлости.

Зато је Вукашину Катићу (*Грешник*, 335), прожетом грандиозном апстракцијом која је до тада осмишљавала његово учешће у политици, јасно да је Југославија „постала несрећа и српског и хрватског народа" , „постала политичко проклетство овог тла". То га испуњава очајем у дословном смислу те речи и он види да је оваква држава „освета поражене Аустро-Угарске над својим победиоцима и својим бившим поданицима. Духовна и политичка хипотека мртве Аустро-Угарске, видите ли, као стена пала је на Југославију". Тај мртвац „из гроба, трује душе Хрвата и свих својих негдашњих поданика, мучи нас Србе, као вампир сише нам крв. И кроз Коминтерну нас прогања", између осталог и тиме, што и „комунисти о Југославији мисле аустро-угарски. Мрзе је њеном мржњом, руше је њеним антисрпским доказима" (*Грешник*, 535). Ово их је чинило лажљивим, безобзирним, лишеним моралног осећања, бескрупулозним и неспособним за грижу савести. У сваком случају, може се тврдити да, сем извесних изузетака,

српским активистима Коминтерне није сметала оваква криминализација државе, за чију успоставу је „изгинула трећина Србије“ (*Грешник*, 535).

Никад није установљен тачан рачун о томе колико је Срба ушло у круг коминтерновски одређених типова. Историчарево истраживање њиховог удела у Коминтерниној политици разбијања Југославије, као и односа према коминтерновско-усташкој сарадњи, од вредности је само на плану дескрипције, а не и у области тумачења. Осим ако је реч о научним истраживањима која су доследно интердисциплинарна. Књижевник је незаобилазан помагач историчарима већ самим тиме што усредсређује своју опсесију на неухватљиво у метаморфози Србина у левичара коминтерновског типа. Већ Антоније Исаковић је изнео далекосежне напомене на рачун тога; један од литерарних јунака у роману *Госпо̄дар и слӯге* (стр. 203. већ цитираног издања) вели: „Али, без обзира на то да ли смо ушли у покрет из једних или других разлога, у видокругу нам није било српско национално питање. Сматрало се да оно и не постоји, Срби су угњетачи, они су толико добили да немају шта више да добију; убудуће само има да им се одузима“. Другим речима, Коминтерна је трајно захтевала од српских комуниста да забрањују српском народу да гласно искаже своја незадовољства кад већ није у стању да их олакша. То ће стално нагонити њихове кадрове да у владању Србијом показују гвоздену вољу наопако усмерену, и да лажу себе убеђено, тако да недогматски ум није схватао шта ће им то.

Има много научне истине у уметничкој истини „Ћосићевог“ Вукашина Катића, када овај објашњава Васићу: „Комунисти су, Драгиша, били без икаквих из-

---

[43] Душан Берић: *Династија Карађорђевић*, у: *Срйски календар за йросйу 2005. їодину*, Самоуправа Срба у Мађарској, Будимпешта, 2002., стр. 68.

гледа у Југославији све дотле, док је Југославија могла да постоји као демократска земља". „Они су", – наставља он своју мисао – „и пропали рушећи своју земљу по Коминтернином плану. Али, они сада и постоје на поразима Југославије. Од њене несреће они живе и јачају" (*Грешник*, 331-332). Формиране су све претпоставке да став комунистичког режима Друге Југославије према српском народу и династији Карађорђевић буде више него нечовечан. И тада, за дуги низ година, није се смело говорити лепо и истинито о владарима из ове владарске куће.[43] Желећи да о томе говори веома уредно, сасвим грађански и само помало полемички, научник не може а да не примети како се ова србофобија сама од себе репродукује.

Издвојен из оквирâ проверених националних вредности и нашавши се у оваквој држави, српски народ губи појмове стечене за хиљаду година свога народнога живота, који су се исублимисали у њему и заслонили првобитни циљ заједнице: узајамно помагање у спасавању заједничког живота пред силама већим и јачим од себе. Друштвени појам српско-хрватских (и словеначких) неспоразума и њихова еволуција су јаснији пишчевом Драгиши Васићу него политичарима који су водили Југославију. То се најпластичније види у његовом подсећању Вукашина Катића на очигледну чињеницу, да „Хрвати су у уједињење уложили себичан рачун и непосредни национални интерес, а Срби крв и веру да се уједињују са својом браћом"; „Срби су гинули и изгинули за заједничку државу, а Хрвати су се у швапским униформама борили против ње, све до аустро-угарског (мађарског – Д. Б) слома. А кад су се поражени и несрећни, могли да склоне и спасу само под подераним и прогорелим шињелом српских солунаца, сви су били Југословени и Србо-Хрвати. Потом, чим је мир завладао Европом, одмах су се сетили своје Велике Хрватске, Старчевића и започели борбу за своју хрватску државу"

(*Грешник*, 332-333).

Иронија је да што више време пролази, Срби све више губе. Васиљу је јасније него осталима да су Хрвати од 1939. загосподарили заједничком државом у оквиру концепције о Бановини Хрватској. Зато мисли да су Споразумом између Мачека и Цветковића „ударени и политички темељи хрватске државе!", јер „Бановина је језгро будуће Велике Хрватске" (*Исто*, 333). Овим уступцима више никакви аксиоми нису могли да владају политиком Кнеза Павла. Они постају за здрав разум несхватљива загонетка, мучна тајна, чији изванредно судбо- носан, скривен и заповеднички значај кружи над главама трезвенијих Срба као мистична птица. Црни, злокобни гавран наступајуће несреће самом околношћу да је Павле Карађорђевић, ипак само као управитељ (вршилац дужности..., заменик...) државе овим Споразумом Хрватима „дао [...] хрватски национализам, дао им је Централну Босну, коју никад Хрвати нису имали у својој историји. Дао им је Јужну Далмацију, коју такође никад Хрвати нису имали у својој историји. Дао им је Срем, кога је Аустрија са нарочитим рачуном придружила Хрватској 1870. године и у коме је већина Српског народа".[44] За науку је дубља геополитичка позадина тих уступака ребус чији лик није још потпуно сагледала.

Био је то период обмањујућих споразума, који су значили да великохрватски национализам добија прилику да управља државом у савезу са Римокатоличком црквом. Стога је заиста поучно слушати Ивана Катића у роману *Верник* (1990., 75) како пребацује оцу (Вукашину) због учешћа у стварању Југославије. „Ти спадаш међу оне знамените Србе", – вели он њему – „који су малу државу са великом слободом заменили за велику

[44] Као у напомени бр. 40., стр. 444.

државу са малом слободом". Најзад, и овде се приближавамо расветљавању контроверзе; паралелизам или узајамно дејство српског националног питања и „југословенске" идеје? То нагони Вукашина Катића, који је спадао у најстроже паралелисте, да у разговору са Павлом Карађорђевићем, поводом опредељивања за и против пакта од 25. марта 1941., буде најригорознији детерминист(а), и каже: „Ви настојите да спасете државу која се никаквим пактом не може спасти". Ово му је личило на покушај спасавања српског народа „против његове традиције и воље. А он по својој традицији следи Запад и демократију" (*Верник*, 334). Лекција је у томе да сваки народ има своју сопствену реалност и треба да поступа у односу на ту реалност. Већ и због тога је Слободан Јовановић из Ћосићевих романа, првенствено у *Вернику*, сматрао да је овако устројена заједничка држава била грешка. Једном речи, морао је сумњати. Слика тих сумњи готово је сасвим стварна у роману *Верник*, разуме се у мери у којој доприноси књижевном укусу, добром расуђивању и транспоновању научних чињеница у уметнички исказ.

Колико год да је уложио труда у истраживања архивске и остале грађе за своје романе, Ћосић је сáм створио њихове јунаке, дао им дар говора и распоредио их на одређена, увек на одговарајућа места и омогућио им да живе својим сопственим животима. У његовим јунацима се узајамно боре лојалност према Југославији и носталгија за Краљевином Србијом чија се државност, максимално угледна и призната у свету, расточила у југословенској; у српској идеји било је (и остало) места за Југославију, али у Југославији није било места за решење српског националног питања. Зато је најтеже оним Ћосићевим јунацима које је из припадности српској идеји у припадност југословенској идеји издигла и извукла њихова морална тежња. Они су и најнесрећнији,

јер су Срби, нарочито након Споразума из 1939. године, остали „без државе. Остали су – вели Вукашин Катић Кнезу Павлу – без Србије, а Југославија им више није држава“; њих тада „нико не може имати уз себе. Јер они нису ни са собом“ (*Верник*, 320). Тако хрватски интерес и немачки интерес, који тада постоје, представљају апсурд, с обзиром на то да почивају на расистичкој бази, уместо да се оштро супротстављају, како су се многи Срби наивно надали, сарађују у једној еволуцији у исти мах и случајној и систематској.

Хрватско и словеначко понашање у годинама Другог светског рата, као и у време распада Друге Југославије, ништа није мање него то. У овом погледу је Вукашин Катић, ослобођен оних двосмислености југословенства које муте поглед и од којих се магли у глави, постајао пророк објективности када 1941. године каже: „Хрвати и Словенци и у садашњем рату следе своје традиције. На страни су Немачке, која ће им помоћи да створе своје националне државе“ (*Верник*, 330). Он као да је слутио да ће и у будућности из њиховог односа према српском народу као нуклеусу Словенског Југа зијати ала вишевековног робовања Германима и беде свођења југословенства на римокатоличку, прозелитску меру. Њиховој основној претензији ће се тежња за истински демократским друштвом увек опирати.

Човеку, од 1945. одвикнутом да посматра друштво независно од режима и спремном да збија шале на рачун генерала Милана Недића, изгледаће јеретички лик овог несрећног човека у роману *Верник*. Док су се узајамне омразе четника и партизана, два супротстављена пола српског ослободилачког покрета, груписале, чекајући да букну и да се разјаре, Недић је ризиковао да буде проказан као „издајник“. Данас је сваком мислећем и добронамерном појединцу јасно да је уџбеничка слика понашања и улоге овог Григорија Мелехова у најбољем

случају само једна верзија истине, а да је његова уметничка, остварена и у овом роману, несравњиво ближа истини од досадашње. „Нисам ни ја политичар“, вели Недић Милошу Луковићу, званом Мишко Пуб. „Политичари су своју улогу завршили. Државу су упропастили. Срушени су јој и темељи. *Остао је народ, који треба спасти. А ту дужност данас могу да изврше само војници. Они који верују да им је дужност да се жртвују* (курзив - Д. Б)“ (*Грешник*, 624). Осим тога, треба напоменути да га је, претходно, позвао немачки политички опуномоћеник за Југоисток и Србију, и саопштио му: „Ако не образујем владу која ће у Србији угушити сваку побуну и завести ред и мир, Србија ће одмах бити подељена између усташа, Мађара и Бугара, који ће сигурно и брзо сатрти Србију. Кад сам се, дакле, нашао на муци да се жртвујем за спас Србије или сачувам своје генералско достојанство и патриотски образ од пљувања, размишљајући о људима који би у овим данима били спремни на највећу жртву, сетио сам се и водника који је скочио у ледене јануарске таласе, да спасе свог војника“ у Првом светском рату (*Грешник*, 626). Без намере да преудешава српско осећање за национални понос и част, Недић, за разлику од четника и партизана у којима види супротстављене таборе који су нешто уништили, покушава да успостави равнотежу стварањем нечега, што би могло да се окрсти као нагон за опстанком, растерећен идеологије и обзира према туђим националним интересима, ма колико се они прерушавали и звали.

У томе је постојало неко нагонско, егзистенцијално старање за свој народ, без икакве мржње и оптерећености левом или десном идеологијом. На кукњаву Боре Пуба, „да нико Србију не може спасити“, јер, наводно, „Она се због нечега одлучила да нестане с мапе света“, Недић из *Грешника* (629) узвраћа упозорењима:

„Уразумите се, Луковићу. Ми морамо спасити Србију од комунистичких безумника и оне групице малоумних официра на Равној гори, око још малоумнијег пуковника Михаиловића. Усташе и они затрће српски народ". Једном речи, задатак је гласио: опстати, очувати својства која су допринела животној способности српског народа и лепоти његовог националног етоса,управо зато што је српска ствар у то време већ претрпела штету, нарочито опредмећену у десетинама хиљада побијених Срба, а потом и у чињеници да су четнички а нарочито партизански одреди били „уваљивани" у међусобни рат и онда прибегавали слепо од једне ескалације до друге. У ствари, Недићеве процене, онако како их даје писац у своме роману, биле су сасвим тачне. Штавише, он каже: „Читате ли у новинама саопштење Немачке команде о стрељању талаца? Који се то патриота може да бори за слободу под одмаздом сто Срба за једног Немца? Под тим условима се не боре родољуби, већ само национални издајници и страни плаћеници" (*Грешник*, 629). Због чега је још важно овакво резоновање, које је боље схваћено и протумачено у роману, него у радовима неких историчара Другог светског рата. Пре свега, и по ономе што Недић каже бољшевику Бори Пубу, када га пита: „А да ли је национална издаја, господине Луковићу, спасавање Срба из Босне, Славоније и Хрватске испод усташког ножа?" Затим, „Да ли је национална издаја збрињавање неколико десетина хиљада српске деце што их не поклаше усташе, муслимани и Арнаути?" (*Грешник*, 630).

Ако је успех у општењу између читаоца и писца овог романа највише зависан од његових личности, онда је мера способности Добрице Ћосића да се уметнички суочи са темом о односу и вези између српског националног питања и југословенске идеје (стварне и лажне), као и комунистичке догме, можда најбоље остварена у лику Милана Недића. Оног Недића чији је стварни лик

деценијама био заклоњен пропагандом титоизма, који је давао лажне анализе србијанске политичке стварности током рата а у целом српском народу гледао неми материјал за своју срећу. Великој памети учи Недићев одговор на исповест Боре Пуба, да му је рођени син партизан који „Убија поштене Србе", и „да му је син то васпитање добио у школи, на улици, у Београду. Није га Београд васпитавао да буде крвник свом народу. Томе су га научили наши напредни интелектуалци", прецизира генерал, а потом наставља: „Такозвана интелектуална елита [...] Господа левичари [...] Сада ко мишеви дрхтуре по својим салонима, мене називају издајником и српским квислингом, а када их ухапсе и одведу на Бањицу у логор, онда њихове госпође, рођаци и пријатељи опседају моју кућу и моју канцеларију, цмиздре, клече, заклињу се да су већи патриоти и Срби од мене" [...] Недић у роману „говори лагано, мукло, дрхтавим гласом, уврежено и претеће; говори о кобној улози српске интелигенције чије су престонице Лондон и Москва, а духовни вођи – масони и Коминтерна" (*Грешник*, 689-690). Тако је могао да говори само човек чији цели живот није био ништа друго до огорчена борба да се реше противречности које су Србију и васколики српски народ нагризале.

Без обзира на своје политичке склоности и лично мишљење, генерал Милан Недић, како стварни, тако и романсирани, бави се одбраном биолошког опстанка српског народа и њеном конкретном реализацијом кроз мобилизацију свих компоненти становништва, што је укључивало дистанцу и према немачком окупатору и према комунистима. Ово тим пре што су они и кољачка држава хрватских усташа имали много заједничких интереса, који су били учвршћени антисрбизмом и антиправослављем. Зато и Недић из *Верника* (стр. 579-581) каже српским активистима Коминтерне,

који су само употпунили ову појаву, „Немци за непуна два месеца освојише четвртину или трећину европске Русије, а ви балавите о непобедивости Црвене армије и дижете устанак за спас бољшевизма. Да сатрете српски народ". А на питање Боре Пуба, „од кога ви то желите да спасавате српски народ?", Недић одговара: „Најпре од хрватских усташа који по Хрватској, Босни и Славонији кољу редом све што је српско. А затим од твојих бивших другова комуниста, који убију једног Немца, а Немци стрељају сто Срба".[44a]

То се може схватити и као тражење од политичког противника који себе назива комунистичким да се одрекне прећутне сарадње са немачким окупатором, јер она руши снове свих поштених комуниста. Европска важност отпора српске нације немачком нацизму и експанзионизму је јасна. Начин на који се Коминтернини пунктови овде оснивају и делују током рата мање је очигледан. Њихов колективни лик је нестајао иза мноштва маски стављених једна преко друге. А онда су самим својим положајем српски простор и Срби својом улогом непрестано изложени деловању спољног фактора – лошој и тужној страни његовог притиска – који је далеко изнад њихове снаге. Знакови који посебно збуњују: Енглези су повремено, мада неодређено, „говорили о

[44a] Када се одмери једно са другим, никако нису за потцењивање открића која садржи британска архивска документација, из које видимо да је генерал Душан Симовић британском државном секретару „рекао да се он одлучно противи делима саботаже које предузимају комунисти. (Напомена: ред речи „које предузимају" прецртане су у изворном документу, а на маргини стоји напомена: „за које се специјализују"). Оне резултују, каже он, једино у свирепој одмазди и штете Србима, не повређујући Немце. Он се плаши да таква дела само отежавају положај пук. Михаиловића". Филис Оти специјално за Нин: *Југославија у британским строго поверљивим документима*, у: Нин, бр. 1129., 27. август 1972., стр. 59.

[45] Džasper Ridl, *Tito, Biografija*, Prevela sa engleskog Dušanka Jovanović, Novi Sad, 1998., str. 192-193.

фашисти Титу, који је тајно ковао заверу с Немцима".[45] Тачно је, наравно, да се то подудара са подацима који откривају да се он, очигледно рано, био спајташио и са устшким врхом у Загребу. Захваљујући томе: „[...] У проглашеној комунистичкој републици у Бихаћу, комунисти су успели на напред изнети начин да прикупе јаке снаге благодарећи још и томе, што за све време боравка у Хрватској, нису били уопште узнемиравани од војних хрватских снага. Напротив, тај покрет је благодарећи томе што је носио *против-српско* обележје уживао јаке симпатије и усташа и домобрана. Тако се још онда тврдило, да је између комуниста и хрватских власти постојао тајни пакт о ненападању, пријатељству и међусобној сарадњи".[46] Није нимало бесмислено питање: постоји ли веза између тога и планова Тита о освајању Србије изнутра? По цену и на начин како су то извеле његове војне јединице. Календарски почеци његове окупације Србије одговарају календарским завршецима слома немачке окупације. С обзиром на то како је, затим, распарчао Србију није искључено да је у том послу копирао немачке планове, који, барем током Другог светског рата, теже за тим да се оствари „потискивање" српског народа „далеко од Дунава и избацивање из Београда, у исти мах је у току било његово протеривање и физичко уништење на југу, на Косову и Метохији, који су били у рукама вазалне 'Велике Албаније' [...]"[46a] Многа поглавља Титовог владања Србијом и српским народом у целини указују на паралелизам између коминтерновског и германског (немачког и аустријског) третирања

---

[46] Боривоје С. Радуловић, *У борби за слободу – Битка на Неретви, војно-политичка студија 942-1975.*, Буенос Аирес, 42. Цитирано у: *Из Фонда српске библиотеке Катарине Јовановић*, Цирих (4). Књижевне новине, бр. 996., Београд, 1. IX 1999., стр. 15.

[46a] Milan D. Ristović, *Nemački -Novi poredak- i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45.* Planovi o budućnoasti i praksa, Beograd, 1991., str. 104.

српског националног питања.

Ћосићев роман *Отпадник* (сви цитати из њега биће навођени према издању из 1986. године) омогућио је да се књижевно покаже како је Југославија, која је изводила своје принципе из идеје југословенског окупљања, из тока и исхода Првог светског рата, а настала највише захваљујући масовном саможртвовању Срба, постала и за Коминтерну велика сметња. Овај мотив је криминализовао трајну тежњу српског народа да реши своје национално питање, повезао уједно хрватски сепаратизам, заснован на национализму расистичког типа и на територијалној мегаломанији израслој из програма германског „Продирања на (Југо)Исток", са нетрпељивошћу према Југославији. Књижевним јунацима у *Отпаднику* је зато јасно „да је највећа заблуда српског народа његово убеђење да је рат завршен хиљаду девет стотина осамнаесте". „Рат је" – вели у роману Слободан Јовановић – „тада био завршен само за ратне победнике, на бојишту. А ратни пораженици, у Европи и Југославији, са миром су почели свој рат". На тај начин, „Наши ратни непријатељи мир су претворили у рат против нас" (стр. 440-441). На ово му, као прободен, Вукашин Катић вели: „О којим победницима ви говорите, професоре? Зар Минхен за Европу и Споразум Цветковић-Мачек за Југославију не поништавају победе у првом светском рату? Не обмањујмо се више, ми Срби изгубили смо рат".

Нове мањкавости српско-хрватског односа које је донело формирање Југославије биле су само спољашњи недостаци. Стога Вукашин Катић и каже Слободану Јовановићу и Драгиши Васићу да „То није питање једног рата и једног мира", већ „питање историје,

---

[47] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I, Уједињење српских земаља*, Београд, 1996., стр. 384.

векова, вера десетине бивших ратова и последњег, највећег и братубилачког“ (*Отпадник*, 441), током којега су странци код Франа Супила запазили да се он, неовлашћено, издаје за представника српског народа изван граница Краљевине Србије и југозападних Словена, „који желе да се ослободе и уједине ради самих себе, а не због користи које ће од тога имати садашња српска Краљевина“.[47] Затим, мало по мало, та хрватска емиграција окупљена претежно у Југословенском одбору, полазећи од великохрватских претензија, никад неразграничених од германских и ватиканских мотива ширења на европски Југо-исток, тражиће од најјаче српске земље (Србије) да се жртвује за уједињење са такозваном „целокупном Хрватском“, а ако на то не пристане, „она ће радити на ослобођењу и одвајању Хрватске са свим аустроугарским провинцијама, укључујући и Босну и Херцеговину и Далмацију, тако да Србија не би добила излаз на море“.[48]

Од тада је жеља за оним што им не припада постала код Хрвата права пасија. За њих, првенствени циљ је да зближе српске земље западно од Дрине и српске крајеве западно од Уне са стварном Хрватском: нема ни говора о стварању трајне државне заједнице са Србима, већ само о њиховом преверавању и похрваћивању. У таласу радићевских немира, који избијају у почетним месецима и годинама постојања Југославије, а изван развоја политичких група – које на Стјепана Радића још не рачунају, или га презиру – појавиле су се многобројне организације за насилно разбијање државе. И ту долази до оног најгорег у целој ствари: оне су поред немачке и италијанске подршке, уживале и подршку Коминтерне. Споро, српска памет схвата да је њима потребнија вир-

[48] *Исто*.

туелна „Велика Хрватска“ него Југославија. То је било толико очигледно, да је постало мучно чак и југословенски оријентисаном Вукашину Катићу, када о Хрватима каже: „И мрзе нас зато што се томе опиремо [...] У њиховој мржњи и нашем презиру нису узроци само данашње измишљене неправде. Оне су само поводи и изговори. Ми, господо, не можемо заједно зато што нисмо истим путем и истим кораком ишли кроз време, кроз историју. Ишли смо двама супротним путевима и у таквом раскораку да не можемо сада ни путеве да спојимо, ни заједнички корачамо даље. Можемо изравнати кораке само ако једни другима поломимо ноге. Да останемо читави и једни и други можемо једино ако се разиђемо и наставимо по своме (и свако настави по своме, Д. Б)“ (*Отпадник*, 442).

Узете ангро – опасности по заједничку државу су биле велике – хрватске претње за отцепљење нису биле празне речи и оне су лако могле да доведу до грађанског рата. Међутим, претекао га је Други светски империјалистички рат и, разбивши Југославију, претворио њен распад у геноцид. Не слутивши овакав крајњи исход, а будући да је био за Југославију из принципа и по осећањима, Вукашин Катић убеђује Драгишу Васића у то да „Српско-хрватско питање решиће будући рат“, јер „Неопходно је потребно да бар у једном рату будемо у истом рову, како је давно говорио војвода Мишић. Да нам бар један рат буде заједнички макар били и поражени. Тек ће се онда знати можемо ли да живимо заједно“ (*Отпадник*, 442). Ипак, сплинуло се све заједно у једно уточиште замора и песимизма, допунски продубљених трезвеним проценама „да је оснивањем Бановине Хрватске Ватикан добио све услове да разбије

[48a] Као у напомени бр. 45а, стр. 80.

Југославију, од Хрватске створи (римо)католичку државу, и упери је ка Истоку, на правцу старе стратегије ecclesia militans“ (*Исто*, 426). Врхови и полу-врхови ондашње хрватске усташке власти, њен сáм „државни“ врх је приликом посете Берлину, 6. јуна 1941. Хитлеру говорио о „готском пореклу“ Хрвата.[48a]

Неки од главних ликова у роману *Отпадник* о општим начелима, као и о догматском систему који стоје у позадини Коминтерниног односа према Југославији су нам рекли готово све. Реч је о начину на који бољшевички, антисрпски жар (који југословенским комунистима Комунистичке интернационале усађује још од свога формирања намећући им заклетву верности догми) прожима Комунистичку партију Краљевине Југославије. Отуда она хоће, не нормалан мир међу југословенским народима, већ некакав полуратни, с недефинисаним зонама (опет апсурд). Ту се, очигледно мешао аустромарксизам са корпоративизмом. Стандардизовану стопу нетрпељивости према југословенској држави и српском народу у њој писац мајсторски преводи из ондашње политичке реалности у термине историјског романа. Мучан разговор између помађареног Јеврејина Беле Куна, Руса Коларова и Богдана Драговића у Москви поводом убиства Краља Александра (*Отпадник*, 90-92) је прича о много чему: јазу који дели разноврсну обдареност овог српског интелектуалца-комунисте од његове (не)способности да према томе подеси свој живот; о разлици између потребе политичког изражавања и потреба његовог и његове породице свакодневног живота; и најзад, о разлици између верности своме народу и оданости комунистичкој догми. И Рус и Мађар (мађаризовани Јеврејин) Србину Драговићу држе придике којима у њему убију све остатке националног (српског), а да се тих придика у животу не придржавају, и да раде доста ствари које су биле у супротности са

њима, придикама. Национални интереси руског комунисте, а мађарског још више, увек су били прикривени иза паравана „интернационалног интереса". А истовремено се од српског комунисте у Коминтерни, као и у самој Југославији, захтева да његово понашање и развој буду једнога правца. Зато се само српским комунистима тамо могло потцењивачки говорити: „Јадно ваше ослобођење и уједињење... То је тај проклети српски пијемонтизам, кога се ви никада нећете ослободити" (*Отпадник*, 91). Као да се хтело рећи: српски национални циљ је рођен случајно, грешком: он је „Циганин" који лута непријатељским светом.

Коминтерни која је од српских националних циљева створила читаву саблазан, а од социјализма лакрдију, да би се најзад окренула против њега самог, најважније је било да Југославију, пре него што је разбије, обухвати плаштом својих идеолошких лажи. Лажима о српском народу у Југославији као „угњетачком" и осталим њеним народима, што стварним што измишљеним, као „угњетеним" (Вид. нарочито странице 245, 264. и 247. овог романа). Доста од недоличног писања о српском народу и православљу у загребачкој *Енциклопедији Југославије* може се приписати коминтерновском идеолошком наслеђу, а још више законима поменуте средине који одређују понашање у рату и миру. Упркос свим могућим интернаучним објашњењима историчара, филозофа и социолога, у политици Коминтерне према српском националном питању, југословенској идеји и Југославији као инкарнацији тога двога и интереса западних Сила, крије се нека мистерија с којом се и писац романа *Грешник*, *Верник* и *Отпадник*

---

[49] Излагање Добрице Ћосића под насловом *Без илузије, без игре дух уметности би умро*, у књизи Бошка Руђинчанина, *Завичај и Прерово Добрице Ћосића*, Врњачка Бања, 2003., стр. 177-178.

књижевнички доста успешно суочио. И ова три романа су показала да Добрица Ћосић има вокацију великог писца, способног да мења досадашњи књижевни метод којим су се књижевници суочавали са овом мрачном и надасве компликованом темом. Његови ефекти се де́лом заснивају на другачијем ишчитавању историјске грађе којом се служио, а де́лом на ономе што он – у једној својој исповести – дефинише на следећи начин: „Ако постоје надчулна сазнања, у шта верује и модерна наука, онда сасвим извесно, не у смислу фактицитета, постоје и надчињеничне истине. Историјски роман је успео утолико уколико више садржи те *надчињеничне и̑сти̑не*“.[49]

На пример, захваљујући таквом поступку у тумачењу пограничја између стварности и фиктивног, остварио је Ћосић и слику песимизма код једног од својих књижевних јунака у *О̑ти̑паднику* (стр. 430-431). Ево тог филигрански израђеног сплета детаља и импресија о несналажењу Срба самом околношћу да оно што око новостворене државе израста током времена не само да обесмишљава њихову жртву за Југославију, већ угрожава и сва њихова достигнућа остварена током претходних векова: „Изумрло им чуло за угроженост, страх су потрошили у ратовима. Ментално и психолошки су неспособни да увиде свој катастрофалан положај у држави коју су створили и у којој су у огромној већини [...] У изгибијама и патњама опустела им душа, у дуговечним борењима потрошили су веру и снагу, па пристају на све, убеђени да им данас ништа није толико зло да не може сутра бити горе [...]“ (*И̑сто̑*, 430). То је мајсторски изведена слика велике збрке настале због извесних очигледних супротности између вере у постојање правде и онога што је створено 1918. године. У ствари, то су супротности између битних аспеката српског поимања државе и хрватског.

Коминтерна, својим немогућим идејама, није

Србима дала (давала) да се удубе у оно што је за њих као народ битно. То је било равно оспоравању права највећег народа у држави да поврати своју личност, своју слободу расуђивања и да буде инспирисан тежњом да самостално делује. Од тада осећање кривице за нешто што њихов народ није учинио сачињава код српских комуниста део њиховог догматског арсенала. И сам је Добрица Ћосић повремено у својим публицистичким текстовима и јавним наступима оштро на сличан начин критиковао српску нацију и њену културу, тражећи од њих још више (само)жртвовања за комунистичку Југославију: „У југословенској констелацији српска култура", – установио је 1961. – „има посебно идејно место и специфичне идејне резонанце. Српска нација, као најбројнија југословенска нација која се прва ослободила и прва конституисала модерну државу, нација са богатом историјом политичких и ослободилачких борби, али и нација у чије су име вршене денационализације и насилне асимилације, српска нација као таква у односу на остале југословенске нације има специфичну структуру своје националне свести. Српска нација спада у категорију такозваних 'нација са историјским правима' које у политичким односима са мањим и етнички сход-

[50] Добрица Ћосић: *Акција – Записи, поводи, одговори 1955-1964.*, Београд, 1964., стр. 223. Једновремено је толерисано да по неким сремачким срединама Србије буде могућно да деца марширају и певају неку нову песмицу у којој се истицао стих „Ми смо потомци Матије Гупца". Борислав Михајловић-Михиз, *Аутобиографија – о другима*, Друго издање, Београд, 1991., (050). Они који су децу на то нагонили су, изгледа, искалкулисали да је у будућем разбијању Југославије пожељно да се и Срем отме од Србије. Каква је заправо то политика која раставља просторе који иду заједно, а спаја просторе који не иду заједно, нити су икада могли бити заједно, схватио је сам Михиз кад каже: „У Коминтернином и Брозовом растуру српских земаља и њој (Војводина Србија или Војводство српско) је одузето име, а сакатом торзу додата почетна слова да кажу да је и социјалистичка и аутономна и покрајина и Војводина, а једино да прикрију име народа коме припада". *Исто*, (065).

ним народима увек испољавају тенденцију 'уједињења', али уједињења као асимилације. Та чињеница даје српском национализму у југословенским оквирима друштвено најопаснији облик".[50]

Ово је био један од стандардизованих стереотипа о српском народу, стереотип у који су српски комунисти, у својим илузијама као и идеалима, веровали, што их је нагонило да гледају на однос између српског националног питања и „југословенске" идеје туђим очима. Били су занети и нису схватали да долази време у коме ће се оваква теоретска „решења" на папиру преобразити у лако ломљиву праксу. Чак и код најуминијих левих интелектуалаца је то тако било све док нису схватили да се издиже властодржачки слој који, одвојено од истинског заједничког интереса, влада свим другима. Влада и супротставља остале народе Југославије српском народу. Тако је титоизам носио од самог почетка семе раздора и омогућавао страно уплитање.

Право књижевника да проблематизује ове контроверзе није утопија. То је право својствено и неотуђиво од књижевности, право које намеће обавезе и одговорности према којима ни научник (пре свих: историчар и филозоф) ни књижевник не могу остати равнодушни. Један од Титових грехова, а можда и злочина, био је у томе што је презирао било какво васпитање, па и комунистичко, и успоставио бесконачан култ власти. Није коинциденција да се овим обртањем вредности још више употпунила антисрпска схема његове власти. Ћосићев двотомни роман значи књижевнички покушај да се сагледа како је ово дошло до апсурда и претворило у распад титоизма и државе којом је управљао. Спремност

[51] Добрица Ћосић, *Српско питање демократско питање*, Београд, 1992., стр. 45.

Срба да такав режим деценијама трпе јесте мрља која се ничим не спира. Као што можемо мислити, до тога није дошло у неколико замаха руком, него је оно условљено много чиме. Свет се већ био преокренуо у време када је Добрица Ћосић јавно рекао: „На нашем тлу, у животу моје генерације стварност је поразила две утопије: југословенство и бољшевички социјализам. Ми смо друштво духовно и психички заморено есхатолошким циљевима и идеологијама. Оне су нам оставиле осећање историјске неостварености и безнађа".[51] То је било довољно да се стекне слика о једној генерацији коју је титоизам обмануо, јер је проливала крв и сузе да би остварила његову бајку; он је, свакако, био време уништавања људске личности, жива илустрација споја неколико неразграничених идеологија и декора. Титове речи, бритке својом Формом, празне у својој суштини, у ствари су кварне и опсенарске.

Та разочарења отрезнила су и самог Ћосића. И чињеница је да без њих не би било и његовог романа *Бајка*, а ни преиспитивања односа према Мирославу Крлежи. Наиме, тек 1977. године, када се већ профилисао мрачни сценарио разбијања Југославије, постаће Ћосићу очигледније да „југословенство" главног хрватског писца пружа контрастну физиономију: стварни, скривени Крлежа, који је емоционално окренут хрватском праваштву (у љутини, када се не контролише, знао је говорити: „Стари је у праву", мислећи на Старчевића), и јавни, формални Крлежа, сав у прикривању. На тај начин је хрватски писац ухватио у своје мреже приличан број угледних и утицајних личности. Владимир Бакарић, који није подносио културни живот Хрватске какав је

[52] *Записи о Крлежи*, У: *Добрица Ћосић, Писци моја века*, Приредила Ана Ћосић-Вукић, Београд, 2004., стр. 33-34.

Крлежа организовао, имао је о његовом „југословенству“ сасвим другачије мишљење. И сáм Ћосић вели да његова „одбрана Крлежиног југословенства Бакарића није ни додирнула“, и да му је супротстављао своје мишљење о Мирославу Крлежи као „бастиону великохрватства“ као и о томе да „Хрватска савремена литература не вреди ништа. То је провинцијална литература. Ја својој дјеци“, – наставља Бакарић – „не препоручујем да је читају, да не кваре укус“.[52]

Сасвим у складу са овим Бакарићевим опоменама, није се могла уважавати карикатура хрватског „југославизма“, какво је Крлежино великохрватство. „Декларација о положају и називу хрватског књижевног језика“ од 30. маја 1967. отвориће и Ћосићу очи и навести га да напише: „Крлежа, духовни инспиратор, морално и политичко покриће 'Декларације', најзад је сам јарко осветлио своје 'југословенско лице'; своју србофобију испољио је јавно и отворено, упркос титоистичким скрупулама“.[53]

Отрежњење које за собом повлачи криза око антисрпског преуређења Југославије у конфедерацију показује да су за само неколико година, Ћосић и његово књижевно дело прерасли у критичку савест оних делова српског народа који не прихватају опредељење титоизма као што су фрагментација државе и Срба у њој. Смелост и истанчаност Ћосића, показана у полемици са Душаном Пирјавецом, „иза кога је по Титовом уверењу стајао Едвард Кардељ са својом концепцијом конфедерализације Југославије“,[54] донекле је, ипак, осенчена чињеницом да он тада није увиђао да је то процес који има своју паралелу у патологији титоизма. Очигледно је Ћосић у

[53] *Исто*, стр. 37.
[54] *Исто*, стр. 38.
[55] *Исто*.

праву када тврди да су Крлежа и Тито „...идеолошки саборци у аустроугарској варијанти бољшевизма“,[55] мада је број хрватских и словеначких комуниста, поготово старијих, који су себи нашли уточиште у њој знатно већи. Један од таквих био је и Франце Клопчич, који је рачунски тврдио да су „добри само они Срби којих има колико и Словенаца. Све преко тога су Великосрби“.

Оваква врста памети је производила робу одистински кварну: Кардељеви идеолошки радови указују до које границе може да доспе лингвистичка, етичко-политичка и концептуална алијенација аутора и читалаца суочених са непремостивим раскораком између речи и чињеница. Ако би се питали, хоће ли се уопште моћи одредити сва тежина ове лингвистичко-идеолошке драме, онда би се лакше сагледале и контуре будућег распада Југославије. Саобразно својој аустријанерско-бољшевичкој визији преуређења југословенског простора, Кардељ је покушао да створи одговарајући нови језички инструмент који би рационализовао нешто што, у својој основи, није рационално. Душан Катић у двотомном Ћосићевом роману *Време власти* (Друга књига, Београд 2007., 303) вели: „Кардељ је идејно-правни творац државе чијим је Уставом 1974. омогућена легална подела Србије на три дела и стварање националних држава с правом на легитимно отцепљење, када за тај последњи час растурање Југославије буду створени спољни услови како је 1957. говорио Писцу“ (стр. 305).

Онако како је распад заједничке државе настављао свој мрачни прогрес, исти књижевни јунак, тумачећи крајње циљеве титоизма, каже: „...Србија мора бити трајно ослабљена да би Хрвати и Словенци пристали да живе са Србима у заједничкој држави“. У условима постојања подударности њиховог антисрпства „са Титовим аутократским карактером и властодржачким амбицијама“ (*Исто*, 207), прогресија распадања државе

није могла бити заустављена. Сведена на једну формулу – слаба Србија, јака Југославија – национална политика титоизма се у основи показује само као врста наставка германских и британских империјалних визија и да их је Тито само снабдевао новом Формом манипулације. Југославију, коју је он преуређивао по својој вољи, вребало је опасно скретање геополитичке природе: западни део земље је привилегован у односу на централни и источни. У ствари, казано речима једног књижевног јунака из Данојлићевог романа *Ослободиоци и издајници* (Друго издање, Београд 1998., 160), после 1945. „Немачка се обнавља, Хрватима је све опроштено и поништено, а нама се не признаје ни толико, да смо били против. Ми нисмо били нигде и сад смо нигде: изгубили смо двеста одсто!". „Ја мислим, – наставља он – да Срби, у својој историји, опаснијег непријатеља од Тита нису имали. Нити је иједан окупатор, икада, имао оволико домаћих сарадника и помоћника колико их овај има" (*Исто*, 220). А када неко, заражен покоравањем и одсуством осећања за национални интерес, слепо следи поступке других, не може утврдити узрок своје грешке када је почини, нити наћи начин да је отклони.

***

Данојлић је, слично Ћосићу, схватио и сав апсурд тезе „Слаба Србија, јака Југославија". Масовно убијање је код нациста, као и код хрватских усташа, митска негација епског народа. Коминтерна жели да консолидацију Југославије спречи слабљењем српског народа који је оличава. Парадокс да се Југославија, у чије је стварање и у њено обнављање 1945. године, српски народ

---

[56] Д. Ћосић: *Српско питање демократско питање*, стр. 40.
[57] *Исто*, стр. 37-38.

уложио све што је имао и жртвовао се колико је могао, „од самог оснивања проглашава 'версајском творевином', 'тамницом народа', а Срби 'угњетачком нацијом' и историјским кривцем за стварање“ ове државе,[56] несумњиво објашњава опипљиву збуњеност и самог Добрице Ћосића. Она је утолико већа, уколико се зна да „У ослободилачкој суштини српске националне идеологије, од самих њених зачетака садржи се заветна правна свест као склад индивидуалног достојанства и етничке и државне заједнице, свест заснована на римском праву и светосавској 'Крмчији' – формулисана у Душановом законику 1354. године“.[57] Ћосићеви књижевни јунаци покушавају да пливају кроз овај парадокс тумачећи га према ономе што верују да знају из историје и предисторије покушаја великих сила да стрпају живот српског народа у геополитички оквир својих планова о деоби балканске и подунавске Европе.

Суочавајући се с тим и са патњом обичних људи због прекројавања историје искључиво на српски рачун, као и са осталим злочинима титоизма који је доприносио синтези свих постојећих облика србофобије, загњурен у изворе и књиге претрпане бесконачним низом података који означавају прошле, садашње и будуће сукобе, Ћосић одлично познаје ограничења која му намећу употребљени подаци, и користи се свим њиховим могућностима. Он их неће употребити за задатке за које нису подесни.

Из тога се јасно оцртала потреба и за продубљенијим разликовањем између способности овога писца да врши синтезу између стварности и маште, захваљујући чему су догађаји и ликови у његовим романима потпуно разрађени и остварена драматска повезаност међу њима, и политичких приговора који су, у својој огромној већини, били пргопагандни, међу њима и једна

полуреченица да Срби „добијају у рату, а губе у миру“, вештачки истргнута из његове приступне беседе *Књижевност и историја данас*, изговорена 29. марта 1978. године у Српској академији наука. „Потребно је погледати“ – рећи ће доцније Ћосић – „из каквог је контекста политички криминализована та полуреченица, у својој беседи сам тада рекао следеће: ...*Ни после неколико година размишљања још нисам успео књижевно да појмим најбитније: с којим је све морањима и хтењима, у име каквих је све циљева и заблуда Србија жртвовала скоро половину себе у људском изгинућу Првог светског рата. Јер, мора дуго, дуго да се ћути над седмоцифреном бројком мртвих: 1.257.000... Какав смо ми то народ, какви смо ми то људи, који у ратовима толико гину за слободу да самим победама остану без ње?... Како то да људи толико достојанствени, поносни, храбри у рату, пристају у миру да трају понижени и покорни*?“[58]

Управо зато што ово у историји света нема ниједну паралелу, Ћосић упозорава: „После пет деценија од Првог светског рата, ми о том догађају више не можемо да размишљамо у духу националне митологије, у духу националне романтике, у духу националног фолклора, нити са становишта две идеологије – поражене и победничке (комунистичке и четничке)“?[59] И још једна поука поменуте Ћосићеве беседе у Српској академији наука: „Битке изгубљене у духу морају се за будућност у духу и добити – стварањем“.[60] То је носило поруку да српски народ неће бити у стању да постоји, а још мање

[58] Интервју Добрице Ћосића недељнику *НИН* од 29. децембра 2005., стр. 33.

[59] *Исто*.

[60] *Исто*.

да се развија и ојачава, ако не буде могао да се издигне и издвоји из опсесије тренутка, у коме су критеријуми рада и народа, патриотског и непатриотског, националног и националистичког (шовинистичког), лепог и ружног били исто толико лабилни колико берзански курсеви. Шта се Титовом забраном објављивања ове Ћосићеве академске беседе разрешило? Нису ли само створени нови проблеми који су, уз оне, већ постојеће, разоткривали да је титоизму одговарало да одговорност за његово вишедеценијско супротстављање осталих југословенских народа српском народу, као и издвајање појединих његових делова у нове, засебне нације, остане у целини нејасна и растегљива. Отуда, још увек, категорије као што су кривица и одговорност титоизма, у поређењу с његовом патологијом, имају мање оштре контуре. Утолико је значајније признање једног угледног гласила Француске писане речи, да Ћосићев роман *Време власти* „поседује снагу ремек-дела", да су ту и „памет, људскост и дубина, и глобална визија која захвата суштину људског бивствовања и оштар смисао за историју".[61]

И, не само то. Како тема пограничја између српског националног питања и „југословенства" у књижевном делу овог писца тако и све друге теме, с којима се суочило његово перо, имају своју одређену тачку додира са историјом. У истраживању узрока онога што се догађало са српским народом и тлом током XX века, Добрица Ћосић је до дна разоткрио историјске узроке нашег времена. Његово уметничко виђење значајно је, поред свега изложеног, и у томе што је мајсторски постављено у густу мрежу односа, од којих сваки има своју препознатљиву вредност.

---

[61] *Исто*, 37.

Миодраг Радовић

ИСТИНА ИЗМЕЂУ ЕТИКЕ РОМАНА И ЕТИКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У РОМАНУ *ВРЕМЕ ВЛАСТИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

„Традиционални терен за загрљај филозофије и књижевности јесте етика. Или боље: Етика је скоро увек представљала алиби да се филозофија и књижевност не гледају право у лице, сигурне и задовољне што могу лако да се усагласе у заједничком задатку подучавања људи врлинама“ (Итало Калвино, *Филозофија и књижевност,* у *Камен преко свега*, „Светови“, Нови Сад, 1994., стр. 109).

За разлику од тог неизравног погледа филозофије на књижевност и књижевности на филозофију, етика није алиби да се револуција и роман не гледају право у лице. Проблем је стар (а истовремено) и моде-

ран колико и револуције. (Роман је ипак нешто старији од револуције). О загрљају романа и револуције на терену етике постоје опречна мишљења. Тако је поводом француске револуције, Наполеон (који је између осталог и писац, уосталом не тако лош, да га не бисмо смели цитирати) писао: „Роман о револуцији (или роман револуције, тачније) је завршен. Сад треба почети њену историју и узети у обзир само оно што је **стварно и могућно** у примени њених начела."

Од Наполеона сазнајемо да је револуција пре него што је желела да постане стварност и могућност, тј. историја, била роман. И врло важну ствар напомиње Бонапарта: револуција (бар, она буржоаска француска, имала је своја начела. Писац књиге *Стварно и могуће*, и каснији аутор романа *Време власти*[1] супротставља том Наполеоновом ставу своје гледиште: „Историја револуције је завршена, сада треба почети њен роман". Дакле, аутор најављује, при крају *Времена власти* други део романа као *приповест о несрећном човеку свога доба* као наставак *Истина* Ивана Катића и који писац означава као „*роман револуције*".

О корелацији историје и романа, и о њиховој контрадикцији, браћа Гонкур су у своме *Дневнику* 1862. године записали следећу мисао: „Историја је роман који се догодио: Роман је историја која се могла догодити". Чини се да је Ћосићево гледиште ближе романсијерима Гонкур, него Наполеоновом ставу. То је и разумљиво, Наполеон је прагматични војсковођа и државник, док је Ћосић фикционалиста и критичар принципа власти.

---

[1] Добрица Ћосић: *Време власти*, Књига прва, БИГЗ, Београд 1996., стр. 437).

[2] Anne Marx-Longuet, *Le Partage de l'écriture*, Paris, 1972. (Курзив М. Р). Ауторица употребљава реч „етика" у оном смислу који јој је дао савремени философ Алан Бадију у својој *Теорији субјекта*.

[3] Milan Kundera, *Umjetnost romana*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 11-23.

Да подсетимо на став једне француске савремене списатељице о уметности романа: „Настајање једнога дела *увек је стварање етике, а етике значи такође и истине*. Од тога закона стварања хтели би да побегну гробари и шверцери уметношћу уз саучесништво и благослов критике“.[2] Дакле, питање истине је и даље нераздвојно од настајања дела, од надолажења и налажења форме романа. Међутим, како се деловање романописца увек врши у знаку ироније (а не патетике): „Роман има етичко значење – крајњи етички циљ романа би био свет у коме су смисао и живот поново неодвојиви, у коме су човек и свет једно. А то је утопија.“[3] Но, ваља додати да је та утопија књижевна. Ћосић има једну другу и другачију утопију, „утопију зла“, остварену у голооточком паклу, као једном од најболнијих примера за историју бешчашћа у модерном добу. И ту писац налази аргумент да „утопију зла“ преточи у књижевну утопију романа: „Историја књижевности убедљиво показује на каква су *бешчашћа и понижења* пристајали писци и филозофи, и то они највећи. Зашто од власти за коју сам се борио да не тражим да ми омогући да сазнам *истину* коју ћу претворити у роман?“[4] Ако је могућно понудити било какав уверљив и реалистичан одговор на ово реторско питање аутора, онда би тај одговор могао да гласи: Зато што власти никада и нигде, а нарочито у мрачним временима, не омогућавају да се сазна и објави цела истина о њиховим бешчашћима. Признајем да овај одговор није богзна како дубок, али се тешим тиме да је бар истинит. Не губим наду да би се и сам писац данас сложио са оваквим одговором. Писац износи крајњи аргумент: „У по-

[4] Д. Ћосић, *Наведено дело*, стр. 96. (Курзив М. Р).

[5] J. J. Rousseau, *Julie ou La Nouvelle Héloise. Lettres de deux amants habitants d'une petite ville au pied des Alpes recueillies et puybliées par Jean Jacques Rousseau.* éd. Garnier, Paris, 1960., p. 3.

трази за истином, писац има право на сва средства.“ Читалац овде мора да се упита са нешто скепсе: да ли? И да се замисли. И да провери себе и читано дело.

САВРЕМЕНИ РОМАН – ОГЛЕДАЛО ПЕРВЕРЗИЈЕ МОДЕРНОГА ДОБА. „ВЕЛИКИМ ГРАДОВИМА ПО ТРЕБНИ СУ СПЕКТАКЛИ, А ПОКВАРЕНИМ НАРОДИМА РОМАНИ.“[5]

Тако је писао идеолог француске револуције осуђујући неморалност романа у име етике револуције. Но Ж. Ж. Русо није усамљен случај тога доба; Д. Дефо нема ништа боље мишљење о роману свога времена који је сматран за нижи жанр. Између осталога, роман је сматран за уметност неморала: А ипак, Ж. Ж. Русо је и романописац; а ипак, Д. Дефо важи за романописца. Роман, поред осталога, излаже и један морал. Који је морал романа као жанра: Сазнање је једини морал романа, уверава нас у *Уметности романа* Милан Кундера. А зна- чајни романсијер XX века Херман Брох пише:

„Роман који не открива дотад непознати део постојања неморалан је. У том смислу, роман има свој разлог постојања у чињеници да постоје ствари које може открити само роман“. Свакако је овакав став плод уверења да је роман доминантан жанр модерне епохе. Зашто роман, а не, рецимо трагедија или епопеја? Свака епоха има свој пакао и одговарајући уметнички израз за њега. Тако је рецимо Данте пакао свога времена изразио у поеми као целовитој форми. Данте слика све перверзије свога доба. Савремени писац Д. Ћосић је покушао да пакао свога доба уметнички изрази обликом „*интегралног романа*“. Зато ваљда, што је „роман начин на који једно друштво исказује себе и говори себи“. Тако

[6] Phylippe Sollers, *Logiques*, Seuil, Paris, 1965., p. 228.

мисли савремени романсијер, Филип Солерс. Он наставља даље у својој поетици романа: „Више од било које друге књижевне форме, више од било којег другог типа писања, роман служи као модел којим друштво поима себе, као начин говора којим оно артикулише себе. И то је, нема сумње разлог због којег роман стоји у жижи интересовања. Јер, основна конвенција која управља романом јесте очекивање да роман може створити један свет (...) Наш идентитет зависи од романа, од онога што други мисле о нама, од начина на који је наш живот неприметно обликован у једну целину. Како нас други виде, ако не као лик из романа?“[6] Зар и Ћосићеви јунаци као модерни (первертовани) људи, бачени у утопију зла нису чедо савременог романа бар онолико колико су и деца Историје?

Један постмодерни писац[7] романа упозорава да су романописци непоуздани сведоци: „Романописци преперују (...) Романописци су велики лажљивци. Они измишљају ствари, мењају ствари. Црно постаје бело, а бело црно. **Та бића су потпуно лишена етике**“ (Болд М. Р).

Тако резонује један лик у роману „Мали је свет“ ирскога писца Дејвида Лоџа, амерички професор Морис Зап. Рекло би се да и у савременом роману русоовско неповерење у роман није нестало.

И још један глас из српске књижевности. Јунак романа *Време власти*,[8] Иван Катић, који прави лук од Голога Отока до Венеције, при самом крају приповести упозорава наратора: „Драги мој пишче, свет је изопачен само у романима. У стварности, свет је нормалан. Увек једнак себи...“

---

[7] Д. Лоџ, *Мали је свет*, Прев. Василије Ђукановић, СКЗ, Београд, 1992., стр.162/163.

[8] Д. Ћосић, *Време власти*, БИГЗ, Београд, 1996.

Амерички професор Морис Зап и београдски (несуђени) професор Иван Катић слажу се у оцени да је „роман криво огледало које первертује нормалност света“. Није дакле, свет морално проблематичан, него је то роман. Али постоји етика романа: Истина. Она је скривени Бог романа. Ћосићев роман *Време власти* има један велики и неостварив пројект: време власти није (и не може бити) време истине. Та два времена се никада не поклапају. Јер свако време се или скрива пред истином, или крије истину од себе.

Ћосићев јунак, понесен лектиром Манове новеле *Смрт у Венецији* путује у Венецију да би доживео оно што га је мимоишло у логорима смрти, Маутхаузену и на Голом Отоку. Иван Катић умире у туђем граду, туђом смрћу, литерарном смрћу Густава фон Ашенбаха. Наш писац се није отео фасцинацији Томасом Маном. Зато је смрт његовога јунака литерарна смрт. То ме подсећа на самоубилачку моду када су се млади људи у Европи убијали само из јаке и некритичке жеље да се идентификују са Вертером. Дакле, самоубиство из вертеризма или из снобизма.

Да ли је Иван Катић умро у Венецији као литерарни сноб?

Не верујем да се сложеност Ћосићевог Ивана Катића да свести на тако упрошћен мотив. Ћосић је тај мотив прерадио, укомпоновао у свој роман, нашао му оригиналну копчу, мешајући фикцију са историјском личношћу Анице Савић-Ребац, преводилице *Смрти у Венецији* на српски језик.

О моралу и хиљаду других ствари у *Чаробном брегу* Т. Мана, у Валпургиној ноћи, трећој по реду у немачкој књижевности, једна Рускиња и један Немац, Клаудија Шоша и Ханс Касторп, обоје болесни, воде разговор о разговору. Немац пита своју руску сабеседницу:

„- Да те питам још нешто. Понекад те посећује један господин Рус, који живи у месту. Ко је то? Зашто долази тај човек?

- Наши односи? Они су у овоме: ми заједно пијемо чај, попушимо два-три папироса, ћаскамо, филозофирамо, разговарамо о човеку, о Богу, о животу, о моралу и о хиљаду других ствари...

- И о моралу? А до чега сте, на пример дошли у погледу морала?

- Морала? То те интересује? Е па ево: чини нам се да морал треба тражити не у врлини, то јест, у разуму, дисциплини, добром владању и честитости – већ пре на супротној страни, хоћу рећи у греху, у оном што нас излаже опасноспи, у оном што нам шкоди, што нас упропашћује. Чини нам се да је много моралније страдати, па чак и свесно се упропастити, неголи чувати се. Велики моралисти нису били људи врлине, већ пустолови у злу, порочници, велики грешници који нас уче да се хришћански приклањамо пред бедом. Све ово теби се свакако нимало не допада, зар не?“[9]

Није ли сам разговор о моралу са гледишта живота неморалан? А. Жид је показао да је створио роман у коме је централна фигура проблематични човек у лику „иморалиста“. Разуме се не би се смео некритички стављати знак једнакости између јунака-иморалиста и пишчеве потребе да из фасцинације чарима „негативног јунака“ изведе „суспензију етичког“. Напротив, писац се не одриче потребе да Револуцију (коју је обо-

[9] Томас Ман, *Чаробни бреī*, Прев. Милош Ђорђевић, Просвета, Београд 1964., стр. 433.

[10] Милан Кангрга, *Етика или револуција*, Напријед, Загреб, 1989., Увод, стр. 5.

жавао као „младу Парку“ сагледа у оптици једног другачијег виђења. Млада Парка показује да у идеалној замисли није имуна на тзв. „револуционарну таштину“ која се јавља као „несрећна свест“ револуционара у *Времену власти*. Наиме, у духу Проповједникове резигнације, све је подложно темпоралном обрту. Као што постоји „време када се револуције дижу“, тако постоји и „време власти“ у коме се гасе револуционарни заноси и демантују илузије револуционарне етике. У том преокрету очитује се историјска истина: „што је мање револуције, то је мање етике“.[10] Да ли је и обрнуто истинито: што је више етике у роману то је мање револуционарног духа? Ту се долази до неминовне дискрепанције између „етике револуције“[11] и „етике романа“. Етика романа и етичност револуције у Ћосићевим романима су несинхрони појмови. Наиме, време револуције није време романа. Револуција се, наиме, темпорализује у дијахронији, а роман се темпорализује као уметничко-поетичко, накнадно време. Отуда њихова темпорална неподударност, јер се историјска непосредност и поетичка посредованост не могу поклопити. Етика романа је накнадна свест о револуционарном (или оном што се тако зове) догађају. Међутим, има ли роман своју етику. Чини се да је етика романа актуелна од онога тренутка

[11] Те две синтагме не могу бити компатибилне. Уколико се обе посматрају са гледишта историјског права, Херберт Маркузе у раду „Ethik und Revolution“, у : *Kultur und Gesellschaft* 2, Suhrkamp Verl., Frankfurt a/M., 1965., S. 137. пише: „Етика револуције посведочује тако судар и конфликт двају хисторијских права: на једној страни је право онога што јест, етаблирана заједница о којој овисе живот, а можда и срећа индивидуа; а на другој страни право онога што може и можда би и *требало* да буде, јер се бол, биједа и неправда могу смањити, стално под претпоставком да се та шанса може засновати као реална могућност.“

када роман преузима на себе апофатички ризик, тј. да посведочи истину, и следствено томе да раздвоји истину од „идеолошких привида“, тј. од историјских лажи. Поетички говорећи, роман увек мора да преузме тај апофатички ризик и да се изјасни о истини, тј. да обелодани криптограм историје, оно што епоха у самокривотворењу покушава да сакрије од себе. Другим речима, етичност романа састоји се у томе што жели да објави истину као скривеног бога књижевности. Етика романа, уместо револуције као младе Парке, има истину као скривенога Бога (*deus abconditus*) књижевности. Но, скривени Бог историје показује само иронично лице носиоцима „револуционарне таштине“ који преузимају прерогативе демијурга и проглашавају атеистички манифест.

У чему је „грешка“ револуционара као „Прометеја на дну септичке јаме“? – Револуционар грешио би, према Н. Фрају, једино у томе што митове о слободи (и револуцији) наивно и погрешно тумачи као историјски остварive циљеве. Револуционар је само лош критичар који стварност замењује митом, као што дете мисли да је глумица стварно принцеза из бајке.

Дакле, писца покреће „морална жаока“ коју власт покушава да истргне идеалним (утопијским) револуционарима попут непоколебљивог „Деде“. Власт то покушава да учини средствима насиља и терора. Није баш „јакобински терор“, него његова стаљинистичка варијанта у балканском издању. С тим у вези, поставља се питање „какав је морал могућан у савременом роману“. С једне стране, роман који открива забрањену истину. Но, ту се још поставља питање моралног права у тре-

---

[12] Д. Ћосић, *Наведено дело*, стр. 106-107.
[13] *Исто*, стр. 118., Курзив М. Радовић.

нутку када се као писац нашао на голооточком паклу, да би од туђе несреће и патње стицао славу и градио „роман епохе“: „Имам ли ја људско и морално право да с накнадном памећу, убеђен временом и новим сазнањима о стаљинизму у Русији, боравим овде као писац због прикупљања грађе за роман, са привилегијама праверног комунисте, човека коме је указано поверење партијскога врха, да види и сазна оно што малобројни сазнају у овој земљи?“[12]

На једном месту у роману, Иван Катић говори о утопији зла као инсуларном топосу. Његова исповест почиње „халуцинацијом са лађе пуне ућутканога робља у малој луци *робинзонскоī остр̄ва*, бонацом на јадранској пучини и огромном загашеном куглом сунца пред пад у море...“[13]

НЕГАТИВНА РОБИНСОНАДА Д. ЋОСИЋА У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНОГ ЕВРОПСКОГА РОМАНА

То „робинзонско острво“ је прилика да се успостави паралела Ћосићевог романа *Време власт̄и* са једном од најпознатијих робинсонада XX века. Реч је, наиме, о постмодерном роману Мишела Турнијеа, *Пет̄ко или лимбови п̄ацифика* који има *снажне ет̄ичке имп̄ликације* и представља потресно сведочанство за историју бешчашћа. Роман је постколонијалан, као што је познато. Роман је утолико оригиналан што главни јунак ове робинсонаде није бели господар, Робинсон, него црнац Петко. Али овај роман представља „терен на коме се догађа загрљај филозофије и књижевности“. „*Робинзонско ост̄рво*“ је тзв. инсуларни топос око којега се врти европски роман већ дуже од два века: од Д. Дефоа до У. Ека и његовога *Ост̄рва дана п̄ређашњеī̄а*. Око њега се формирао један тематски комплекс текстова који крајем XX века и почетком XXI столећа прераста у књи-

[14] Michel Tournier, *Le Vent Paraclet*, Gallimard, Paris, 1977.

жевни мит. Кристализација тога литерарнога мита обухвата и Ћосићев роман као негативна утопија. Али, уколико посматрамо Ћосићев роман у робинсонском контексту, а не само као пример за логорску књижевност, њега са другим робинсонадама повезује наглашено интересовање за етички момент. Д. Ћосић, додуше, етичност свога романа ослања на традиционалног моралисту М. де Монтења, док је М. Турније реактуализацију етичких условности робинсонаде кудикамо више заснивао на капиталном делу европске филозофије, на *Етици* Баруха Спинозе. У једном самокритичком осврту на филозофске импликације своје романескне варијације на робинсонски мит, М. Турније је сам указао на етичку инспирацију свога романа[14] у аутобиографском есеју:

„Примећено је да су три стадијума у развоју Робинсона Крусоа сродни трима врстама сазнања што их је Спиноза описао у *Етици*. Сазнање првога типа иде преко осета и осећања и одликује се субјективношћу, случајношћу и непосредношћу. Сазнању другога типа одговарају науке и технике. То је рационално, али и површно сазнање, посредно је али увелико и утилитарно. Само сазнање треће врсте даје апсолут кроз интуитивно поимање његове суштине. Сигурно је да сцена скрнављења, прописивања закона за пусто острво и опијеност сунцем понављају у своме низу три врсте сазнања из *Етике*. Ту не недостаје чак ни извесна привлачност између првога и трећега ступња који се својом непосредношћу и незаинтересованошћу разликују од другога ступња (од знања другога типа и од управљања острвом)."

Тако М. Турније филозофски, сазнајно, утемељује свој роман о поробљеном (неслободном) Петку. Но, не мање важно је и признање писца које следи у истоме есеју:

„По себи се разуме да тај паралелизам романа и

Етике није био смишљен. Но, поред тога што је *Етика* у мојим очима најзначајнија књига која постоји после *Јеванђеља*, и што је њена поука дубоко уписана у мој дух, напомињем да те три етапе засигурно одговарају једној класичној схеми која се мора налазити у више него једном верском или философском учењу. Па чак и на најприземнијем нивоу, у равни нашега свакодневнога живота, налази се њен даљи еквивалент. Јер у животу сваког мушкарца и сваке жене отварају се три пута: 1) чисто пасивна и срозавајућа задовољства – као што су алкохол, дрога и томе слично; 2) рад и друштвена амбиција; 3) чиста уметничка или религиозна контемплација. Тако три Робинсонова живота пребацују мост између свакодневнога живота и Спинозине *Етике* (метафизике)."

Уколико је реч о упоређивању два инсуларна романа према метафизичком квалитету (односно, према етичности), Турнијеов роман свакако има у својој конструкцији наглашенију филозофску инспирацију. Д. Ћосић нема за референцу Спинозину метафизику, али има утолико што и сам ставља акцент на крајњи циљ авантуре писца: трагање за истином која представља императив пишчевога јунака. Није реч о истини појединачног већ о истини једне епохе, затомљене и скривене истине. У том погледу, постоји етика романа у Ћосићевом *Времену власти* 1.

Али за Ћосићеву стваралачку еволуцију важи правило: што је сунце бивало даље, то је етике бивало више. Са порастом етичности проблема, растао је и метафизички квалитет као уметничка вредност сведочења о човековој судбини у двадесетом веку.

Д. Ћосић је етичко питање о оправданости револуције отворио у роману *Далеко је сунце*, роману писаном са позиције времена власти. Тај проблем је остао трајна преокупација и инспирација писца. У *Времену власти* то драматично питање добија нове одговоре

који као резултат треба да објаве „нађену истину“. Изгледа да је Ћосић пишући своје романе писао само једну књигу, књигу *Истина*. Та књига је остала недовршена, а можда у извесном смислу и недоречена. Дакле, отворена за нове истине. Интегрални роман остао је неостварени сан као и сан о слободи у првом Ћосићевом роману. Но управо је та отвореност онај квалитет који Д. Ћосића чини значајним писцем и аутентичним сведоком епохе у оквирима европског романа.

Милан Радуловић

МЕТАФИЗИЧКИ И РЕЛИГИЈСКИ МОТИВИ У ДЕЛУ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

У мноштву тема, идеја и мотива обрађених и исказаних у романима Добрице Ћосића истакнуто место заузимају филозофске односно метафизичке и религијске медитације. Метафизички и религијски мотиви у Ћосићевом делу имају повлашћену позицију не тиме што су најчешћи или највидљивији – напротив, они су најдискретнији, – него тиме што су управо они исходиште, невидљива основа, као и горња пројекција свих других идеја, мотива и тема узиданих у огромну уметничку грађевину какву представља роман овог писца. Сликовито казано, религијски и метафизички мотиви су у тој грађевини дубок и снажан темељ који је у земљи па је стога подразумеван и неосветљен. Покушајмо да скицирамо ширину и дубину тог темеља, без претензија да га свестрано испитамо и осветлимо.

Метафизички и религијски мотиви у романима Добрице Ћосића рефлектују се на три плана: 1. на тематском плану, 2. на структурном плану и 3. у психологији ликова романа.

1.

На тематском плану метафизички и религијски мотиви најпуније су исказани у роману *Бајка*. Овај антиутопијски, фантастички роман садржи једну заокружену космогонију, казује оригиналну причу о постању и крају постојећег света. У тај оригиналан, индивидуалан уметнички мит уткана је пишчева метафизика историје. Док остали Ћосићеви романи конструишу реалну историју као неумитан оквир у којем се догађа драма човечне душе или као битан садржај људске егзистенције и судбине, у роману *Бајка* оквир егзистенције није више само реално историјско време него космичка пространства у којима се зачиње сама идеја времена и у којем се огледа и докончава и људска историја као једна, али никако не и једина ни најбитнија етапа космичког свевремена. Другим речима, *Бајка* дочарава како се људска егзистенција догађа у космичким пространствима, у правремену и безвремену, у апокалипси и разисторији, а не само у реалним историјским токовима. Космогонија изложена у овом роману уздиже историју на метафизички план, односно конституише једну уметничку метафизику историје. Због тога је *Бајка*, чини ми се, упоришна тачка за разумевање и тумачење Ћосићевих романа са историјском тематиком. Ти романи су, као што је познато, повезани у појединачне циклусе, а они опет обједињени у једну велику, модерну поетску историју српског народа. Ћосићева поетска историја српског народа написана је на подлози народне епике, као њен модеран и нов стваралачки одјек, а полемички је интонирана према позитивистичкој историографији. *Бајка*

се ни формално ни тематски не уклапа ни у један романескни циклус, него се издваја као могућно пишчево поетско-философско тумачење сопствених дела. *Бајка* је сводна прича свих Ћосићевих романа.

И тематски и структурно *Бајка* је изграђена као еминентно метафизички роман који се бави највишим и вечним философским питањима: о постанку и крају створеног света, о човековом положају у космосу у који је пао и о његовој судбини у историји и цивилизацији које је сам створио. О метафизичким значењима *Бајке* опширније сам писао у књизи *Роман Добрице Ћосића* (Београд, 1998., друго допуњено издање 2008). Ово дело није, међутим, једино скровиште метафизичких и религијских мотива у делу Добрице Ћосића.

2.

Метафизички и религијски мотиви рефлектују се и у структури оних Ћосићевих романа који тематски и проблемски не припадају жанру философског романа. То је посебно видљиво, иако на први поглед није увек уочљиво, у описима природе, који су непосредно делотворни у структурирању романа, а имплицитно су смислотворни, односно дискретно доприносе изграђивању значења дела.

Историја и култура су први и основни оквир у којем Ћосић дочарава драму човечне егзистенције. И сама историја и култура смештене су, међутим, у природу као шири оквир људске егзистенције. Описе природе Ћосић стилизује као симболе космичких догађања; он природу описује „космичким смислом", како је добро запазио француски критичар Жорж Алдас. У фабули његових романа и сама природа је активна, као код најбољих модерних уметника, сликара импресиониста и експресиониста, а није тек пуки миметички декор, као у реалиста.

У природи-космосу јунаци Ћосићевих романа

не откривају уточишта душевним немирима, моралним дилемама, егзистенцијалним стрепњама, нити пак у доживљајима природе налазе утеху патњама и тугама изазваним чулним коловратима, кризама социјалне свести и критичним социјалним и егзистенцијалним стањима. Супротно, унутарњи човекови немири се пројицирају у природу, тако да се чини да је и сама природа, а не само душа, у стању патње, као да су сви процеси и феномени у њој у међусобном сукобу а не у хармонији, и као да су све те међусобно сукобљене природне појаве заједно устремљене против човечне природе, душе и егзистенције. А и у самом микрокосмосу, у човечном бићу и души, животне енергије и емоције су међусобно антагонизоване а не хармонизоване. Тако је човек у Ћосићевом роману у борби са самим собом, са другим човеком и са Богом; а та борба се пројицира и у природу, која је онда у сукобу и са човеком и са самом собом. Не само из социјалне сфере, и не само из човечне природе, него и из самог космоса, из природе у којој живи, усељавају се у људско биће несклад и насиље, питања о смислу патње и егзистенцијални немири, а немири у души нарушавају онда првотну или могућну хармонију у природи.

Овакви доживљаји природе сродни су гностичким учењима, по којима је сав видљиви, материјални свет дело злог демијурга, па је стога и све што постоји обележено злом и насиљем; али Ћосићев доживљај природе евоцира такође и хришћанску космогонију, по којој је Бог природу створио савршено складном и благородном, а то савршенство и благословеност природног света квари човек својим прворођним грехом, чинећи природу себи непријатељском, па ће она у своје првотно рајско стање бити враћена тек кад се човек духовно преобрази и очисти од греха.

У Ћосићевим описима природе посебно је за-

нимљив однос између светлости и таме. Светлост и тама су и у филозофији и у уметности еминентно метафизички мотиви. Односи између светлости и таме, у Ћосићевом роману уткани у описе природе, поетски евоцирају постање света и човеков положај у њему. Ћосићеви јунаци се осећају као да су заробљени и угрожени природном светлошћу, њом је биће издвојено из космичке таме, уведено на поприште постојања; стога у страху од себе, од самог бивствовања, човек понекад пожели да се зарије и сакрије у таму, да се њој врати, да га не буде. Али ни потпуна тама ни чиста, духовна, нетварна светлост нису доступне човековој чулној перцепцији као ни његовом реалном искуству. Тама је Ћосићевим јунацима непоуздана и онда кад се нуди као јатак и уточиште бићу угроженом самим тиме што је призвато у постојање и изведено у светлост живота, као што је и светлост најчешће непозната, неизвесна и опасна; понекад је и прљава и трула (ове епитете и њихове бројне синониме Ћосић често употребљава уз реч светлост). Ни у чистој светлости ни у космичкој тами нема човека. Људско биће се рађа, оглашава и опстојава на размеђи светлости и таме. Овоземаљски простор, сама природа у којој човек живи, представља вододелницу божанске, духовне, животворне светлости и космичке таме непостојања.

Природу Ћосић најчешће описује као простор који је у стању полусветлости и полутаме. Сумраци и уранци, помрчина, измаглица су она природна времена и стања у којима се одвијају сви сушти егзистенцијални и психолошки процеси у човеку и у којима се развијају и разрешавају све судбоносне епизоде у животима његових јунака. У хармонији са оваквим описима природе су и описи ентеријера, који су често осветљени неком притуљеном и пригушеном светлошћу. Сура, пригушена

светлост и озарујућа тама основне су боје унутрашњег простора Ћосићевог дела. У интимној пролошкој причи „Недоумица“ у роману *Деобе* наш писац поставља једно еминентно метафизичко питање: „Да ли је зрно мрака и у сваком зрну сунца“. Простор људске егзистенције који је у Ћосићевом роману дочаран тако да светлост и тама у њему нису раздвојени, него стопљени, сугерише једну оригиналну уметничку космогонију и конституише самосвојну уметничку антропологију, а уметничка космогонија и уметничка антропотеорија, схваћена као пишчев личан доживљај човечне природе и смисла људске егзистенције, граде метафизички слој његовог романа.

3.

Метафизички и религијски мотиви у Ћосићевом роману најшире и најнепосредније су исказани у монолошким и дијалошким медитацијама његових јунака. Мислећи човек је типичан Ћосићев јунак. Српски интелектуалац новог доба је маркантна антрополошка фигура у сваком његовом роману. Чак и они јунаци који својим социјалним и културним одређењима нису интелектуалци, и у којима нема развијене свести о култури и историји, у основи јесу мислећи људи зато што у сваком од њих живи прворођна човечна духовност којом се осећа суштина живота и из које се природно јављају питања о смислу човечне егзистенције. По природи и по божанском происходству уметничка фигура-лик човека у Ћосићевом роману је свесно а не само физичко, духовно а не једино разумско биће. Безмало сваки његов лик је приказан у двострукој перспективи: у активном учешћу у токовима непосредног живљења и у контемплативним ситуацијама запитаности о смислу индивидуалног живота као и у медитативним стањима духовне самоспознаје сопствене природе. Као мислећа бића сви Ћосићеви јунаци су уствари интелектуалци. Тола Дачић

није мање мисаоно активан према животу но, рецимо, Иван Катић; он је друкчије, природно, аутохтоно а не култивисано интелектуалан. Душевна стања Ћосићевих јунака, њихов егзистенцијални патхос и човечни етос, објављују се управо у сферама њихове свести. Људски односи, сагласја и неспоразуми међу романескним јунацима (а ти односи у Ћосићевом роману представљају драмско језгро романескне фабуле) мотивисани су више њиховим разнородним доживљајима смисла живота него њиховим различним и антагонизованим социјалним статусима, њиховим разнородним унутарњим доживљајима и уверењима више него њиховим неспојивим спољним тежњама; привидно антагонизоване социјалне тежње романескних јунака стапају се у јединство српског национа, у заједничку колективну судбину.

Сопствена уверења Ћосићеви јунаци обично осећају и схватају као трајну индивидуалну веру, а не као динамичне и релативне увиде у стварност. Зато они пред другима готово никад не одступају од својих уверења, не преиспитују их и не релативизују него у њима осећају достојанство личности. Та појединачна животна уверења Ћосићевих јунака су и луцидна, и оригинална, и ексцентрична, и банална, и дубока, и површна и произвољна... али увек искрена и за те јунаке увек једина и најважнија. И кад се уткивају и урастају у комунистичку песудорелигију (у јунацима трилогије *Време зла*) и кад се исказују и развијају на фону обичајне, формализоване и рутиниране народне хришћанске побожности (ликови у *Времену смрти*, нпр.), индивидуална вера, лична уверења и увиди Ћосићевим јунацима су пречи и јачи од било које опште вере. У оваквој вери Ћосићевих јунака исказана је једна позната антрополошка а не само психолошка одлика српског човека: инат и тврдоглавост.

У готово непрегледној колони имагинативних људи-ликова које је Ћосић васкрснуо својим романима нема вероватно ни једног који није изрекао неку мисао

или поставио неко питање о животу, свом и општем. Те мисли и рефлексије су метафизички и религијски инспирисане.

Ћосић је на страницама својих романа васкрснуо стотине и стотине ликова, од којих су неки пре но што су оживљени у његовим романима живели у стварности и у историји, а за његове читаоце живљи су и стварнији у роману него у историји или на Оном Свету. И многе друге, „измишљене" јунаке Ћосићеви читаоци доживљавају као стварне људе. Али Ћосић није само васкрсавао-стварао имагинативне људе-ликове романа него су и они исказивали а донекле и стварали свог писца.

Своју интимну метафизичку и религијску подсвест Ћосић је најпуније исказао у лику Ивана Катића, као што је у лику Вукашина Катића сублимисао своју историјску, моралну и културну самосвест. Кад је у друштву, кад јавно делује, Ћосић као да се равна према животу и начелима свог имагинативног јунака Вукашина Катића; он је Ћосићево „ја за друге", према Бахтиновој анализи психологије стваралаца. „Ја за себе" био би Иван Катић, односно кад је сам са собом, Ћосић у себи открива Ивана Катића. Иако се писац, наравно, никад не може у потпуности идентификовати са својим јунацима, ова два лика су, у ствари, два идеализована уметничка аутопортрета Добрице Ћосића.

4.

Иван Катић је највећа патња и најживља мисао до којих човек може да досегне; он је најосетљивији и најинтелектуалнији лик у целокупној српској модерној књижевности. Кад би његови записи из *Времена смрти*, *Грешника* и *Времена власти* били издвојени и уцелињени као посебно дело, то би можда био најчистији филозофски роман у српској књижевности.

У овом раду неће бити говора о целокупној ме-

тафизичкој и религијској свести, као ни о судбини овог Ћосићевог имагинативног човека, него једино о његовим религиозним визијама и недоумицама.

Иван Катић је типичан лик модерног просвећеног интелектуалца који се мучи за веру, а не верује. Он зна да једино вером може одбранити човека у себи, сопствене мисли, свој духовни интегритет, самопоуздање и самопоштовање, а до себе, до сопствене личности, до сопствених мисли, морала и разума њему је стало више но до хришћанске вере или комунистичке квазирелигије коју је био прихватио и коју је одбацио кад је она тражила да се одрекне себе. „Без Бога сам", резигнирано а не са вапајем каже Катић на једном месту у *Грешнику*, па се пита: „А како ћу без неке вере чак и са собом да говорим о себи?" Говорити са собом о себи, спознати се до дна бића, искрено се исповедити самом себи, сагледати своју кривицу за зло које влада светом – то је не само сазнајни него и етички идеал Ивана Катића. Откуда зло у свету и у човеку – то је опсесивно егзистенцијално и религијско питање које он поставља. „Можда је коб овог времена баш у немогућности да се разликују добри од злих и виновници од жртава. Јер зло сада не носе само зли; зло носе и добри и храбри. Можда највећа зла носе они који се боре за људску срећу. Можда су од ових још гори они који то знају, па их из страха и најплеменитијих побуда помажу. Међу таквима видим себе и хоћу да сагледам своју кривицу у самом њеном корену."

Мучећи се за веру Иван Катић је у логору у Нећмеђеру (иронично названом Златни врт), у време Првог светског рата, као још млад човек, искусио да се вера не стиче самоанализом, медитацијом и разумом, него патњом и трпљењем.

„Моја туга за мајком била је толико снажна да у мени и око мене није било ничег што би могло да је прекине. Био сам обузет том тугом-љубављу, као искушеник Богом. Баш као коњ, са штрангом преко груди,

особито под Иштвановим шибама, ја сам најдубље патио за мајком. У тој патњи сам је и кривио и клео због свог постојања. Али ме та патња чинила и моћним. У својој тузи, загледаном у небеса, понекад ми се чинило да видим светлост и иза те Кумове сламе, коју сам само неколико пута видео са телескопа париске опсерваторије и запамтио је. Било је тренутака кад сам чуо и ветар иза Венере, једине звезде коју сам назирао. Много часова остајао сам иза и изнад свега земаљског. Из тамних висина, струјала је и капала у моју душу нека свемирска туга, испуњавајући ме ванјезичним, ванпојмовним осећањем...“

„У тој тузи, тој обузетости мајком, сасвим чулно, као студ, осећао сам вечност, а смрт ми је губила сваки вид ништавила и грозе. У ствари, у неким часовима, памтим их, у мени се била укинула она апсолутна граница између смрти и живота. Доживљавао сам неко трансцендентно јединство егзистенције у непрестаном преображавању појава и облика, откидао сам себе од целокупног свог искуства, превазилазио сам се у неком натчулном измирењу са стварношћу. А кад би ми се та стварност поново успоставила као телесно страдање и убијање душе, имао сам једну, не баш лако објашњиву потребу да свим људима чиним добро...“

„... У смирењу, у оном обамирујућем брујању свих чула, осећао сам близину онога кога људи две хиљаде година називају Христосом. Не Бога који суди људима за грехе, за радости дела и слободу ума, већ човека Исуса који се жртвује за спас људи пред апокалипсом која чека. У тим тренуцима, имао сам и ја храбрости да се жртвујем за моју поробљену браћу.“

„... То чињење добра људима који пате, био је за мене онај стварни смисао трајања; онај смисао без којег, тугујући за мајком, нисам видео разлог да трпим...“

„У *Златном вр̄ту* мени није утрнула душа можда и зато што сам имао разлога да плачем. Често и

дуго да плачем за мајком. Било је много дана и ноћи кад ми је само плач давао смисао патњи; тај плач ми је одржавао идентитет и самосвест...“

Душевном патњом и телесним мукама којима је био подвргнут Иван Катић је у заробљеничком логору доживео „неко трансцендентно јединство егзистенције у непрестаном преображавању појава и облика“; осетио је близину Богочовека Исуса Христа; у њему се укинула граница између живота и смрти; осећао је вечност. Сви ови доживљаји су у својој суштини непоновљиве и искрене религиозне визије. При том у логору Иван Катић није открио само духовне изворе и космичку димензију религије него и практичну животну и моралну вредност хришћанске вере, која му је, као моралисти и просветитељу коме је узор Монтењ, могла постати блиском.

„У *Златном врту* умирали су сви који су изгубили циљ и смисао патње. Више је људи умрло од безнађа но од глади... Али сам патећи од људског зла и глупости, открио можда најоптимистичнију чињеницу о човеку: онај ко никад није био спреман да се жртвује за другог, ко није имао моћ да понекад учини добро, није имао ни веру да ће преживети. За човека безнађа и очаја било је нормално и природно чињење зла; човек са надом у живот имао је снагу да чини и добра другима; човек с надом у живот мање је и глупости чинио.“

„На своју срећу, међу сапатницима упознао сам и неке људе који не представљају ни народ ни човечанство, а који свом народу и човечанству обезбеђују достојанство постојања и разлог за најтежу веру: веру у неког човека, у понешто у човеку; веру у могућност да човек може бити и племенит, и да може волети више но што мрзи.“

Кад је патњу и трпљење открио као суштину а љубав и доброту као смисао људског живота, кад се на тренутак нашао у близини Исуса Христа и кад га је осе-

тио као доброг Бога који спасава човека, Иван Катић је могао да хришћанску веру прихвати као истину, смисао и пут спасења; извирала је та вера из његове унутарње, најдубље духовности, а није наметана споља; открила се у њему самом као нова животна могућност, а не као нужда. А ипак, овај Ћосићев прототип модерног интелектуалца и пишчев протолик није прихватио хришћанску веру него комунистичку псеудорелигију. Чак и кад се та лажна вера брзо и трауматично распала у њему, кад је христоликом душом разоткрио њено сатанско извориште и племенитим умом разобличио њене сатанске циљеве, Иван Катић није потражио уточишта у хришћанској вери која га је дозивала себи. Зашто – то је највећа егзистенцијална мистерија коју оваплоћава и живи лик Ивана Катића. Он сам покушава да себи разјасни ту мистерију. „... А у дугим, смагљеним, мокрим и мразним ноћима, испуњеним бунцањима предсмртника око мене и крицима мочварских птичурина, ја нисам успео да поверујем у Бога, иако сам се за ту веру свесрдно мучио. Паскал је у праву: вера је моћ срца, а те моћи није било у мени. Завидео сам верницима. Гледао сам робове у њиховим скрушеним молитвама и они су ми, међу нама, највише личили на људе, они су, више од других, били обузети духом."

Изгубивши веру у комунистичку религију, Иван Катић се нашао у страшној егзистенцијалној ситуацији, без икаквог ослонца у себи и у свету којем припада, осећао се као први човек који се пробудио на земљи после изгнанства из раја. „Појавио се човек у мени, обузело ме кајање и страховита брига." Тражећи, како каже, „други смисао и друго достојанство своје патње", он се поново осврнуо на своје младалачке религиозне визије и доживљаје покушавајући да у њима нађе одговор на питање како и зашто даље да живи. „Или да се мучим за љубав према Христу, посветим вери – признам у срцу своју си-

ћушност и јадност? ... Али: ја немам моћ за праву, спасилачку веру; осећам да је немам, јер је ни у Нећмећеру нисам стекао. Сумњам да имам моћ да се спасавам разумом и мишљењем. И то је дато само изузетнима, ако је уопште могуће, или онима што их јеванђелист назва – нишчим духом."

На сопствено питање зашто не верује у Исуса Христа и поред тога што је осетио његову близину и што га је познао у другим људима којима завиди на њиховим скрушеним молитвама и обузетости духом у најтежим патњама, Иван Катић лаконски одговара да у њему нема моћи за праву веру. То је за њега потпуно искрен и частан одговор јер он веру не жели да прихвати као формално уверење него као оно што она у суштини јесте: истину и пут спасења.

Али, зачудо, овај лик који сваку своју мисао и став подвргава преиспитивању, не поставља себи питање: зашто у мени нема моћи да верујем у Бога? Ипак, у монолозима које води сам са собом о Богу, а не у дијалогу са Богом, он пред крај живота посредно одговара на то питање. Тај одговор би могао да се сведе у једну реченицу: Иван Катић не верује у Бога зато што жуди да он буде Бог. Ако се посвети вери, ако се буде мучио за љубав према Христу, он ће, страхује, признати „у срцу својој сићушност и јадност". А то је можда једино што не може и што не жели. Осим тога, он из дна душе вапи за правдом и милошћу за човека, а у том тражењу не види Бога као могућног савезника, путоказ и ослонац. Иван Катић сумња, наиме, у Божју правду јер види да зло у свету и човеку Бог не само што не кажњава него их и допушта.

„Правда, по Јеванђељу, треба да буде у божјим рукама. Међутим, Бог задрема. А његов сан може да траје вековима и миленијумима. А када је будан, рука му је песница. Опет искрсава тешко питање: у чијим рукама

треба да буде правда, у божјим или човековим? Разочарани у божју правду, неверници су смислили веру у човека. Правда може и треба да буде у човековим рукама. И ја сам некад веровао да правда треба и може да буде у човековим рукама. Зато сам и постао комунист. Сада, после Лењина, Стаљина и Тита, после робије и логора, не верујем у правду у човековим рукама. По мом искуству, правда је само у понеком добром срцу."

Иван Катић не верује, дакле, у Божју правду зато што она обухвата човеку непојмљиве просторне и временске димензије, што се не манифестује видљиво у временски ограниченом овоземаљском животу човековом, а тај живот за њега, као и за већину рационалиста и модерних просветитеља, једини је људски битан, а можда и једини постојећи. Али он не верује више ни у комунизам као веру коју су смислили неверници, а изгубио је веру и у човека и његову душевну доброту и егзистенцијално достојанство. Па ипак, Иван Катић није нихилист, он до краја трага за вером. Он преиспитује своју људску снагу у чежњи да буде добар и јак као Бог.

„Први доказ да је Христос Бог јесте његова моћ да љуби ближњега свога као себе самога. Ако је истина да је јуродиви дрводеља са крста рекао својим убицама: 'Оче, опрости им јер не знају шта чине', онда јер ван сваке сумње Исус Христос – Бог. Те речи опроштаја можда је могао да изговори човек, али њих може да испуни једино Бог... Логораши у овом веку, убеђен сам, нису опростили својим мучитељима. А то је стварно 'страшан доказ' да Христов основни закон људи не могу да прихвате. Та човекова немоћ да опрости убици одређује и његову границу. Његову правду. Моћ за доброту. Веру у човека. И моје право да му не опростим. Злочин већи од злочина јесте равнодушност према злочину."

Будући да не може да буде Бог, пошто не може да чини оно што је чинио Син Божји, како нема снаге да

следи Христа и опрости својим мучитељима, Иван Катић помало револтирано извлачи закључак да Бог није мера и смисао људског живота и истина која спасава људску душу зато што човек не може да испуни „Христов основни закон", да воли и праште. При том он превиђа да ни Исус на Крсту није рекао: Опраштам, него: Оче, опрости им... Али човек који жуди да буде Бог, човекобог, не може себе никад да види у улози сина, онога ко моли и прима, него само у улози бога-оца, онога ко наређује и даје.

Иако жуди да буде човекобог, Иван Катић ни ту своју жудњу не може да претвори у веру. Он је, наиме, брутално искреним самоанализама открио у себи воду, црва, слуз, глиб, а то спознање потире сваку веру, не само веру у Бога него и у човека.

Ако и није прихватио веру у Христа, Иван Катић није постао богоборац, противник Бога. Он је богочежњива душа, којој, међутим, вишак вере у себе препрачава пут вери у Бога.

Религиозна свест Ивана Катића своди се на драматичан сукоб човекобога и Богочовека у њему. Тај сукоб је вододелница двеју култура: хришћанске и модерне. Човекобог се бојажљиво појавио у човечној души већ у раној ренесанси, да би постао централна фигура у комунистичкој религији. Богочовек је био и остао извор и носилац хришћанске вере. Сукоб човекобога са Богочовеком је драматичнији, по последицама трагичнији и судбоноснији у човековој души него у цивилизацији. Достојевски је тај сукоб пророчки открио и представио као егзистенцијални и духовни простор у којем ће се одвијати драма човечног живљења у будућим вековима.

Раскршће између човекобога и Богочовека на којем је проживео Ћосићев јунак Иван Катић јесте епохална људска и цивилизацијска ситуација. Судар чове-

кобога са Богочовеком је најдубља и највиша тема и модерне европске филозофије и модерне уметности – данашње, а вероватно и будуће.

Два највиша доприноса која је до данас дала српска духовна култура у разумевању ове епохалне теме јесу богословска тумачења Јустина Поповића и романи Добрице Ћосића.

Кад једном буду прочитани и протумачени у светлости модерне теолошке књижевне критике, у Ћосићевим романима биће ослобођено скривено духовно језгро у којем су садржане дубље, истинитије, универзалне а не само национално пожељне и прихватљиве поруке о човеку, историји, српском народу и модерној култури. Дубљи духовни доживљаји и пуније истине садржане у тим романима засад су још увек застрте идеологизованим и политички функционализованим тумачењима.

Марко Крстић

БАЈКА ИЛИ КРАТКА ИСТОРИЈА НЕСТАЈАЊА

На почетку, одмах питање.

Како је могуће да смо, ево, већ четрдесет година, резервисани према Ћосићевој *Бајци*?!

Наравно, било би неумесно не поменути да је и тада, 1966. године када је роман објављен, било одјека и то од најважнијих критичара: Зорана Гавриловића, Мирослава Егерића, Вука Крњевића, Новице Петковића, Душка Арежине и других. Вредно је споменути и оглед Слободана Селенића „Човек тражи ђавола", који је касније коришћен као поговор неким издањима, као и књигу *Анђама, модерни Мефисто* Антонија Маринковића из 1978. године. Ипак, узимајући у обзир колико се писало и колико се још пише о другим Ћосићевим делима, констатујем да је књижевна елита, случајно или намерно, не желим да улазим у то, направила огромну грешку неоправдано се дистанцирајући од једног романа који је суштински нов у српској књижевности.

Бајка је усамљени родоначелник антиутопијског романа у српској литератури којој су се тек неколико де-

ценија касније придружиле и Пекићеве антиутопијске представе у *Беснилу*, *Атлантиди*, *Новом Јерусалиму*, као и Басарино антиутопијско дело *Уклета земља*.

Бајка нас је повезала са мишљењем двадесетог века, јер Ћосићев антиутопијски роман кореспондира са сâмим врхом европске и светске антиутопијске књижевности: са Хакслијем, Вонегатом; а у највећој мери са Орвеловом 1984. и Замјатиновим романом *Ми* из 1920. године којег у Русији сматрају за најславнији научнофантастични антиутопијски роман. У најкраћем, антиутопијски роман је поджанр који, за разлику од утопијских романа, људском роду прориче мрачну будућност.

Писци који пишу антиутопијске романе су загледани у будућност, и настоје да схвате и протумаче ишчашену логику садашњости, не би ли на тај начин, можда, наслутили шта нас чека сутра.

Или поставили питање да ли то „сутра“ уопште постоји?

У том смислу, *Бајка* данас може бити актуелнија и значајнија за српску књижевност него онда када је објављена, баш зато што се прорицана будућност и догодила.

До објављивања *Бајке* српска књижевност није била упозната ни са једном књигом оваквих размера. *Бајка* је пишчева лична, у много чему „прометејска“ побуна над побунама, и потреба да се обрачуна са тадашњим идејама Слободе и Власти, али и орвеловска тежња да се свесно споји политички и литерарни циљ.

Све се у *Бајци* рађа из побуне.

„*Бајка* је била моја духовна и идеолошка прекретница; мој обрачун с комунистичком и сваком другом тоталитарном идеологијом; мој напор да појмим историјски трагизам људског бивствовања у свирепом двадесетом веку; моја фаустовска амбиција да напишем

поетски, филозофски и формално најоригиналнији роман на српском језику. *Бајка* је била моја катарза и мој узлет у слободу и судбинску неизвесност".

Овакав цитат говори сам за себе, а наводи на размишљање да је *Бајка* у некој тајној вези са Ћосићевим целокупним модернистичким опусом, колико год изгледало да није. У том смислу, Милан Радуловић је у праву када каже да је *Бајка* „романескна пролегомена за велики циклус *Време зла*, или као епилог тог циклуса". Из цитата се може наслутити да је писац имао великих амбиција у вези са *Бајком*. Он је у њој видео могућност и модернизације српске књижевности, која, нажалост, у том тренутку, тој промени није била дорасла.

Наравно, намећу се питања на која може одговорити само сâм писац.

Шта би се десило да је Ћосић свој књижевни пут наставио на темељима *Бајке*? Да ли се уплашио оног бунтовног, непоколебљивог, „прометејског" духа у *Бајци*, па није хтео, или није могао наставити даље размишљајући о последицама таквог духа или својих увида; или је, можда, мислио да ће његове идеје бити неразумљиве, ако их и даље буде представљао на тај начин? И велико је питање да ли је тада био свестан да је његова *Бајка*, у идејном смислу, већ садржала све његове потоње романе?

Ипак, једно је сигурно.

Писац *Бајке* није знао, иако је то можда осећао, да ће се са невероватном тачношћу обистинити оно што је у његовом роману била само фантастика. Ћосићева фантастика у *Бајци* је врло брзо постала живот и најсуровија стварност свих нас; оно што је предсказано као будућност данас је већ историја. Једини проблем је што је Ћосићев оправдани песимизам и обрачун „са сваком идеологијом" настао у најнепогоднијем тренутку за роман.

Поучени историјом, данас можемо рећи шта јесте и шта није комунизам.

И, такође, можемо рећи да идеје сатиром и фантастиком ишибане у *Бајци* нису само комунистичке идеје. Једна апсолутна слика тоталитарног режима, нехуманог, осиромашеног света не може уз себе да носи атрибут: комунистички. И минули и садашњи, а сигурно и будући тоталитаризми у било којој држави на свету могу себе пронаћи у Ћосићевој *Бајци* као тенденција ка стандардизованом и униформисаном, у којем су „људи само бројеви, без личних особина", како каже Ћосић. Из тог угла погрешна је перцепција *Бајке* као уско и само идеолошког романа; јер да је тако, процес реверзибилности би био потпуно неутемељен, чак и натегнут у роману. У поглављу „Камонија" јесте у фокусу тадашња политичка парадигма, али она је само узета као пример који се може применити на било који идеолошки концепт, принцип је исти. Камонија није само Југославија; Камонија могу бити све државе без изузетка, јер привид легалности које писац приписује државном терору је метод иза којег се крију сва политичка и државна уређења.

Отуда у Камонији то орвеловско умножавање судница.

„У ствари, наше куће, трпезе, постеље постају суднице, трамваји и возови", каже Ћосић.

Поглавље „Камонија" је слојевита алегоријска антиципација мрачне будућности. На микро плану кроз Камонију предосећамо осамдесете и деведесете године; у њој је све што нам се догодило. И титоизам, и рат, и пепео, и „Ми" и „Они". Међутим, Ћосић је отишао много даље, и предосетио и неке друге идеологије мрачне будућности, неке друге „паралелне светове" двадесетог века, али по свему судећи, и следећег. Океанија у истом поглављу је орвеловска слика Америке коју

Ћосић веома прецизно описује на следећи начин: „Иако има релативно висок стандард, владају неједнакост и сиромаштво. Човек може да не буде бедан и несрећан, али он је бедан и несрећан зато што тако жели Велики брат". Међутим, нама је данас много актуелнији свет који Ћосић предочава у опису „Светске државе": „Техника је поништила човека. Људи се производе у лабораторијама, плански и дириговано. Производе се једнаки. Машине су им једине играчке".

Није ли ово најбољи доказ актуелности *Бајке*?!

Имајући у виду размере ових антиципаторских романескних слика, слободно могу рећи да је Ћосић унапредио антиутопијску књижевност јер се није зауставио само на конкретним идеологијама, као рецимо, Орвел у *Животињској фарми* у којој је великопоседничка Велика Британија узета као модел или у 1984. где се зауставио на совјетизму и будућем западном тоталитаризму, него је писац *Бајке*, поред фашизма и комунизма, продужио даље ка техницистичком тоталитаризму и псеудо-либералном демократизму.

Из тог угла, Ћосићев роман је комплекснији и монументалнији; да не говорим што је читаву грађевину *Бајке* оивичио и причврстио рамом фаустовске драме, који *Бајку* поставља на један ниво вишег тона. И у томе је Ћосић отишао даље од својих претходника, наравно с добрим разлогом. Укључивањем фаустовске драме је постигао да антиутопијски роман постане антиутопијска трагедија, и у крајњој тачки тако би је требало и посматрати. Ту је писац много ризиковао, јер је тиме још више оптеретио и овако сложену форму и структуру, али је врло важно истаћи да се *Бајка* не да посматрати као класичан „ћосићевски" роман. Ћосић је у *Бајци* „експериментисао" приступајући најрадикалнијем формалном захвату, до тада непознатом у српској књижевности, али је велика штета што није и даље развијао тај

формални потенцијал, који се у *Бајци* само назире.

Да јесте, можда бисмо сада разговарали о Ћосићу као о писцу који је, у форми, постигао ефекат „паралелних светова".

Но, пошто није, да видимо шта јесте.

Мотив Фауста, тј. уговора између ђавола и човека струји кроз књижевност скоро 500 година; од средњевековне књижевности, преко Малроа и Гетеа, до Мановог *Доктора Фаустуса*. Ипак, јасно је да Ћосић комуницира са Гетеовим Фаустом, на различите начине.

За ову прилику, споменућу барем три најочигледнија, а има их сигурно још толико.

И Гете и Ћосић своје дело третирају као историју света посматрану из личног угла, и за оба дела се може рећи да имају и почетак и крај, а да ипак нису класичне целине. Даље. Несумњиво да је фаустовска драма горњи оквир Ћосићеве *Бајке*. Он је пандан Гетеовом „Прологу на небу"" који чини горњи оквир немачке трагедије. Тај горњи оквир даје могућност да се противречности и бесмисленост живота схвате из неког вишег смисла. Разлика је у томе што је Ћосићев пролог постављен обрнуто, на дну реке, или тачније, није на небу, чиме је писац направио први корак ка својој антиутопији. Као и Гетеов, и Ћосићев Фауст жели знање, међутим, Гетеов Фауст тражи праизвор сваког постојања и његовог смисла, а Ћосићев жели да „своје доба види очима својих далеких потомака", тачније, један жели прошлост и познато, а други будућност и непознато. То је други корак ка антиутопији, који на крају и доводи Ћосићевог Фауста у позицију да од ђавола затражи истину о прошлим временима да би видео „шта је у прошлости стварно било, да бих наслутио шта сутра не може бити", како каже Ћосић припремајући нас за последњи корак ка антиутопији.

Поглавље „Разисторија" је антологијска проза

српске књижевности.

У „Разисторији“ се осећа оштрица Ћосићеве бескомпромисности и огромна стваралачка енергија која у себи има и нечег рушилачког, дијаболичног. Ово поглавље је најпоетскији, али уједно и најмрачнији део романа, а можда, и целокупног његовог опуса.

Код Ћосића, изгледа, и не може другачије.

У овом поглављу писац уводи луцидан изум – процес реверзибилности, односно повратности, времена који је комбиновао са поступком унепостојавања, односно, дезинтегрисања. „Разисторија“ је, по томе, јединствена форма у српској књижевности и нема своју паралелу.

Ћосићу су неки критичари замерали на „неубедљивости драматуршке структуре“, међутим, поглавље „Разисторија“ указује да су, можда, ти критичари били неубедљиви. Зато што је формална повезаност унутрашњих делова *Бајке* већ наговештена и мотивисана, и то у првом поглављу „Пепео“. У том поглављу које отвара роман, писац нам је предочио одређену форму нестајања, коју је, у „Разисторији“ продубио и довршио, форму унепостојавања, или како сам већ рекао, дезинтегрисања. Иако се унепостојавање у првом поглављу експлицитно не помиње, јасно да је у питању једна његова форма, да не кажем, један њен фрактал. „Пепео“ је унутрашње, микро, унепостојавање Јунака романа; све чега се он дохвати и све што додирне се распада; нестаје, претвара се у пепео, у прах. Он је први искусио оно што је писац наменио читавој историји света у „Разисторији“, он је први, да тако кажем, *разисторисан*; као биће, јединка; као неко ко сумња.

Да не говорим о томе да се у „Пепелу“, први пут појављује сат као симбол времена које је стало, којег ће писац активирати поново у „Разисторији“.

„На сату се поклопиле казаљке“, стоји у „Пепелу“.

У „Разисторији“ унепостојавање је спољашње, оно показује спољашњу деструкцију и урушавање, у овом случају, Историје света и Времена као његовог јединог „меритеља“. А сведок тог макро унепостојавања Историје је нико други до Јунак из „Пепела“. У „Разисторији“ писац још једном активира часовник, али овог пута и све часовнике света заједно, аналогно степену унепостојавања. И опет су се казаљке поклопиле, време је стало; значи, смрт је наступила. Одатле писац развија процес реверзибилности, опет преко часовника, само што Време сада иде унатраг, а ми пратимо својеврсну антиапокалипсу, која се преко наше националне Историје и наших заблуда довршава у крајњој дезинтеграцији човечанства, у „свеопштој разпамећености и тоталном хаосу“, како каже писац.

Или боље, у пепелу.

Познато је да је Време једно од опсесивних Ћосићевих тема.

Оно стоји као главни енергетски извор Ћосићевог опуса, а у *Бајци* је тај извор дошао до свог најекстремнијег кључања. Писац је схватио да је једино могуће оружје против Времена – окретање Времена против самог Времена; стварање двојника – Антивреме. Отуда је процес реверзибилности савршено логичан зато што он настаје као идеја која постаје процес; процес који постаје поступак; поступак који, у крајњој линији, постаје форма.

Писац нам је понудио решење који није нимало оптимистично – „с временом умире све што јесам“. И то је, можда, кључна реченица *Бајке*. Ја бих додао и питање; јер трагика човека је проузрокована његовим ограниченим моћима и његовом бесконачном тежњом са снажним афирмисањем.

На крају, још једном да поновим.

Како је могуће да смо, ево, већ четрдесет година,

резервисани према Ћосићевој *Бајци*?!

Предраг Палавестра

КЊИЖЕВНО-КРИТИЧКА МИСАО ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

С доста основа, и поред јаких политичких конотација, у критичка дела српске књижевности спадају и поједине расправе и огледи Добрице Ћосића (1921). Његова књига *Моћ и стрепње* (1971) изазвала је велике отпоре владајућих партијских кругова, од којих се писац удаљио пре 1968. године, када се у круговима левичара и интелигенције разгорело критичко незадовољство због обнављања догматизма и све већег уплитања партијске бирократије у јавни живот и књижевне односе. Још раније, у књизи политичке публицистике *Акција* (1964), коју је од ауторових политичких говора, иступања и чланака припремио Живорад Стојковић, Ћосић се показао као темпераментан заступник идеје о ангажованој књижевности. Она је од писаца у послератном

[1] Добрица Ћосић, *Акција*, Београд, 1964., стр. 285.

друштву захтевала одговорност и јасно опредељење, непосредно саучествовање у друштвеним покретима и независну критичку позицију у односу на владајућу политичку свест. Покривен партијским речником владајуће културе и стереотипима борбе за „самоуправну социјалистичку демократију", Ћосић је тражио „храброст са- знања, храброст у истинама, храброст за њихове последице и захтеве".[1] Као настављач традиционалног деловања српских писаца у културним и друштвеним покретима њиховога доба, Ћосић је у књизи *Моћ и стрепње* наставио трагом Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Светозара Марковића и Јована Скерлића, писаца који су непосредно деловали у најдраматичнијим културним и друштвеним подухватима свога времена.

Поетика Добрице Ћосића показала се и као његова етика: својим моралистичким активизмом осавременио је и обновио просветитељску и критичку традицију српске књижевности. Критички дух неприхватања у књизи *Моћ и стрепње* био је развијен у два смера – у смеру националном и културном, и у смеру моралном и политичком. Још од времена када је (1961) у полемици са словеначким књижевником Душаном Пирјав- цем расправљао о „савременом и несавременом национализму" у социјализму, Ћосић је био на трагу горућих националних питања југословенске заједнице. Отада његова политичка публицистика, без обзира на неке неочекиване и непопуларне ставове, има сугестивну драж изворности и живог сведочења о моралним питањима националног духа и културе.

Књига *Моћ и стрепње*, објављена након што је Ћосић изгубио утицај у Партији (где је 1958. године учествовао у писању Програма Савеза комуниста Југославије), била је оштро нападнута из самих врхова власти. Пуних десет година после тога око Ћосића је владала

злокобна тишина подозрења, ухођења и цензуре. Тек 1980. појавила се могућност да се његова критичка и полемичка разматрања о карактеру и идејним противречностима југословенског друштва поново чују у јавности, али не у Београду, где се српска партијска власт томе грубо противила, већ у Хрватској, где је започето латиничко издавање дела Добрице Ћосића. Искорак из партијске љуштуре био је пресудан. Прво издање његове књиге *Стварно и могуће* (1982) припремио је Коста Чавошки, који је за њу рекао да је то „књига немира најчистијег кова: она показује и доказује како интелектуалац нашег доба, писац који живи интензивно у стваралаштву и епоси, размишља о дилемама и реагује на изазове и муке те исте епохе".[2] Идеолози из врхова Партије одбацили су Ћосићеве ставове као поставке супротне партијској линији, као „апстрактни хуманизам грађанских и људских права", као закаснели романтични облик „грађанског национализма" и борбу за „Велику Србију".[3] Ни друго, допуњено, издање исте књиге (1988) није било објављено у Србији, већ у Загребу и Љубљани.

Изван дневне политике и идеологије, Ћосић је у књизи *Стварно и могуће* изложио личну поетику историјског романа, чија су га три велика лична сегмента – *Време смрти* о Првом светском рату, *Деобе* и *Далеко је сунце* о грађанском рату у Србији, и *Време зла* о комунистичкој револуцији – учинила једним од најзначајнијих писаца новије српске књижевности, једним од кључних твораца мишљења краја XX века. Његове расправе, говори и чланци уоквирују моралну и духовну историју епохе. За српску критичку мисао те поставке

---

[2] Kosta Čavoški, „Predgovor" u knjizi Dobrice Ćosića *Stvarno i moguće*, Rijeka, 1982., str. V.

[3] Миленко Марковић, „Ни стварно, ни могуће", Политика, 3. IV 1983., стр. 7.

имају вредност као изворно сведочанство писца који је својим делом и својим деловањем обележио своје доба. „Како се, дакле, у оваквој историји и садашњости, 'снашла' књижевност?“, пита се Ћосић. „Шта је сазнала у великој патњи нашег века коме су, како каже Мандељштам, 'на жртву као јагње принели теме живота и света'? Савремена књижевност није у љубави са својом друштвеном садашњицом; у овој цивилизацији она најчешће изговара – не! Она своју величину тражи у порицању, своју мисију у потврди индивидуалне слободе. Савремена књижевност управо је и позвана да проверава и руши мистификације прошлости и идеолошке процене историјских збивања и њихових протагониста. Писац мора да пристане на неспоразум са својим читаоцима и савременицима. Ми смо на оној танкој граници с које се закорачује у празнину или ступа у живот којим се усправљамо и приближавамо својим историјским идеалима. Битке изгубљене у духу морају се за будућност у духу и добити.“[4]

Непосреднија лична сведочења о књижевности и књижевницима епохе, Добрица Ћосић је дао у меморарским записима *Писци моја века* (2003). Записи се методолошки приближавају реткој врсти биографских есеја, каквима понекад прибегава модерна критика, уморна од стега и пресуђивања, од нормативног мишљења, поповања и суданије, коначних ставова и истрошене реторике. Као сведок и сапутник најутицајнијих људи свога времена, Ћосић је дао бројне оцене о писцима с којима се сусретао и радио. Ту се виде његове симпатије и антипатије, пријатељи и бивши пријатељи, сарадници и отпадници, писци који су се гостили на ње-

[4] Dobrica Ćosić, „Književnost i istorija danas“, *Stvarno i moguće*, str. 159-173.

говој трпези, људи с којима је војевао, ишао у корак, радио, поистовећивао се и разилазио, да би се на крају, игром судбине, од многих заувек и опростио. Оскар Давичо, Меша Селимовић, Скендер Куленовић, Танасије Младеновић, Бранко Ћопић и Антоније Исаковић били су део „партизанске Фронте", која је са Ћосићем доживела свој успон, славу, разочарање и пораз, пошто се преко њихових књижевних и људских судбина сломила комунистичка ера. Ту су, затим, његови вршњаци Васко Попа, Борислав Михајловић Михиз и Зоран Гавриловић, с којима је заједнички наступао у бурним поратним временима. Ту су и његови књижевни пратиоци и сапутници Миодраг Булатовић, Петар Џаџић и Момо Капор, творци јарких стилских токова послератне српске књижевности.

Тројица књижевних критичара из Ћосићевог најближег окружења, Борислав Михајловић Михиз, Зоран Гавриловић и Петар Џаџић, приказани су као пријатељи и присни сабеседници из пишчеве радне собе. Сва тројица су били конструктори и утемељивачи Ћосићевог књижевног угледа. Михиз је описан као неимар јавног мишљења и први критичар преломне епохе, када је, половином столећа, започела књижевна ера ослобађања и разграничења и романсијерски успон Добрице Ћосића. Зоран Гавриловић је оцртан као сјајан беседник, мисаон и маштовит саучесник у трагању за новим културним мерилима и књижевним видицима. У истом критичарском кругу, Петар Џаџић је издвојен као мегданџија који је стајао уз Ћосића у свим покретима за обнову индивидуалне и колективне духовне свести поратнога доба. О Оскару Давичу, који се и сам неко време

---

[5] Добрица Ћосић, „Оскар Давичо", *Писци моја века*, Београд, 2004., стр. 63-73.

грејао на ватри Ћосићевог партијског угледа и био му, заузврат, књижевни учитељ, Ћосић је писао с горчином и охлађеним болом, присећајући се песника који је „био револуционар а завршио као титовац режимлија“, ради чега се распало њихово пријатељство, које је имало „идеолошки и почетак и крај“.[5]

Мемоарски записи Добрице Ћосића о писцима његовога доба немају теоријску вредност за тумачење и разумевање књижевних дела и поетике одабраних писаца, нити за српску критичку мисао у целини, али су важни и поуздани као слика времена и извори за духовну и политичку историју Срба друге половине XX века. Према Ћосићу су се, у прихватању или одбацивању, одређивала многа тадашња и каснија мерила српског друштва, буђење грађанске демократске свести, отклон од комунизма и критичко самоспознање нације. У то доба, појава Добрице Ћосића је била стожер окупљања разочараних комуниста и важан мотор српске интелектуалне јавности, покретач критичке свести и националног динамизма, истурена тачка према којој су се одмеравале снаге подршке и разумевања али и многе супротне силе отпора. У епохи Добрице Ћосића, драма српских писаца и интелектуалаца, разапетих између комунизма, национализма и демократије, пратила је главна кретања и преображаје југословенске и српске партијске цивилизације. Та драма се огледа и на страницама *Пишчевих записа*, у политичким и књижевним успоменама из Ћосићевог личног дневника, које се на многим местима додирују са критичким тумачењима историјског и културног контекста епохе.

Гојко Тешић

О *ВРЕМЕНУ ЗМИЈА* ИЛИ О ДЕМОКРАТИЈИ ЗЛА И УБИЈАЊА

Данас се (24. марта 2009. године), у предвечерје, навршава десет година од часа када су велики, највећи, мајстори смрти и убијања, часници, војници и господа НАТО алијансе, америчко-европејски ратници (не, нису баш сви из те Европе били на истоме послу, и то треба данас и овде рећи!) започели своју милосрдну мисију уништавања Србије и свега онога што је српско, под лажним налогом рата против Слободана Милошевића који је до једног часа, тако близу те кобне '99, био једини гарант мира на Балкану. Био је то почетак манифестације и демонстрације најжешћег ратног а сладострасног, манијакалног, патолошког оргијања смрти на крају XX века. Демократско, висококософистицирано, високоцивилизовано сејање смрти по целој Србији. У име виших, беспрекорно изрежираних циљева одбране националних интереса најмоћнијих светских силеција, у име њихове демократије.

Време змија Добрице Ћосића књига је, боље је

рећи трајан и неспорно историјски важан документ, болно казивање и сведочење о неописивој трагедији једног малог балканског, тј. српског, народа изложеног бестијалној, мултикултурално-глобалистичкој агресији, а у корист новог светског поретка (а све вам је то друго име за хитлеровско-мусолинијевски фашизам с краја XX, протеклога века) најмоћније, најцивилизованије, и зашто не рећи, најзлочиначкије демократије, превасходно оне америчке а у садејству, то јест у спрези, с поданичком подршком оне европске. Ту мисију зла белосветска господа, каквог ли цинизма, громогласно су започели на данашњи дан, негде у ово доба, у предвечерје трећег пролећног дана, понављам: каквог ли цинизма, као мисију под пакленим симболичким именом „Милосрдни анђео". Деценија је минула од почетка двоипомесечног „малог светског рата" против унесрећене, ојађене, понижене Србије... Документ је ово о најмонструознијем рату НАТО алијансе под покровитељством и у реализацији најбестијалнијих зликоваца без душе, без морала, без осећања, без милости – злочинаца који су презрели све светске институције, злочинаца који никад и никоме и нигде неће полагати нити положити рачуне за своја злочињења, злодела... „Мали светски рат се наставља Великим светским лажима", каже на 160-ој страници Добрица Ћосић. А то и данданас траје – зар нам о томе не сведочи и бескрупулозност британске амбасадорке у Савету безбедности, јуче, уочи деценије кад је уједињено светско зло проговорило најбестијалнијим језиком свих оруђа и оружја... То је језик најморбидније, најциничније, најзверскије, најмонструозније, најлажљивије, најзавојевачкије, најгебелсовскије, најфашисткичкије цивилизације, оне која себе сматра најдемократскијом а којој су најсветије светиње лаж, лицемерје, зло, мржња; цивилизације којој је, изнад свега и пре свега, најпоетскији говор оружја.

Књига је ово у којој Добрица Ћосић (иначе, један од ретких српских интелектуалаца који је имао снаге да све што нас је убијало, разарало, уништавало седамдесет и осам дана пролећа '99. назове правим именом). Ти записи су немилосрдни према сваком злу које је своју снагу демонстрирало на тлу Србије (а помало и Црне Горе), посебице према америчко-европејском, а и оном које је чињено под патронатом и по налогу „пожаревачког Магбета".

Говор Добрице Ћосића је неумољив, сурово истинит, гласан, болан јер је Србија била у рату са најмоћнијом ратном машинеријом. Записи су ово о неописивим, несхватљивим, нечувеним злоделима, записи о демократији зла, о гебелсовским лажима која су надмашила њенога творца, о лицемерју и чудовишним манипулацијама, о зверима у људском обличју која су сладострасно убијала и беспомоћне и убоге, и фабрике, и возове, и мостове, и аутобусе, и кола хитне помоћи и колоне оних за чије су тзв. интересе затирали све што се креће несрећном српском земљом. И неописива зла, геноцидне злочине проглашавали су „колатералним" штетама!!! Записи су ово о товарима „паметних бомби" које се мере на десетине хиљада тона а које су немилице просипане дарујући земљи Србији осиромашени уранијум као немерљиво благо за тешка умирања и убијања на дуже стазе оних, срећом, преживелих... О бомбама касетним, онима које су забрањене међународним конвенцијама које овој мултикулрурално-глобалистичкој господи ништа не значе, онима које су засејане на десетине хиљада квадратних километара за дугорочну богату жетву смрти у наставцима... У околини Ниша, и другде... О „храбрим" злочинцима који су са безбедне висине, а у својим аеропланима, видљивим и невидљивим, чинили све не би ли убили Србију и све што је српско... О пакленим медијима, њиховим и нашим, у

служби зла и смрти... О болу што несрећна Србија у временима убијања нема свог Бранковића, свог *издајника*, који би за спас Србије клекнуо пред зликовцима, положио оружје, капитулирао и тако спасио и част и живот и образ свега онога што је у свету било светло и лепота те малене и несрећне Србије. О властољубљу које се претворило у тиранију, у монструозну лаж, нарочито после највеће историјске лажи о тзв. победи која има само једно име капитулација. А та *ῑобеда издаје* дошла је посве доцкан... Записи су ово о неописивим страдањима недужних, унесрећених, ојађених. Али и о сеирењу отпадника који су обогатили ризницу српског интелектуалног бешчашћа, оних који су се ставили у службу морбидне србофобије, у службу антисрпске пропаганде која је имала своје посленике диљем света. Али и онима који су били свесни епохалног зла најмоћнијих и имали су снаге да бране позицију Србије као жртве у предворју светског пакла у коме су освајачке страсти биле усмерене према онима који по једној монстр-дами немају право на толика богатства...

Записи су ово, немилосрдни и према самоме себи као јединки-интелектуалцу који је и грешио, али је један од ретких са снагом да призна сопствену грешку... Да хируршки засече и своју душу. Записи су ово и о гротескном патриотизму, о кич родољубљу, о моралној бласфемији српских владајућих сатрапа и њихових покварењака, криминалаца, злочинаца... О сопственој немоћи и болу који разједа... О чињењу које је као писање како пресећи косовски гордијев чвор, ипак, одјекивало светом...

Ово је рукопис, понављам, сурово истинит, рукопис који опомиње на незаборав о злу *Милосрдноī анђела*. Рукопис о сверепости демократије зла, демократског зла, најцивилизованијег, савршено прецизног у мисији уништавања и убијања једне мале земље која је

на себе морала примити најтежи и највидљивији жиг свих зала чињених у протеклом веку... И бласфемичне, моћне, бескрупулозне даме с највишег врха нам поручују да морамо живети са својим злом... А њима је опроштено, њима нема ко ни где да суди... Нити то сме – ни чинити ни помислити! Њихова зла су, понављам и понављаћу, демократска, мисионарска, у одбрану пре свега сопствених националних интереса (а они су, на свакој тачки земљине кугле, и шире. На свакој тачки где њихове *паметне и отмене бомбе* утерују демократију, бранећи сопствену кожу, силу, бездушност...) и сопственог профита који је највидљивији манифест баш тог и таквог зла. О свему томе говори Добрица Ћосић, сведочи, опомиње, указује понављајући причу о немилосрдној милосрдности НАТО разбојника. Синоћ је један од сјајних и честитих новинара Ненад Љ. Стефановић на РТС-у у разговору са једним од пилота изрекао мисао о нади да ће се они који су убијали Србију седамдесет и осам дана бар једном у животу замислити над својим злочинима, да ће се бар једном застидети и покајати. Плашим се да је та нада узалудна.

Ипак, остаје Ћосићево страшно сведочанство о злу и америчких, и европских, то јест НАТО змија, а и оном које су чиниле и шиптарске и српске змије. *Време змија* или *Мали светски рат против Србије* јесте трактат против зла, бескомпромисан, немилосрдан, сурово истинит, документ који говори и о храбрости интелектуалца у апокалиптичним, трагичним временима, говори и о његовој немоћи у суочавању са демократијом зла. Оно што, напокон, ваља рећи: ово су *писчеви записи*, Ћосићев текст-споменик, речи које својом снагом и убојитошћу побеђују зло трајношћу своје истине. Прилог памћењу које никакви антићосићевски сатрапи не могу уништити, избрисати ма колико њихова демонска снага мржње била агресивна. Документ о трагичној

прошлости једне малене државе али и залог за будућност да се тако нешто никад не понови! Хвала Добрици Ћосићу и за храброст, и за истинољубивост, да данас и овде, без страха, проговоримо о епохалном злу и најсвемоћније, и најбезочније, и најбезбожније, и назверскије глобалне домократије зла и демократије лажи „Милосрдног анђела"...

Питам се: да ли ће се нека безбожничка звер из братије „Милосрдног анђела" постидети, признати грех бар пред Богом и собом!? Сасвим сигурно, не! Али знам да ће ови Ћосићеви записи бити и остати сведочанство које ће заусвагда, трајно, говорити о злочинцима и злочинима НАТО-вог „Милосрдног анђела".

(Овај текст је изговорен 24. марта 2009. године, на десету годишњицу НАТО убијања Србије, на промоцији књиге Добрице Ћосића *Време змија*. У тексту се незнатно интервенисало. Закључни део беседе усмено је изговорен а за ову прилику је дописан.)

Радован Бели Марковић

ИСПОД СУПРЕТА МИНУЛИХ ГОДИНА

У сваком календару, како мирском тако и црквеном, црвена су слова печатом субјективности одвајана за важне људе и догађаје. Стога, молим да се у таквом свињању прими и следујући извод из календаријума припадајућег 1961. по Христу години.

Елем, променио светом, у Загребу, Бранко Миљковић, песник; лет Јурија Гагарина у вештачком земљином сателиту – први човек у космосу; умрла краљица Марија Карађорђевић; умро Ернест Хемингвеј, амерички књижевник; Немачка Демократска република почела подизање Берлинског зида; у Београду почела Прва конференција шефова држава и влада несврстаних земаља; Иво Андрић добио Нобелову награду за књижевност; печатане *Деобе*, монументални роман Добрице Ћосића, у три књиге, на хиљаду и сто страница, дело у којем је српски језик на чудесан начин прозвучао, покадшто и преко мере онога што човек може да поднесе; почесто доводећи читаоца и у душевно немогућство,

сличито *вађењу мазије*, усијаног гвозда, тачније: оклепка, за чиме се у котао с кључалом водом голим рукама, по морању, некоћ посезало – еда би се доказала сопствена виност или невиност – и тако, за земаљске кривице, намиривала тобож Божанска, а уистину владаочева правда.

Четрнаест, или непуних петнаест година имађаше јуноша понад првог тома *Деоба*, читалачки нестасао у сваком погледу, пометене душе и житка тела за тегобне сеоске послове, већ и стога се скривајући у расушеном бурету без задна, не знајући да је и чувени један мудрац у бурету живот проводио. Поменути јуноша бејаше прочитао *Далеко је сунце*, надвоје-натроје, како то са школском лектиром и иначе чине неприљежни ђаци, с тим што му тек *Корени*, својом лирском мајом и причом из глувог доба наше историје, узели под своје претежни део душевне области одвојене за младалачке сумње и раздирућа недоумевања: Ко смо? Шта смо? Каква нам је под небом судбина?

Дȕгама расушеног бурета од света одвојен, с плаветним просјајем небеског круга понад изнутра усијане главе, зачитани јуноша остаде, као у бунару, без икаква заклона сред трнавске вражде, с мутним наслућењем ракијашког даха, ножа под грлом и тмолог запаха усирене крви. Дрхтав и блед – како би, иначе, изгледао дечак суочен са светом помереним из лежишта, са сликама какве му нису изгрануле са страница ни једне од до тада прочитаних књига?

Ни под супретом минулих година, ево: пола века од описиваног прочитавања безмало се намирује, из *Деоба* поменуте слике нису се погасиле. Залуд некадашњи јуноша длановима покрива сада већ остареле и

од неисплаканих суза све сланије очи – те слике никако да оду. А из дубине пробдевених ноћи, из прожежице пустих несаница, још га прогризају пренемогли гласови, излучени из ромора мнозине, скрђене у трнавској оној цркви, под чијим се засвођењем здешаваше *Откриће*, наопако чинодејство у злим часима, илити – како би то сâм Добрица Ћосић рекао – *Разлитурīија* очајника пред зјапом смрти и ништавила. Из те *Разлитурīије* ево кључних речи: „Људи, колико смо себични и зли. Земљо, отвори се, узми нас. Не мучи више, крвопијо“; „Гаси свеће, сав ће ваздух да посрчу“; „Шта можемо. Опрости што нас нема више“; „Треба ли и децу да рачунамо“; „Не, браћо, учитељ је сумњив, ради с књигама“; „Нећу. Пустите ме да одем право у пакао“; „Сине, чујеш ли, немам те где“; „Хоћу да живим. Око ћу да издам, крв ћу да издам, мајку ћу да издам“; „Ништа си, немаш шта да издаш“; „Бем ти сан и мисао. Бем ти смрт, смртино дете, смрт смртину, бем ти себе мртвог. Бем ти, бем ти, јао бем ти“.

Замућене памети, без праве борбе у души поражен, *Деоба* јуни читалац, у прелести још непреврелог штива, из потаје, шкиљећи оком као да нишани, саображава суседа свог, Милутина Сандарића (прокаженог и презреног „Солунца“, старозаветног несрећника ликом и стасом, најпосле: виноградара чије чокоће давно је окорело) са Урошем Бабовићем, знајући тек толико да је и Милутин Сандарић током рата изгубио сина, Живојина свога, о коме не бејаше у селу помена, без притворног смицања обрва и гледања некуд у страну, као за одлетелом птицом каква на овом свету не виђа се често.

Што су тражили то су и добили... Оволику или онолику душевну кануру, сваком понаособ... Милошу, Види, Адаму Катићу, па и препанутом сираку из трнав-

ске цркве, оном убожнику на чијем се тавану затекла комшијина прскалица... Прибројмо и оне, не посланице него посленице добре воље које вилама бацаху мртве главе, „преко се“, у мутну Мораву... Све их је успаљени јуноша „упрâвио“ у душевном свом поседу. И бившег партизана Шиљу, поготово њега, и несрећног Ђокана – сеоског лопова који не краде „под окупацијом“, осим од оних које сиротиња сматра за лопове... Ех, тешко је, данас, знати „бројно стање“ свих тих моравских мученика и заблуђеника којима бејаше досуђен живот, да ли као правни појам или као Божанско-књижевна објава... Најпосле, да ли је, ико икад, пребројао из *Деоба*, макар оне са именом и презименом, дејствене ликове, да не говоримо о онима који су се исказали, читав живот при том изричући, само једном једином реченицом, загрцнутом псовком, тешком клетвом или прекланим уздахом, самртним ропцем крај неке моравске врзине...

И ово би био сажетак читалачког снатрења једног јуноше у расушеном бурету, понад *Деоба*, у Србији, то јест: у једном пренемоглом селу с обурваним кречанама и расплетеним плотовима (већ као и свугде, пошто је „стигла“ указна историја!), чији ће житељи и у прекостранству, гдено се карабоја белом указује, питање деоба заједамачно разрешавати, као што га, на овом свету – у сваком рату и миру, усудно и без устука – крштени и некрштени Србљи, свако са собом и међу се, утаман разрешавају. Да је друкчије, не бисмо били који смо.

*

Прилика је ово и да се некадашњи јуноша поклони сени свога ујака, Милосава Лазића, задружног деловође из колубарског села Ћелија, који му је *Деобе*, трокњижје у сивом плану, тако рећи тутнуо у руке, те 1961. у Бога године (можебити и годину доцније, што

читалачку стасалост његовог нећака, из рабатног бурета трепетног дечарца, много не унапређује), заједно с још неколико на отплату абонованих књига. Памтим његову просребрену косу и његове сетом пресењене очи, маглени поглед, штоно за неодређеном тачком и дан дањи у мом сећању блуди – у даљину даљина, као код неког ко само што није горко заплакао. „Највећу бригу задаје ми то што слутим да је све било како Писац описује... Бем ти кокарде и петокраке на капама!“ – тако би се, више самим собом а мање речима, поводом *Деоба* исказао драги мој ујак... Познајем га, како би друкчије!?

*

Најпосле, у ократком овом слову пречесто помињани јуноша (већ и сам зашао у године и од такозваног живота уморан јако!) усрдно моли да се прими, у овом часу и за вазда, његово поклоништво сваком црном слову испод пера Писца *Деоба*, читалачко привржеништво великом књижевном делу и вавек будној језичкој кошници, тачније: удивљење Добрици Ћосићу, моравском Човеку, надасве његовом прозном опусу, изредном у сваком погледу, којим је омогућен приступ у једну димензију српског памћења и приповедне писмености.

Милан Радић

ГЛАС ИЗ ПРЕРОВА

Није ми лако да говорим пред Писцем са којим сам више од пола века духовно присан, и према коме сам са смерним одстојањем, налик ономе које се гаји према Кућном Свецу; није и зато што нисам са заслугама довољно јаким и за све речи које ћу изговорити...

Али сам и ја рођен у Прерову Николине Србијице; и моје је рођење уписано у протокол преровске Цркве Вознесења Господњег, у коме је петнаестак година раније озваничено постојање Добросава Ћосића; иста нам је наша преровска бајка којом нас дедови водили у сан, и исте дечје дужности сељачића са којима смо отпочињали дан; исто нам је Брдо са којега смо упијали завичајни предео, и видикову линију спуштали у подножје брегова, за веће даљине и нове светове; иста нам је наша Основна школа, којој ћу ја служити и као учитељ, па сам и тим истинама позван да овде, у Чаршији Добричиних романа, надомак Преровског манастира, Прерова и Паланке, исечцима из памћења, и

Добричиним гласима из Прерова, у теснацу у коме живимо и говоримо, допринесем намери овога дана.

А био је крај јула 1951., ближио се Дан наше преровске славе, кад сам из руку књижничара Бранка Петковића прихватио Књигу, привио је на груди, како нас научио велики Учитељ Српског језика Слободан Галогажа, и у собици Љубомира Радића, према јединој сијалици у селу, (дању сам у Преровском колхозу, уз мајку, за % трудодана, држао мотику, отац је са Иваном Катићем био у Сатаниној држави), за три ноћи до првих петлова, прочитао *Далеко је сунце*. Једва сам чекао почетак другог разреда у Учитељској школи, да Мири Егерићу, другару из разреда, и већ тада највећем читачу књига у Школи кажем да постоји Књига коју сам прочитао пре од њега, и изустим му почетак: „У рани сутон последњег дана децембра 1942. истрзана колона од стотину партизана милела је Гаврановом косом Јастрепца, дављи се у дубоком снегу и ковитлацима вејавице". Били смо зрели читачи када смо, са *Коренима* у наручју, стицали право на дневник и полазили у наше учитељске учионице...

На оном путу Вукашина Катића, којим се заувек одлази из Прерова, ја сам био озбиљно одмакао кад сам заплакао за Моравом, за повратак ми још није било касно, и ја сам се вратио. Два су разлога определила тај повратак: неће бити добро за Прерово ако сви одемо за Вукашином Катићем, и други (а може бити и први) да у Прерову чувам Добричину и нашу Преровску књигу, и, у мери своје снаге, мучим део Добричине муке. А муке је тих нечистих југословенских година било у изобиљу.

У то време Добрица је разгоревао и усправљао своју буну, и чешће силазио у Прерово. У пролеће 1966. поклонио ми *Бајку* и опоменуо ме да „деци и народу причам лепшу бајку а ову ћутим у мраку и самоћи", и већ имао смишљену ту за наше село лепшу бајку, којој

навезао речник, саставио Правила, задао циљ, удахнуо душу. Језиком збиље та је бајка била наша Партизанска библиотека у којој се сви послови раде бесплатно, чланарина плаћа према части, свести и могућности, чији се чланови зову активисти, сарадници и „Светозарци“ (свет озарити), а циљ: борба за културу и нову, социјалистичку цивилизацију села. Десетак година касније, та ће Библиотека своје село улепшати „Вуковом наградом“.

Из школске „Књиге поука и порука“ читам Добричин запис из маја 1967.: „Негде у мени далеко, беласне се на брду, уз стару цркву међу багремовима, моја прва и највиша школа, у њој строго мине мој први учитељ Стева Недић, мало застиде његов шамар или повучене уши, једва се окаже жеља да будем добар ђак, па сем сете више ничег нема... Али поред школе где научих слова и видех књигу, ја сам завршио и Великодреновски универзитет живота, ту школу без које не бих знао људе, народ, језик, без које не бих знао да пишем романе. И уколико дубље сазнајем и наслућујем свет и човека, утолико ми знање које стекох у Дренови, међу комшијама и надничарима, вршњацима и старцима, у виноградима и на њивама, расте у значају и смислу.

Вама децо поручујем: Не пристајте на живот очева, од себе и живота захтевајте много, постављајте себи велике циљеве, крећите на далеке путеве, сневајте слободно, будите усправни.“

О педесетогодишњици пробоја Солунског фронта, 15. септембра '68., остатку ратног батаљона Дреноваца из Времена смрти, својим Старцима, Добрица је држао говор, дао им реч да ће о њиховом рату и њиховом животу написати Књигу, и нагласио: „Ви сте моји учитељи. Јер од вас сам научио језик којим пишем, од вас сам се научио шта је земља моја, шта је биљка моја, шта је Отаџбина моја, шта је човек који гази и који ради

ову земљу. Скоро да сам све најбитније научио од вас, заслутио из ваших речи, поносим се што сам Дреновац јер припадам народу сељака,земљомученика и земљорадника, племену виноградара и калемара, људима који су у свом веку најтеже и најчасније живели свој живот.“

И на камену над њиховом водом дао да се уклеше:

„У ратовима Србије од 1912. до 1918. из Велике Дренове, Селишта и Страгара, ратовало је 670 војника, погинуло, и умрло од рана и болести, на бојиштима, кроз Албанију и у логорима 397 ратника. За опстанак и слободу тог села одоше у историју. Победили у три рата а њих поразише у једном миру. И остадоше непобеђени. Памте их исписници и потомци.“

И јесам ја дао реч да о нама не кажем ни реч недоличну овом дану, али речи постоје и да се порекну, јер је убрзо настало и дуго трајало време кад ми са нашим Писцем нисмо говорили, и не само нисмо говорили, не хајући за грех који чинимо Јелени Мрњавчевић и Стефану Лазаревићу, за неправду коју чинимо моравском младом нараштају, и за штету коју наносимо свечаностима на Слободишту, „Савременој српској прози“, и, због нас таквих, нерођеним празницима духа и културе.

Веровао сам тада да је небо у распореду дарова на земљи учинило грешку; није ми лакнуло ни кад сам се сетио да се лоза Василија Јовчића и Николина осушиле још у *Коренима*.

За то време ја сам на преровском гробљу, о Божићу и зимским задушницама, одгртао снегове, тражио и налазио Аћима Катића, Ђорђа, Симку, Толу Дачића, Адама, Алексу, Милену Катић...; у пролећна празнична јутра седео испод највеће крушке у Прерову и између Добричине кајсије и јабуке призвао сенку Деке Јевтимија, оног чистог и светог старца од кога је унук наследио приповедачки дар, како га видео и чуо и Борисав

Михајловић; на путу у винограде застајао на коси где је некад био забран, наша „Небеска капија“, и пратио Вукашина Катића од Бадње вечери у Прерову до логора на Бањици; из Београда од Добрице, крадом као студент Ратомир Ђулаковић '41. у Библиотеку доносио књиге, које се читале више него раније; водио децу на сремску пољану где 1914. у једном дану страдало 70 Дреновца, састављао њихове спискове и исписивао њихове животе, грешан што то нисам чинио више..., и чекао да прође 37 година, читав живот, па да Добрица поново дође у своју школу.

Двадесет петог октобра 2005. дошао, слушао децу како причом о учитељу Кости Думовићу и његовим ђацима славе своју Школу, па ганут, заветовао кћер да се брине да са оне биографске странице сваког издања сваке његове књиге никад не изостане реченица: „Добрица Ћосић је завршио Основну школу у Великој Дренови“.

И још је рекао:

„Ја сам у овој Школи стекао нека основна знања за смислен живот.

Од учитеља Стевана Недића и учитељице Персиде Поповић, научио сам азбуку и основе граматике српског језика на коме сам написао своје романе и друге књиге.

У овој Школи сам стекао свест да је свеколико људско знање потребно опстајању и напредовању, садржано у књигама.

У овој Школи сам појмио да је Слобода одредила судбину српском народу.

У овој Школи сам наслутио врлине и мане, моћи и немоћи људи на српској земљи.

У овој Школи сам схватио да је тежња да се буде међу најбољима, највиша људска вредност.

Ја сам постао Писац и зато што сам у овој Школи

поверовао да је то најтеже постати."

И Библиотеци коју је основао, до њеног угледа најбоље сеоске библиотеке у Србији, много је допринео. Четвртина њеног књижног фонда, Његови су поклони, од којих је најдрагоценији прошлогодишњи од хиљаду књига из Његове библиотеке, међу којима је и Његов, за сада, последњи роман, са драгом и болном посветом која гласи:

„Ја, син Милкин и Жикин, и унук Јевтимијев, Добрица Ћосић, из Велике Дренове, где сам завршио Велику школу живота и стекао она знања која има у Србији само Велика Дренова, написах и *Време власти*, другу књигу, и дарујем је Партизанској библиотеци, мојим Преровцима, са надом да ће у овом роману пронаћи и неку људску, дреновску судбину, да засветли у њиховом памћењу и тами која их опкољава. Сарадник Библиотеке: Добрица Ћосић".

Два пута сам прочитао ту књигу и оба пута дуго остао замишљен над последњом реченицом: „Ја, Душан Катић, у коронарној јединици, прикачен за монитор са песницом на слепоочници, чекам последњи куршум".

Између те реченице и оне коју 1951. ишапутах Мирославу Егерићу, на 6238 страница романа, преко Србије и њених путева и беспућа, изаткана несаницом и сузама у многим сванућима, и исписана ћирилским словима и „руком која мисли", пружила се реченица о српској судбини у XX веку. У Библиотеци српског језика, о тој судбини, не нађох већу књигу, ни моћнијег писца.

И знам:

Буду на земљи људи који се, по ономе што створе и како живе, у небеском пределу родног места, завичаја и отаџбине, настане за живота.

По ономе колико је створио и како живео и живи, у Небеском присоју Велике Дренове, Моравског човечанства и Србије, ја видим живог нашег и мог

Писца Добрицу Ћосића.

Добрица Ћосић

О СРПСКОЈ КРИВИЦИ

Изражавам искрену захвалност организаторима и учесницима овог скупа посвећеног и мом књижевном раду. Хвала вам на разумевању и напору да својим тумачењима у моје књиге уложите свој дар и своја знања.

Прилика ми даје право да своје читаоце обавестим да сам другом књигом *Време власти* окончао свој романсијерски циклус и написао свој последњи роман. У таквој околности и са вашим разумевањем, желим вечерас да кажем неку реч о српској кривици у поразима које смо као народ доживели и које ћемо дуго да трпимо. Увод у ту тему је признање мог моралног дуга завичају: нису испуњене наде у које сам уверавао своје савременике.

У новембру 1945. године, дакле, пре 63 година, са предизборне трибине на тадашњој трстеничкој пијаци, као кандидат за народног посланика српске скупштине, ја сам обећао народу свог завичаја социјализам и срећну будућност. А остварио се титоизам,

распад српског народног бића и несрећна будућност која се не окончава. У борењима за национално и државно уједињење, нов друштвени поредак и напредак, за национална и демократска права у XX веку, поражен је српски народ. Ти порази нису коначни. Поражен сам и ја са свима који су се за велике циљеве борили и покушали да промене српску судбину. Али ми смо освојили и неке историјске победе: Републику Српску и уверење умних и храбрих људи света да смо на страни правде и права. Та скупа правда и право богати српски етос и постаје основа за разумну наду у извеснију сутрашњицу.

Господари света и њихови југословенски штићеници прогласили су Србе кривцима за разбијање Југославије и ратове на њеном тлу, поређујући морално и идеолошки српску кривицу са немачком кривицом у Другом светском рату. Они су својом политиком и пропагандом, карактеришући српски патриотизам и демократски национализам као неонацизам, изазвали србофобију светских размера. За немачку кривицу Савезници су 1945. основали Нирнбершки суд и суђење живим нацистичким вођама и генералима који су водили Други светски рат, извршили монструозне ратне злочине, геноциде и холокауст, поробљавање и пљачке десетак европских народа. Европска заједница прогласила је Србе кривцима за растурање Југославије и ратове на њеном тлу, па је за проглашену српску кривицу Савет безбедности Уједињених нација организовао Хашки суд да суди српским политичким вођама и генералима за „злочиначко удруживање са циљем стварања Велике Србије“ агресијом на Хрватску, Босну и Херцеговину и Косово, вршећи ратне злочине, етничка чишћења и геноцид. По убеђењима господара света и недоказано „злочиначко удруживање“ у оптужници Хашког суда и режирана „хуманитарна катастрофа“ Албанаца је српска кривица која је превазилазила санкције,

па је Америка са 19 земаља Западне алијансе повела Мали светски рат против Србије и из васионе, апокалиптично два и по месеца ракетама убијала Србију док није за Албанце и за своје војне базе освојила Косово и Метохију.

Ако не мислимо идеолошки, у историјском бивствовању народа победе и порази никад нису дело само једне учесничке стране; у супстанцијалној истини ни жртва није само жртва. Зато ћу покушати са најмање речи и аргумената да наговестим своје мишљење о српској кривици, сматрајући расветљавање те фаталне кривице најодговорнијим умним и моралним задатком мислећих савременика данас. Као српски писац и учесник у неким политичким догађањима у другој половини XX века, дужан сам да размишљам и о српској кривици и одговорности за несагледне несреће и патње српског народа, и не само српског, у последњим деценијама. На потрагу за истинама о српској кривици подстакао ме је и велики немачки филозоф Карл Јасперс који је 1946. написао изузетно значајну књигу *Питање кривице*. Без обзира што се немачки пораз и немачке кривице ни по чему не могу поредити са српским, Карл Јасперс нам нуди неке идеје које заслужују да се уваже.

У времену српске егзистенцијалне кризе и пропадања, чула су се и чују се дистанцирања: „Ја нисам Србин Милошевићеве Србије". Тако су се и комунисти дистанцирали од „Недићеве Србије" и „четничке Србије". Мондијалисти и апатриди од рата са Хрватима и Муслиманима, говоре о „Другој Србији". Ја сам писац језика свих Срба и имам једну Србију. Својим књигама припадам свим Србима. Ја немам право на поделу Србије и избор оне Србије и оних Срба које сматрам напредним, добрим, храбрим, паметним, поштеним. Писац какав сам ја духовно има једну, целу нацију. Ја сам писац управо ове поражене, озлоглашене, осрамоћене,

поражене Србије. Она ми је дала језик, хлеб, дужност, значај. Без те целе Србије, не би било ни мојих књига. Судбина Србије и моја је судбина. Јер сам одавно присвојио њену храброст, њене подвиге, њене жртве, њене вредности и њену славу.

Али сам присвојио и велике српске заблуде свога доба које сам разастирао и претварао у веру и идеологију, убеђујући и људе свога завичаја у њихов револуционарни, препородитељски, историјски значај. У младости обманут сам се југословенством и бољшевичким социјализмом. Тим идејама обмањивао сам и људе свог завичаја. Из разлога добро познатим старијим нараштајима, на историјској прекретници 1941. нисам могао да будем четник, ни „збораш", нити бих икада то могао да будем. Свестан својих заблуда и кривица, ја сам у својим књигама и опозиционим, дисидентским делањем разоткривао своје и српске заблуде и кривице. Колико сам у томе успео или неуспео, не судим ја.

У овом за српски народ најпоразнијем времену, започетом распадом Југославије који је изазвао ратове и егзодусе српског народа, али и злочине које смо другима починили, у времену у коме смо поново морали да водимо борбу за своја национална и демократска права, сада без савезника и подршке света, није било тешко бити на страни великих сила – на победничкој страни. Од 1990. године није била потребна велика памет да се буде „у праву" и на страни победника у „хладном рату" и југословенском слому. Требало је само без моралних дилема определити се на страну Европске заједнице, Немачке и Америке и одрећи се националних права која су свим другим југословенским народима призната; требало је жртвовати два и по милиона Срба и препустити их прогону и уништењу усташке Хрватске и муџахединске Босне. Требало је не бити на страни угрожених сународника у Хрватској, Босни, Косову и Метохији који

су се борили за опстанак и основна људска права; требало је, дакле, бити на страни завојевача, шовиниста, злочинаца, на страни неслободе и неправде; требало је одрећи се свих ослободилачких ратова за уједињење српског народа; требало је бити на страни неправде и лажи и бити непроглашен – српским националистом. Бити политички „напредан", бити антинационалиста, бити „еманципован Србин" у овом историјском суноврату, бити на страни такозване „друге Србије" која се улизује и нуди хегемонистима и империјалистима, било је најлакше, јер је српском народу било најтеже. Ја сам сматрао својом људском и књижевничком дужношћу, да станем на страну свог народа у борби за национална и демократска права, али отворених очију за његове грешке и кривице.

Међутим, Европска заједница и Америка су историјска збивања на југословенском тлу у последњим деценијама XX века, протумачили не уважавајући истину и не поштујући животна права српског народа.

Иако смо окупирани у Босни и Косову и прогнани из Хрватске, и ако нисмо хтели ни изазвали рат са Словенцима, Хрватима и Муслиманима, ми смо осуђени да смо извршили агресију на Хрватску, Босну и Косово, да смо извршили етничка чишћења и геноцид; да смо народ ратних злочинаца. А рат су изазвали они који су проглашени српским жртвама. Туђман је 12. априла 1992. године на јавном збору на Тргу бана Јелачића изјавио: „Рата не би било да га Хрватска није желела! Али ми смо проценили да само ратом можемо изборити самосталност Хрватске...".

И Муслимани су се спремали за рат. Муслиманска Странка демократске акције у јануару 1992. године,по сопственом признању, имала је 98 хиљада наоружаних својих припадника. А они су први почели да убијају Србе у Сарајеву, Зворнику, Тузли, по читавој

Босни... И војнике ЈНА који су напуштали Босну.

Албаци су дигли устанак за отцепљење Косова и Метохије с циљем стварања Велике Албаније, а ми смо проглашени кривцима зато што смо бранили своју државу, без обзира што смо је, по мом мишљењу, на најгори начин, губитнички бранили.

Свеједно, Европска унија и Америка са својим стратешким циљевима имали су интерес да подрже сецесионисте и признају авнојевске границе република, па су Србију, која је несрећно покушала да заштити делове свог народа, прогласили агресором у југословенским ратовима. Али ми морамо да увидимо да су у том одбрамбеном рату, очајно вођеном, Срби починили неопростиве политичке грешке и тешке злочине: рушење Вуковара, ракетирање Загреба, напад на Дубровник, гранатирање Сарајева, убијање заробљених Муслимана у Поточарима код Сребренице. На прогоне Срба од стране Муслимана и Хрвата у Босни, Срби су одговорили прогонима Муслимана, мање Хрвата.

Ми смо данас дужни да говоримо целу истину о ратовима са Хрватима, Муслиманима и Албанцима. Да признамо своје грешке, кривице и злочине и адекватно осудимо њихове, свеједно што нам светски медији, америчка и европска политика то неће признати. Ми морамо признати своје грешке и кривице због нашег духовног и моралног здравља и националног достојанства. Са текућим и туђим политичким „истинама", о ратовима које смо водили, бранећи пре свега Југославију, ми не можемо у будућност да ступимо као историјски пунолетан и достојанствен народ. Српска нација је у искушењу: преиспитивања себе. Не да се докаже ко је као појединац био у праву, него шта смо све као народна већина погрешили. Време међусобних оптужби треба да окончамо и заменимо временом промишљања, дијалога, слушања других. Време вике и гнева треба да сменимо

тихим говором и размишљањима. Треба прво да разговарамо сами са собом и сагледамо се истинито, па тако самосвесни да ступимо у дијалог са светом. Овако залуђени, огорчени, понижени, очајни, пометени, овако сукобљени са собом, не можемо рационално да се саглашавамо са светом. Ми у свет не можемо да ступимо са поделама и оптужбама које једни другима изговарамо у страначким борбама. Не можемо у будућност с уверењем да је режим Слободана Милошевића чинио само зла и водио катастрофалну политику, а опозиција мислила увек исправно и увек била у праву – да је без кривице за наш национални пораз. Време је било толико зло да је на националним пословима мало оних који нису чинили нека зла; време је било толико ишчашено и неразумно да смо скоро сви у мањој или већој мери поступали и говорили неразумно. У светску заједницу ми не можемо да ступамо као некакве две Србије; у светску заједницу треба да се улажемо као једна модерна нација са ослободилачком традицијом и културом старом осам векова.

Ми живимо у свету велике неизвесности и манипулација. Приморани смо дубоко да размислимо како и куда ћемо даље из својих рушевина које се и даље обурвавају. По мом поимању тежине српског положаја, треба се припремити за изванредне напоре, жртвовања и трпљење, да бисмо пошли путем препорода и спаса. А тај пут је дуг, стрм, изломљен.

Карл Јасперс пише Немцима 1946. године: „Одговор који себи дамо (*о својим кривицама* – Д. Ћ.) представљаће темељ наше свести о бивству и наше самосвести... Само преко питања кривице може наступити онај преокрет који нас доводи до поновног рођења самог извора нашег бића...“

Немачке и наше кривице нису исте, али и преокрет у српској судбини може наступити само разумним

увиђањем својих грешака и кривица које смо починили у XX веку.

Суштину српске трагедије чине наше заблуде које су матрице и зла које смо починили. Ми не можемо да дођемо до разумне националне самосвести док рационално не сагледамо своје заблуде. Јер су и многе наше кривице произашле из наших заблуда. На неке заблуде приморала нас је историја. На нове заблуде и данас нас мами свет чија је будућност неизвесна. Наша искушења се не окончавају, јер се ни уцене и обмане господара света не окончавају. О националним заблудама размишљамо још увек политички, а оне нису све политичке, па се тако не долази до целовите истине о нашој судбини и дужностима које имамо као народ.

Али и са таквом самосвешћу, ми немамо моћ да изменимо своју судбину, ако Европска унија и Америка не напусте стереотипе своје политике према Србији и српском народу, стављеног у судницу света, у положај кривца и таоца. У одбрани свог опстанка и достојанства, морамо те европске и америчке моћнике да подсетимо на хуманистичку и демократску мисао Карла Јасперса, која гласи: „Бесмислено је окривљавати народ у целини као злочиначки. Злочинац може бити само појединац. Тако је и бесмислено народ у целини морално оптуживати. Не постоји никаква карактеристика народа коју би имао сваки појединачни припадник тог народа... Народ као целина не може бити ни крив ни невин, било у законском, било у политичком погледу... Категорички суд према народу увек је неправедан, јер подразумева лажну супстанцијализацију и за последицу има потцењивање човека као појединца...“

Српски патриоти морају међународним факторима поставити питање Карла Јасперса из 1946. године: „Да ли је политички паметно, сврсисходно, безопасно и праведно читаву нацију претворити у изопштеника,

срозати је испод ранга других народа?“

А управо супротно од овог хуманистичког и демократског начела понашају се данас Америка и Европска унија, ширећи србофобију и чинећи Србију таоцем Хашког суда.

Србија се од 1991. нашла у положају у коме се нашла Немачка 1946. године. Сноси колективну кривицу. Осудила нас је „међународна заједница“ и казнила економски, политички, кривично, морално; ми две деценије живимо под непрекидним уценама спољног фактора. Са осудом таквог понашања Западне алијансе, ми Срби морамо себи да поставимо питање: постоји ли српска кривица и у чему? Постоји и она није мала. Можда је највећа – неразумевање света у коме постојимо. Али наше кривице нису оне које нам приписују непријатељи и њихова српска послуга и то морамо убедљиво да доказујемо. Чињеничко утврђивање историјске истине и одговорности за разбијање Југославије и карактер ратова са Хрватима, Муслиманима и Албанцима услов је настајања нове националне самосвести и цивилизованог односа међу народима бивше Југославије. Ако се данас не даје компетентна, на истинама заснована наша одбрана, Срби ће за дуго, можда и за читав XXI век бити „жртвени јарац“ и остати историјски кривац; остаће балкански Немци – нацисти у исходу „хладног рата“ и после пропасти тоталитарног социјализма.

Зато је за нас данас најважније критичко расветљавање, самопросуђивање и самопросветљење. То је наша људска дужност независна од оптужби које долазе споља, колико год нам оне могле послужити као огледало и опомена.

Ми не можемо оздравити као нација ако савесно не проговоримо и о својим заблудама и злочинима које смо чинили у Другом светском рату, грађанском рату, титоизму, Милошевићевом режиму, ратовима са Хрватима, Муслиманима и Албанцима. Ако сви ћутимо, сви

смо кривци. Злочин постаје нормалан. Предајемо се равнодушности и нихилизму.

А у српском друштву још не постоји активна и објективна морална свест. Уморни од неправди и понижења, заборавом намирујемо савест. Заборавом оправдавамо себе. Ми још нисмо спремни за духовни и морални препород. Код нас је делатан само реваншистички морализам. Ми не можемо постати историјски самосвесна нација док неидеолошки, непристрасно не проговоримо о сваком свом делању и неделању у историјским збивањима прошлога века до данашњег дана.

Дејан Вукићевић

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА (ОД 1990)

Монографске публикације

ЋОСИЋ, Добрица
1. Верник : роман / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1990. – 831 стр. ; 21 cm

2. Верник : роман. [Књ.] 1 / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1990. – 435 стр. ; 21 cm

3. Верник : роман. [Књ.] 2 / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1990. – 399 стр. ; 20 cm

---

[1] Први део Библиографије рађен је по хронолошком принципу, како се обично раде персоналне библиографије, други по алфабетском принципу, због лакшег сналажења. Коришћени су ISBD (m) (International Standard Book Description (monography) и ISBD (cp) стандард (Међународни стандардни библиографски опис саставних делова). Поглавље *Радови о Д. Ћосићу* односи се на период од 1990. зато што су библиографије зборника профилисане тако да буду селективне и мањег обима, а рачунало се да су библиографске јединице из новијег времена мање заступљене у библиографијама. Јединице означене звездицом нису рађене de visu.

4. Vreme smrti : roman. 1 / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 443 str. ; 21 cm. – (Savremeni jugoslavenski roman)
Tiraž 5.000. – Str. 9–55: Nadsmislovi istorije i umetnosti / Zoran Gavrilović.

5. Vreme smrti : roman. 2 / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 543 str. ; 21 cm. – (Savremeni jugoslavenski roman)
Tiraž 5.000.

6. Vreme smrti : roman. 3 / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 583 str. ; 21 cm. – (Savremeni jugoslavenski roman)
Tiraž 5.000.

7. Vreme smrti : roman. 4 / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – str. ; 21 cm. – (Savremeni jugoslavenski roman)
Tiraž 5.000.

8. Грешник / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1990. – 475 стр. ; 20 cm. – (Време зла)

9. Grešnik / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 450 str. ; 21 cm. – (Vreme zla / Dobrica Ćosić ; 1) (Savremeni jugoslavenski roman)
Tiraž 3.000.

10. Далеко је сунце / Добрица Ћосић ; поговор Вукашин Станисављевић ; дидактичко-методички текст Оливера Бакочевић. – 3. изд. – Београд : Нолит, 1990. – 428 стр. ; 18 cm. – (Лектира за VIII разред основне школе ; 6)
Тираж 10.000. – Разговор о роману: стр. 418–420. – Поговор: стр. 421–425. – Речник мање познатих речи и израза: стр. 427–429.

11. Deobe. 1 / Dobrica Ćosić ; [priredio Predrag Lazarević]. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 416 str. ; 20 cm. – (Biblioteka izabranih djela)
Tiraž 5.000. – Str. 5–15: Koreni deoba / Predrag Lazarević.

12. Deobe. 2 / Dobrica Ćosić ; [priredio Predrag Lazarević]. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 278 str. ; 20 cm. – (Biblioteka izabranih djela)
Tiraž 5.000

13. Deobe. 3 / Dobrica Ćosić ; [priredio Predrag Lazarević]. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 290 str. ; 20 cm. – (Biblioteka izabranih djela)
Tiraž 5.000

14. Отпадник / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1990. – 513 стр. ; 20 cm. – (Време зла)

15. Otpadnik / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1990. – 451 str. ; 20 cm. – (Vreme zla / Dobrica Ćosić ; 2) (Savremeni

jugoslavenski roman)
Tiraž 5.000.

16. Vernik / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1991. – Str. 1–337 ; 21 cm. – (Vreme zla / Dobrica Ćosić ; 3) (Savremeni jugoslavenski roman)
Tiraž 5.000.

17. Vernik / Dobrica Ćosić. – Sarajevo : Svjetlost, 1991. – Str. 341–645 ; 21 cm. – (Vreme zla / Dobrica Ćosić ; 3) (Savremeni jugoslavenski roman)
Tiraž 5.000.

18. Далеко је сунце* / Добрица Ћосић ; поговор Вукашин Станисављевић. – 3. изд. – Београд : Просвета, 1991. – 428 стр. ; 20 cm. – (Лектира за VIII разред основне школе)
Тираж 5.000. – Разговор о роману: стр. 418–426 / Вукашин Станисављевић. – Речник мање познатих речи и израза: стр. 427–[429].

19. Le Temps de la mort : roman. Livr. 1 / Dobritsa Tchossitch : roman ; traduit du serbe par Dejan M. Babić. – Lausanne : L'Age d'Homme, 1991. – 767 str. ; 23 cm
Prevod dela: Vreme smrti.

20. Le temps de la mort : roman. Livr. 2 / Dobritsa Tchossitch = Dobrica Ćosić ; traduit du serbe par Dejan M. Babić. – Lausanne : L'Age d'Homme, 1991. – 1015 str. ; 24 cm
Prevod dela: Vreme smrti.

21. Le temps du mal. 1–2, Le pécheur ; L'hérétique / Dobritsa Tchossitch = Dobrica Ćosić ; traduit du serbo-croate par Slobodan Despot. – Lausanne : L'Age d'Homme, 1990. – 694 str. ; 23 cm. – (Le temps du mal / Dobrica Ćosić) (Roman)
Prevodi delâ: Grešnik; Otpadnik.

22. Le Temps du mal. 3, Le Croyant / Dobritsa Tchossitch = Dobrica Ćosić ; traduit du serbo-croate par Slobodan Despot. – Lausanne : L'Age d'Homme, 1990. – 590 str. ; 23 cm
Prevod dela: Vernik.

23. Un homme dans son epoque / Dobritsa Tchossitch ; traduit du serbo-croate par Dejan M. Babić ; entretiens avec Slavolioub Djoukitch. – [Lausanne] : L'Age d'Homme, 1991. – 286 str. ; 23 cm
Prevod dela: Čovek u svom vremenu. – Str. 7–10: Avant-propos / Slavoljub Đukić. – Slika autora i beleška o autoru i delu na zadnjim koricama.

24. La Yougoslavie et la question serbe / Dobrica Ćosić. – [S. l. : s. n.], 1991. – 21 str. ; 20 cm
Kor. nasl.

25. Време смрти : роман. Књ. 1 / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1992. – 452 стр. ; 20 cm. – (Дела Добрице Ћосића)
Тираж 5.000.

26. Време смрти : роман. Књ. 2 / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1992. – 631 стр. ; 20 cm. – (Дела Добрице Ћосића)
Тираж 5.000.

27. Време смрти : роман. Књ. 3 / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1992. – 675 стр. ; 20 cm. – (Дела Добрице Ћосића)
Тираж 5.000.

28. Време смрти : роман. Књ. 4 / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1992. – 775 стр. ; 20 cm. – (Дела Добрице Ћосића)
Тираж 5.000.

29. Корени : роман* / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1992. – 355 стр. ; 20 cm. – (Дела Добрице Ћосића)
Тираж 5.000.

30. Промене / Добрица Ћосић ; избор текстова Милорад Вучелић. – Нови Сад : Дневник, 1992. – 311 стр. : ауторова слика ; 21 cm. – (Едиција Ремек ; 3)
Тираж 5.000. – Белешка приређивача: стр. [312].

31. Racines : roman / Dobritsa Tchossitch ; traduit du serbo-croate par Dejan M. Babić. – [Lausanne] : L'Age d'Homme, [1992]. – 255 str. ; 23 cm
Prevod dela: Koreni.

32. Српско питање – демократско питање / Добрица Ћосић ; [приређивач Петар Џаџић]. – Београд : Политика : Стручна књига, 1992. – 241 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Српско питање)
Белешка приређивача: стр. 241.
Тираж 2.000. – Белешка приређивача: стр. 241.

33. La Yougoslavie et la question serbe* / Dobritsa Tchossitch = Dobrica Ćosić. – Lausanne : L'Age d'Homme : Institut Serbe de Lausanne, 1992. – 31 str. ; 21 cm. – (Collection Yugoslavie, questions et arguments)
Beleška o autoru i delu na zadnjim koricama.

34. Промене* / Добрица Ћосић. – 2. изд. – 1993. – (Едиција Ремек)
Тираж 5.000.

35. L'effondrement de la Yougoslavie : positions d'un résistant / Dobritsa Tchossitch ; traduit du serbe par Slobodan Des-

pot. – [Lausanne] : L'Age d'Homme, 1994. – 175 str. ; 23 cm
Str. 7–15: Dobritsa Tchossitch, la responsabilité de l'écrivain / Miodrag Perišić. – Slika autora i beleška o delu na koricama.

36. Pour la réconciliation des Serbes : un plaidoyer / Dobritsa Tchossitch ; adapté du serbe par Slobodan Despot. – Lausanne : L'Age d'Homme, 1994. – 20 str. ; 21 cm. – (Yougoslavie, questions et arguments)

37. Корени : роман / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1995. – 355 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића)

38. Шта је стварно рекао Добрица Ћосић / изабрао и приредио Милан Николић. – Београд : „Драганић“, 1995. – 301 стр. ; 20 cm. – (Библиотека 24)
Тираж 5.000. – Библиографија: стр. 295.

39. Време власти. Књ. 1 / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1996. – 445 стр. ; 21 cm
Тираж 10.000.

40. Време зла. Књ. 1 / Добрица Ћосић. – Београд : Просвета, 1996. – 755 стр. ; 20 cm. – (Библиотека великих романа. Нова серија ; коло 3, књ. 5)
Тираж 2.000.

41. Време зла. Књ. 2 / Добрица Ћосић. – Београд : Просвета, 1996. – 628 стр. ; 20 cm. – (Библиотека великих романа. Нова серија ; коло 3, књ. 5)
Тираж 2.000.

42. Le Temps du pouvoir : roman / Dobritsa Tchossitch = Dobrica Ćosić ; traduit du serbe par Slobodan Despot. – Paris : Fallois ; [Lausanne] : L'Âge d'Homme, 1996. – XI, 329 str. ; 23 cm. – (Œuvres romanesques de Dobritsa Tchossitch)
Prevod dela: Vreme vlasti. – Str. I–X: Jusqu'à l'extinction du monde de Prerovo --- / Georges Nivat. – Beleška o autoru i delu na zadnjim koricama.

43. Време власти. Књ.1 / Добрица Ћосић. – 2. изд. – Београд : БИГЗ, 1997. – 445 стр. ; 21 cm
Тираж 3.000.

44. Време власти. Књ. 1* / Добрица Ћосић. – Београд : Народна књига – Алфа, 1997. – 475 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Мегахит ; књ. бр. 133)
Стр. 447–475: Време власти Добрице Ћосића / Василије Калезић.

45. Време смрти : роман. Књ. 1 / [Добрица] Ћосић.– Београд : Гутенбергова галаксија ; Ваљево : Ваљевска штампарија, 1997. – 363 стр. ; 21 cm. – (Ћачка библиотека ; књ. 31)

Тираж 2.000.

46. Време смрти : роман. Књ. 2 / [Добрица] Ћосић. – Београд : Гутенбергова галаксија ; Ваљево : Ваљевска штампарија, 1997. – 500 стр. ; 21 cm. – (Ћачка библиотека ; књ. 31)
Тираж 2.000.

47. Време смрти : роман. Књ. 3 / [Добрица] Ћосић. – Београд : Гутенбергова галаксија ; Ваљево : Ваљевска штампарија, 1997. – 541 стр. ; 21 cm. – (Ћачка библиотека ; књ. 31)
Тираж 2.000.

48. Време смрти : роман. Књ. 4 / [Добрица] Ћосић. – Београд : Гутенбергова галаксија ; Ваљево : Ваљевска штампарија, 1997. – 623 стр. ; 21 cm. – (Ћачка библиотека ; књ. 31)
Тираж 2.000.

49. Корени : роман / Добрица Ћосић. – Београд : БИГЗ, 1997. – 355 стр. ; 20 cm. – (Дела Добрице Ћосића)
Тираж 2.000.

50. Корени / Добрица Ћосић ; приредио и пропратне текстове написао Милан Радуловић. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – 269 стр. ; 20 cm. – (Библиотека Избор)
Тираж 5.000. – Српски модерни епос Добрице Ћосића: стр. 7–16. – Корени – увод у поетску историју Добрице Ћосића: стр. 255–268. – Избор из литературе о Добрици Ћосићу: стр. 269–[270].

51. Откриће / Добрица Ћосић ; [поговор Миљко Шиндић]. – Бања Лука ; Београд : Задужбина „Петар Кочић“ ; Београд : Наука, 1998. – 131 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Кочићева књига ; књ. 1)
Тираж 3.000. – Поговор: стр. 120–131.

52. Apocalypse / Dobritsa Tchossitch ; traduit du serbe par Dejan M. Babić. – Lausanne : L'Age d'Homme, 1999. – 127 str. ; 15 cm
Str. 7–10: Présentation / Slobodan Despot. – Beleška o knjizi i autoru na koricama.

53. За препород Србије са новим људима у новом друштву : реч у Српској академији наука и уметности 13. јуна 1999 / Добрица Ћосић. – Lausanne : L'Age d'Homme ; Београд : Наш дом, 1999. – 11 стр. ; 21 cm

54. Опроштај са Павлом* / Добрица Ћосић. – [Нови Сад : Матица српска, 1999]. – Стр. 11–24 ; 24 cm
П. о.: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику ; 42, 1999. – Садржи и: Опроштајно слово / Драгољуб Пе-

тровић ; Академик Павле Ивић (1924–1999) / Александар Младеновић ; Академик Павле Ивић (1. децембар 1924 – 19. септембар 1999) / Слободан Реметић.

55. Бајка / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2000. – 327 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 6)
Тираж 2.000. – Напомена уз ово издање: стр. 321–324. – Издања романа Бајка: стр. 325.

56. Далеко је сунце / Добрица Ћосић ; [приредио Љубиша Јеремић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2000. – 378 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 1)
Тираж 2.000. – Напомена уз ово издање: стр. 371–373. – Издања романа Далеко је сунце: стр. 375. – Стр. 377–378: Преводи / Љ. Ј. [Љубиша Јеремић].

57. Деобе. Књ. 1 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2000. – 382 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 3)
Тираж 2.000.

58. Деобе. Књ. 2 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2000. – 292 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 4)
Тираж 2.000.

59. Деобе. Књ. 3 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2000. – 297 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 5)
Тираж 2.000.

60. Корени / Добрица Ћосић. – Београд : Гутенбергова галаксија, 2000. – 282 стр. ; 20 cm. – (Ђачка библиотека ; књ. 38)
Тираж 1.000. – Стр. 269–282: Корени – увод у поетску историју Добрице Ћосића / Милан Радуловић.

61. Корени / Добрица Ћосић ; [приредио Мирослав Егерић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2000. – 285 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 2)
Тираж 2.000. – Напомена уз ово издање: стр. 279–280. – Издања Корена: стр. 281–283.

62. Нада и акција / Добрица Ћосић ; [приредио Триво Инђић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2000. – 432 стр. ; 22 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 7)
Тираж 2.000. – Стр. 425–430: Напомена уз ово издање / Т. И. [Триво Инђић]. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистар.

63. Пишчеви записи : (1951–1968) / Добрица Ћосић ; [приредила Ана Ћосић-Вукић]. – Београд : „Филип

Вишњић“, 2000. – 418 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 8)
Тираж 2.000. – Напомена приређивача: стр. 417–418. – Регистар.

64. Време власти. Књ. 1 / Добрица Ћосић. – Ниш : Зограф, 2001. – 445 стр. ; 20 cm. – (Библиотека Ризница)
Тираж 1.000.

65. Време смрти* / Добрица Ћосић ; [приредила Марија Делић]. – 1. изд. – Нови Сад : „Никола Тесла“, 2001. – 208 стр. ; 17 cm. – (Библиотека Модри летачи)
Тираж 200. – Одломци из књ. 3.

66. Време смрти. Књ. 1 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2001. – 365 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 2, књ. 9)
Тираж 2.000.

67. Време смрти. Књ. 2 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2001. – 507 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 2, књ. 10)
Тираж 2.000.

68. Време смрти. Књ. 3 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2001. – 548 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 2, књ. 11)
Тираж 2.000.

69. Време смрти. Књ. 4 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2001. – 639 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 2, књ. 12)
Тираж 2.000. – Напомена уз ово издање: стр. 629–635. – Издања Времена смрти: стр. 637. – Преводи: стр. 639.

70. Пишчеви записи : (1951–1968) / Добрица Ћосић ; [приредила Ана Ћосић-Вукић]. – 2. изд. – Београд : „Филип Вишњић“, 2001. – 418 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 1, књ. 8)
Тираж 500. – Напомена приређивача: стр. 417–418. – Регистар.

71. Пишчеви записи : (1969–1980) / Добрица Ћосић ; [приредила Ана Ћосић-Вукић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2001. – 429 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 2, књ. 14)
Тираж 2.000. – Напомена приређивача: стр. 427–429. – Регистар.

72. Стварно и могуће : чланци и огледи / Добрица Ћосић. – Београд : „Филип Вишњић“, 2001. – 231 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 2, књ. 13)
Тираж 2.000. – Стр. 227–231: Напомена уз ово издање /

Т. И. [Триво Инђић]. – Регистар.

73. Une fable : roman / Dobritsa Tchossitch ; traduit du serbe par Dejan M. Babić ; postface de Vladimir Dimitrijević. – [Lausanne] : L'Âge d'Homme, 2001. – 268 str. ; 23 cm. – (Collcection Classiques slaves)
Prevod dela: Bajka. – Un appel à ecce homo: str. 267–268.

74. Верник. Књ. 1 / Добрица Ћосић ; [приредио Љубиша Јеремић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2002. – 350 стр. ; 21 cm. – (Време зла / Добрица Ћосић ; књ. 3) (Дела Добрице Ћосића ; коло 3, књ. 17)
Тираж 2.000.

75. Верник. Књ. 2 / Добрица Ћосић ; [приредио Љубиша Јеремић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2002. – 329 стр. ; 21 cm. – (Време зла / Добрица Ћосић ; књ. 3) (Дела Добрице Ћосића ; коло 3, књ. 18)
Тираж 2.000. – Стр. 321–326: Напомена уз ово издање / Љ. [Љубиша] Јеремић.

76. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ : Μυθιωτόςημα / ΝΤΟΜΠΡΙΤΣΑ ΤΣΟΣΣΙΤΣ ; ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΣΕΡΒΙΚΑ

PANTOBAN ΜΠΡΓΚΟΒΙΤΣ. – Αθήνα : ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, 2002. – 418 стр. ; 22 cm. – (ΕΡΒΙΚΗ ΟΓΟΤΕΧΝΙΑ)
Превод дела: Време власти. – Белешка о аутору на корицама.

77. Грешник / Добрица Ћосић ; [приредио Љубиша Јеремић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2002. – 382 стр. ; 21 cm. – (Време зла / Добрица Ћосић ; књ. 1) (Дела Добрице Ћосића ; коло 3, књ. 15)
Тираж 2.000.

78. Корени / Добрица Ћосић. – Београд : Гутенбергова галаксија, 2002. – 282 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Књижевни венац ; књ. 13)
Тираж 1.000. – Стр. 269–282: Корени – увод у поетску историју Добрице Ћосића / Милан Радуловић.

79. Отпадник / Добрица Ћосић ; [приредио Љубиша Јеремић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2002. – 428 стр. ; 21 cm. – (Време зла / Добрица Ћосић ; књ. 2) (Дела Добрице Ћосића ; коло 3, књ. 16) Тираж 2.000.

80. Писци мога века / Добрица Ћосић ; приредила Ана Ћосић-Вукић. – Београд : Верзалпрес : Mrlješ, 2002. – 209 стр. ; 20 cm. – (Библиотека Савременици)
Тираж 1.000. – Стр. 5–7: Предговор / Ана Ћосић-Вукић.

81. Пишчеви записи. [3], (1981–1991) / Добрица Ћосић ; [приредила Ана Ћосић-Вукић]. – Београд : „Филип

Вишњић“, 2002. – 446 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 3, књ. 20)

Тираж 2.000. – Стр. 443–446: Напомена приређивача / Ана Ћосић-Вукић. – Регистар.

82. Слово о Јовану Рашковићу / Добрица Ћосић ; [цртежи Момо Капор]. – Нови Сад ; Београд : Српско друштво „Др Јован Рашковић“, 2002. – 15 стр. : илустр. ; 23 cm. – (Библиотека Свједочанства ; књ. 1)

Слика аутора. – Тираж 500. – „Бесједа изговорена на Оснивачкој скупштини Друштва у Београду, 14. јуна 2001“ ◊ стр. 15.

83. Српско питање. Књ. 1 / Добрица Ћосић ; [приредио Триво Инђић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2002. – 379 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 3, књ. 19)

Тираж 2.000. – Стр. 373–379: Напомена уз ово издање / Т. И. [Триво Инђић]. – Регистар.

84. Српско питање. Књ. 2 / Добрица Ћосић ; [приредио Триво Инђић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2003. – 335 ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 4, књ. 22)

Тираж 1.000. – Стр. 327–331: Напомена уз ово издање / Светозар Стојановић. – Регистар.

85. Српско питање. Књ. 1 / Добрица Ћосић ; [приредио Триво Инђић]. – 2. изд. – Београд : „Филип Вишњић“, 2003. – 379 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 3, књ. 19)

Тираж 500. – Стр. 373–379: Напомена уз ово издање / Т. И. [Триво Инђић]. – Регистар.

86. Српско питање. Књ. 2 / Добрица Ћосић ; [приредио Светозар Стојановић]. – 2. изд. – Београд : „Филип Вишњић“, 2003. – 335 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 4, књ. 22)

Тираж 1.000. – Стр. 327–331: Напомена уз ово издање / Светозар Стојановић. – Регистар.

87. Време власти. Књ. 1 / Добрица Ћосић. – Београд : „Филип Вишњић“, 2004. – 385 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 4, књ. 21)

Тираж 500. – Стр. 381–385: Напомене уз ово издање / М. Е. [Мирослав Егерић].

88. Време власти. Књ. 1 / Добрица Ћосић. – 1. изд. – Београд : Новости, 2004. – 412 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Новости. XX век ; 40)

Тираж 100.000.

89. Корени / Добрица Ћосић ; приредио и поговор написао Иван Негришорац. – 1. изд. – Београд : НИН : Завод за уџбенике и наставна средства, 2004. – 342 стр. : ауторова слика ; 21 cm. – (Нинова награда критике за роман године : десет

најбољих (1954–2004) ; 9)
Тираж 2.000. – Корени Добрице Ћосића и стратегије читања: стр. 293–331. – Речник ређе коришћених речи: стр. 332–339. – Напомена о овом издању: стр. 340–341.

90. Корени / Добрица Ћосић ; приредио и пропратне текстове написао Милан Радуловић. – 2. изд. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2004. – 269 стр. ; 20 cm. – (Библиотека Избор)
Тираж 5.000. – Српски модерни епос Добрице Ћосића: стр. 7–16. – Корени – увод у поетску историју Добрице Ћосића: стр. 255–268. – Избор из литературе о Добрици Ћосићу: стр. 269–[270].

91. Косово / Добрица Ћосић ; приредила Ана Ћосић-Вукић ; [фото Предраг Митић]. – Београд : Новости, 2004. – 257 стр., [24] стр. с таблама : фотогр. ; 23 cm. – (Библиотека Истине ; књ. бр. 1)
Тираж 30.000.

92. Писци мога века / Добрица Ћосић ; [приређивач Ана Ћосић-Вукић]. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2004. – 178 стр. ; 24 cm. – (Библиотека Два столећа ; књ. 3)

Тираж 2.000. – Стр. 5–9: Предговор / Ана Ћосић-Вукић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистар.

93. Пишчеви записи : (1992–1993) / Добрица Ћосић. – Београд : „Филип Вишњић“, 2004. – 422 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 4, књ. 25)
Тираж 1.000. – Напомена приређивача: стр. 419–422. – Регистар.

94. Српско питање. Књ. 2 / Добрица Ћосић ; [приредио Светозар Стојановић]. – 2. изд. – Београд : „Филип Вишњић“, 2004. – 335 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 4, књ. 22)
Тираж 500. – Стр. 327–331: Напомена уз ово издање / Светозар Стојановић. – Регистар.

95. Корени* / Добрица Ћосић. – 2. изд. – Београд : Гутенбергова галаксија, 2005. – 282 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Књижевни венац ; књ. 13)
Тираж 1.000. – Стр. 269–282: Корени – увод у поетску историју Добрице Ћосића / Милан Радуловић.

96. Mića Popović, vreme, prijatelji / Dobrica Ćosić. – Beograd : Publikum, 2005. – 254 str. : ilustr. ; 28 cm
Tiraž 3.000.

97. Mića Popović, Time, Friends* / Dobrica Ćosić ; [translated into english by Tamara Rodwell-Jovanović, Ljiljana Šoba-

jić ; photography by Miodrag Đorđević]. – Beograd : Publikum, 2005. – 108 str. : ilustr. ; 24 cm
Tiraž 600.

98. Пријатељи / Добрица Ћосић ; приредила Ана Ћосић-Вукић. – Београд : Политика : Народна књига, 2005. – 303 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Сведочанства ; књ. бр. 1)
Напомена приређивача: стр. 295–303.

99. Пријатељи / Добрица Ћосић ; [приредила Ана Ћосић-Вукић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2005. – 342 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 4, књ. 23)
Тираж 500. – Напомена приређивача: стр. 335–342.

100. Разговори и животопис / Добрица Ћосић ; [приредио Радован Поповић]. – Београд : „Филип Вишњић“, 2005. – 370 стр. ; 21 cm. – (Дела Добрице Ћосића ; коло 4, књ. 24)
Тираж 500. – Напомена приређивача: стр. 367–368. – Библиографски подаци о разговорима : (1954–2001): стр. 363–366.

101. Српски духовни простор / Добрица Ћосић, Милорад Екмечић, Василије Крестић. – Београд : Нова Европа, [2005]. – 55 стр. ; 21 cm

Тираж 1.000. – Напомене и библиографске референце уз текст.

102. Верник / Добрица Ћосић. – Београд : Новости, 2006. – 553 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Миленијум ; 18)
Тираж 45.000.

103. Време власти. Књ. 1 / Добрица Ћосић. – 6. изд. – Београд : Просвета, 2007. – 422 стр. ; 21 cm
Тираж 3.000. – На пресавијеном делу кор. листа ауторова слика и белешка о њему.

104. Време власти. Књ. 2 / Добрица Ћосић. – 2. изд. – Београд : Просвета, 2007. – 394 стр. ; 21 cm
Тираж 10.000. – На пресавијеном делу кор. листа ауторова слика и белешка о њему.

105. Време смрти. Књ. 1 / Добрица Ћосић ; [приредио Милан Радуловић]. – Ниш : Зограф ; Београд : Leo Commerce, 2007. – 374 стр. ; 21 cm
Тираж 3.000. – Стр. 366–374: „Време смрти“ – заветни роман о Првом светском рату / Драгољуб Стојадиновић. – На корицама ауторова слика и белешка о њему.

106. Kamonia / Dobrica Ćosić ; w przekładzie Eweliny Chaci. – Gdynia : Lettres, 2007. – 111 str. ; 22 cm

107. Пишчеви записи. [5], 1993–1999 / Добрица

Ћосић ; приредила Ана Ћосић-Вукић. – Београд : Службени гласник, 2008. – 222 стр. ; 23 cm. – (Библиотека Сведочанства)
Ауторова слика на корицама. – Тираж 500.

108. Пишчеви записи. [6], 1999–2000. Време змија : мали светски рат против Србије / Добрица Ћосић ; приредила Ана Ћосић-Вукић. – Београд : Службени гласник, 2008. – 270 стр. ; 23 cm. – (Библиотека Сведочанства)
Ауторова слика на кор. – Тираж 9.500. – Реч приређивача Пишчевих записа: стр. 245–270.

109. Пишчеви записи. [6], 1999–2000. Време змија : мали светски рат против Србије / Добрица Ћосић ; приредила Ана Ћосић-Вукић. – Београд : Службени гласник, 2008. – 270 стр. ; 23 cm. – (Библиотека Сведочанства)
Тираж 500. – Реч приређивача Пишчевих записа: стр. 245–270.

110. Le temps de l'imposture : ou le roman de Tito / Dobritsa Tchossitch = Dobrica Cosić ; suivi de Georges Nivat La roue épique de Dobritsa Tchossitch ; traduit du serbe Vladimir Cejovic. – [Lausanne] : L'Âge d'Homme, 2008. – 372 str. ; 23 cm
Prevod dela: Vreme vlasti 2. – La roue épique de Dobritsa Tchossitch: str. 361–367. – Registar.

Радови о Д. Ћосићу

АЛДА, Жорж
111. Une hallucinante épopé de notre temps / Georges Haldas.
U: L'age d'homme. – Br. 11 (automne 1990), str. 6.

АНДРЕЈЕВИЋ, Даница
112. Антајски мит и идеологија у два романа Добрице Ћосића* / Даница Андрејевић.
У: Српски роман XX века / Даница Андрејевић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1998

113. Антајски мит и идеологија у два романа Добрице Ћосића / Даница Андрејевић. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 89–107.

АРСИЋ Ивков, Маринко
114. Књига о Ћосићу / Маринко Арсић Ивков. – Приказ: Драгољуб Тодоровић, Књига о Ћосићу.
У: Књижевни лист. – Год. 4, бр. 39 (1. новембар 2005), стр. 18.

БАЈИЋ, Љубивоје

115. Добрица Ж. Ћосић / Љубивоје Бајић.

У: Књига о школи у Дренови / Љубивоје Бајић. – Велика Дренова : Основна школа, 1991. – Стр. 374–382.

БАНДИЋ, Милош

116. Петнаест романописаца: структуре и стилови (I) / Милош И. Бандић. – О Вернику.

У: Књижевност. – Год. 47, књ. 97, св. 3–4 (март–април 1992), стр. 550–566.

БАЋОВИЋ, Вукашин

117. Хришћански коријени српског проклетства у Ћосићевој трилогији „Време зла“ / Вукашин Баћовић.

У: Мостови. – Год. 24, бр. 124–125 (1992), стр. 18–23.

118. Хришћански коријени српског проклетства у Ћосићевој трилогији „Време зла“ / Вукашин Баћовић. – Пљевља : Међурепубличка заједница, 1992. – Стр. 18–23 ; 24 cm

П. о.: Мостови ; 1992.

БЕРБЕР, Стојан

119. Добрица Ћосић – човек за сва времена / Стојан Бербер.

У: Печатници : Добрица Ћосић... [и др.] / Стојан Бербер. – Нови Сад : Прометеј, 2005. – Стр. 148–158.

БОЖИЋ, Снежана

120. Композиција романа Деобе Добрице Ћосића / Снежана Божић. – Ниш : Филозофски факултет, 2000. – 68 стр. ; 20 cm. – (Библиотека семинарских и дипломских радова ; коло 2, књ. 9)

Тираж 200. – Библиографија: стр. 67–68.

БОЖОВИЋ, Гојко

121. Време и прича / Гојко Божовић. – Приказ: Време власти.

У: Политика. – Год. 93, бр. 29687 (15. јун 1996), стр. 26.

БОШКОВИЋ, Лидија

122. Архаични демон и модерни убица : лик слуге Николе у роману Корени Добрице Ћосића / Лидија Бошковић. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 75–87.

БРАДИЋ, Небојша

123. Корени на сцени, 50 година после / Небојша Брадић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 287–288.

БРАЈОВИЋ, Тихомир

124. Ревидирање илузија / Тихомир Брајовић. – Приказ: Време власти.

У: НИН. – (24. мај 1996), стр. 32–33.

ВЕЛИЧКОВИЋ, Станиша

125. Добрица Ћосић: Време смрти / Станиша Величковић.

У: Документ и прича / Станиша Величковић. – 1. изд. – Ниш : Градина, 1998. – Стр. 44–45 и 81–84.

ВОЈВОДИЋ, Момир

126. Епопеја зла / Момир Војводић. – Приказ: Верник.

У: Побједа. – Год. 46, бр. 8820 (23. јун 1990), стр. 8.

ВОЛК, Петар

127. Добрица Ћосић у Југословенском драмском позоришту / Петар Волк.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 279–285.

ВУКОВИЋ, Владета

128. „Корени“ Добрице Ћосића / Владета Вуковић.

У: Из српске књижевности XX века / Владета Вуковић. – Приштина : Нови свет, 1998. – Стр. 186–196.

129. „Корени“ Добрице Ћосића / Владета Вуковић.

У: Школски час српског језика и књижевности. – Год. 15, бр. 3 (1997), стр. 57–64.

ВУКОЛИЋ, Никола

130. Портрет времена / Никола Вуколић.

У: Књижевна Крајина. – Год. 2, бр. 5–6 (јануар–фебруар 1997), стр. 5.

ВУЛЕТИЋ, Витомир

131. „Корени“ Добрице Ћосића / Витомир Вулетић.

У: О српским писцима : расправе и огледи / Витомир Вулетић. – Ваљево : Ваљевска штампарија, 1992. – Стр. 27–29.

132. О композицији „Времена смрти“ Добрице Ћосића / Витомир Вулетић.

У: О српским писцима : расправе и огледи / Витомир

Вулетић. – Ваљево : Ваљевска штампарија, 1992. – Стр. 30–55.

ВУЧИНИЋ, Даринка

133. Морал у делу Марка Миљанова и Добрице Ћосића на неким примерима књижевних ликова жена / Даринка Вучинић.

У: Зборник Крушевачке филозофско-књижевне школе. Књ. 5. – Крушевац : Багдала, 1998. – Стр. 19–24.

ВУЧИЋ, Саво

134. Идеологија и појединац у политичком роману Добрице Ћосића / Саво Вучић. – О Времену зла.

У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 801–802 (1. јул 1990), стр. 16.

ГЕНЦ, Арпад

135. Хроника једне грозничаве седмице / Арпад Генц ; превео с мађарског Сава Бабић. – О књизи 7 дана у Будимпешти. – Садржи и белешку: Саборци по перу.

У: Политика. – Год. 89, бр. 28312 (3. август 1992), стр. 19.

ГОЛИЈАНИН, Момчило

136. Крај саге о Катићима / Момчило Голијанин. – Приказ: Време власти.

У: Траг. – Год. 4, књ. 4, св. 15 (септембар 2008), стр. 145–150.

ДЕЛИЋ, Јован

137. Сажимање епохе о роману Време власти Добрице Ћосића / Јован Делић.

У: Српска проза данас ; Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело / Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи [и] Научни скуп „Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело“, у Гацку, 19. и 20. септембар 1997. – Билећа : Просвјета ; Гацко : Просвјета ; Београд : Планета, 1998. – Стр. 32–36.

ДЕСПОТ, Слободан

138. Une issue de l'enfer / Slobodan Despot.

U: L'age d'homme. – Br. 11 (automne 1990), str. 7.

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Коста

139. Мемоарски текстови Добрице Ћосића / Коста Димитријевић. – Приказ: Писци мога века.

У: Летопис Матице српске. – Год. 181, књ. 475, св. 6 (јун 2005), стр. 1224–1239.

ДИМИЋ, Љубодраг

140. Косово као судбина / Љубодраг Димић. – О књизи: Косово.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 255–266.

ЂОРЂЕВИЋ, Бојан

141. U traganju za junakom / Bojan Đorđević. – Prikaz: Vreme vlasti.

U: Reč. – God. 3, br. 23–24 (jul–avgust 1996), str. 158–160.

ЂОРЂЕВИЋ, Милош

142. Драмска супстанца, логика принципа и морални чин Гвозденове жртве у роману „Далеко је сунце“ / Милош Ђорђевић. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: Зборник Крушевачке филозофско-књижевне школе. Књ. 5 / [уредник Љубиша Ђидић]. – Крушевац : Багдала, 1998. – Стр. 27–42.

143. Писац/јунак и јунак/писац у Времену власти / Милош Ђорђевић. – (Есхатолошки романескни лук Добрице Ћосића). – Напомене и билиографске референце уз текст.

У: Стваралачки дух и аналитички чин. 2 / Милош Ђорђевић. – Приштина : Институт за српску културу : Филозофски факултет : НУБ „Иво Андрић“, 2002. – Стр. 31–86.

144. Свест о делу и аутобиографија : (писац/јунак и јунак/писац у „Времену смрти“ Добрице Ћосића) / Милош Ђорђевић. – Напомене и библиограске референце уз текст. – Summary.

У: Баштина. – Св. 14 (2002), стр. 211–225.

145. Човек и историја или Побуна жртве у роману Далеко је сунце / Милош Ђорђевић. – (Есхатолошки романескни лук Добрице Ћосића). – Напомене и билиографске референце уз текст.

У: Стваралачки дух и аналитички чин. 2 / Милош Ђорђевић. – Приштина : Институт за српску културу : Филозофски факултет : НУБ „Иво Андрић“, 2002. – Стр. 9–30.

ЂОРЂЕВИЋ, Часлав

146. Добрица Ћосић / Часлав Ђорђевић. – О Коренима и Времену смрти.

У: Интерпретације из наставе књижевности и језика. Књ. 4 / Часлав Ђорђевић, Станиша Величковић, Предраг Лучић. – 3. допуњено изд. – Ниш : аутори, 1998. – Стр. 119–129.

ЂУКИЋ, Радован

147. Ћосићево виђење Голог отока у роману „Време власти“ / Радован Ђукић.

У: Стварање. – Год. 51, бр. 6–7 (јун–јул 1996), стр. 781–790.

ЂУКИЋ, Славољуб

148. Lovljenje vetra : politička ispovest Dobrice Ćosića / Slavoljub Đukić. – Beograd : Samizdat B92, 2001. – 272 str. ; 22 cm. – (Edicija Samizdat ; knj. 15)

Beleška o autoru na koricama.

149. Ћосић на Голом отоку / Славољуб Ђукић.
У: НИН. – Бр. 2106 (10. 5. 1991), стр. 36–38.

ЂУРЕТИЋ, Веселин
150. Од верника до побуњеника / Веселин Ђуретић. – Приказ: Пишчеви записи 1951–1968.
У: Политика. – Год. 97, бр. 31331 (20. јануар 2001), стр. V.

ЕГЕРИЋ, Мирослав
151. Велики механизам зла у циклусу „Време зла“ Добрице Ћосића / Мирослав Егерић.
У: Дела и дани. 4 / Мирослав Егерић. – Нови Сад : Матица српска, 1997. – Стр. 80–106.

152. Велики механизам и роман / Мирослав Егерић. – О Времену зла.
У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990), стр. 6.

153. Велики механизам и роман / Мирослав Егерић. – О Отпаднику и Вернику.
У: Мостови. – Год. 24, бр. 124–125 (1992), стр. 9–17.

154. Велики механизам и роман : „Отпадник“ као издајник који је издао издајнике / Мирослав Егерић. – Пљевља : Међурепубличка заједница, 1992. – Стр. 9–17 ; 24 cm
П. о.: Мостови ; 1992.

155. Време власти и презира човека / Мирослав Егерић. – Приказ: Време власти.
У: Летопис Матице српске. – Год. 173, књ. 459, св. 5 (мај 1997), стр. 746–752.

156. Време и роман : есеји о романима Добрице Ћосића / Мирослав Егерић. – Бања Лука ; Београд : Задужбина „Петар Кочић“, 2001. – 222 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Духовне стазе ; књ. 4)
Тираж 500. – На корицама слика и белешка о аутору.

157. Време и роман : есеји о романима Добрице Ћосића / Мирослав Егерић. – 2. изд. – Бања Лука ; Београд : Задужбина „Петар Кочић“, 2002. – 222 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Духовне стазе ; књ. 4)
Тираж 500. – На корицама слика и белешка о аутору.

158. Време и роман : есеји о романима Добрице Ћосића* / Мирослав Егерић. – 3. изд. – Бања Лука ; Београд : Задужбина „Петар Кочић“, 2002. – 222 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Духовне стазе ; књ. 4)
Тираж 500. – На корицама слика и белешка о аутору.

159. „Деобе“ су еп и драма о трагици подељеног српског народа / Мирослав Егерић.
У: Зборник Крушевачке филозофско-књижевне школе.

Књ. 6 / [уредник Љубиша Ђидић]. – Крушевац : Багдала, 1999. – Стр. 53–60.

160. Добрица Ћосић: Време зла / Мирослав Егерић. – Приказ.
У: Луча. – Год. 6, бр. 5 (1997), стр. 9–16.

161. Заточник историје / Мирослав Егерић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 41–51.

162. Комунистичка матрица и „грешници“ / Мирослав Егерић.
У: Дела и дани. 3 / Мирослав Егерић. – Нови Сад : Матица српска, 1990. – Стр. 171–185.

163. „Моћ и стрепње“ књига есеја Добрице Ћосића / Мирослав Егерић.
У: Дела и дани. 4 / Мирослав Егерић. – Нови Сад : Матица српска, 1997. – Стр. 229–237.

164. Национално значење романа „Време смрти“ Добрице Ћосића / Мирослав Егерић.
У: Дела и дани. 4 / Мирослав Егерић. – Нови Сад : Матица српска, 1997. – Стр. 73–79.

165. Национално значење романа Време смрти Добрице Ћосића / Мирослав Егерић.
У: Задужбина. – Год. 5, бр. 17 (март 1992), стр. 6.

166. Осећање времена у „Времену смрти“ Добрице Ћосића / Мирослав Егерић. – Summary.
У: ИСТОРИЈСКИ роман / уредник Миодраг Матицки. – Београд : Институт за књижевност и уметност ; Сарајево : Институт за књижевност, 1992–1996. – Стр. 167–177.

167. Роман као трагање за спасењем : Добрица Ћосић: Време власти* / Мирослав Егерић.
У: Дела и дани. 5 / Мирослав Егерић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002. – Стр. 24–31.

168. Трагично у историјском процесу : над трећом књигом романа „Време смрти“ Добрице Ћосића / Мирослав Егерић.
У: Савремена српска проза. – Бр. 9 (1997), стр. 69–76.

169. Човек и историја : сабрана дела Добрице Ћосића / Мирослав Егерић.
У: Политика. – Год. 97, бр. 31254 (28. октобар 2000), стр. 13.

ЕКМЕЧИЋ, Милорад

170. Српско питање Добрице Ћосића / Милорад Екмечић.

У: Летопис Матице српске. – Год. 178, књ. 470, св. 1–2 (јул–август 2002), стр. 73–79.

171. Фикција и стварност у „Вернику“ Добрице Ћосића / Милорад Екмечић.

У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990), стр. 8.

172. Фикција и стварност у Вернику Добрице Ћосића / Милорад Екмечић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 127–133.

ЖИВКОВИЋ, Софија

173. Ћосићеви комади с тезом спрам демократске критике / Даница Добровски. – Право име ауторке: Софија Живковић. – Напомене уз текст.

У: Браничево. – Год. 52, бр. 1–2 (2006), стр. 69–75.

ЖУНИЋ, Драган

174. Dobrica Ćosić: Vernik (1990) / Dragan Žunić.

U: Nacionalizam i književnost : srpska književnost 1985–1995 / Dragan Žunić. – 1. izd. – Ниш : Просвета, 2002. – Str. 231–243 i 393–395.

175. Dobrica Ćosić: Grešnik (1985) / Dragan Žunić.

U: Nacionalizam i književnost : srpska književnost 1985–1995 / Dragan Žunić. – 1. izd. – Ниш : Просвета, 2002. – Str. 217–225 i 391–392.

176. Dobrica Ćosić: Otpadnik (1986) / Dragan Žunić.

U: Nacionalizam i književnost : srpska književnost 1985–1995 / Dragan Žunić. – 1. izd. – Ниш : Просвета, 2002. – Str. 225–231 i 392–393.

ЗБИЉИЋ, Драгољуб

177. Потчињавање и сатирање / Драгољуб Збиљић. – Приказ: Време власти.

У: Јединство (Приштина). – Год. 52, бр. 192–193 (13–14. јул 1996), стр. 8.

ЗЈЕЉИНСКИ, Богуслав

178. Dobricy Ćosicia Magnum opus o i wojnie swiatowej / Bogusław Zieliński. – Rezime. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.

У: ИЗ књижевности / уредио Миодраг Матицки. – Бео-

град : Институт за књижевност и уметност, 1997. – Стр. 333–350.

179. Ćosić, czyli historia i naród w sporze z losem / Bogusław Zieliński. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.
U: Serbska powieść historyczna : studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju / Bogusław Zieliński. – Poznań : Wydawnictwo Naukove Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1998. – Str. 224–242.

ИНЂИЋ, Триво
180. Добрица Ћосић: писац као сведок и учесник / Триво Инђић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 271–278.

ИНИЋ, Слободан
181. Dobrica Ćosić / Slobodan Inić.
U: Portreti / Slobodan Inić ; [urednik i priređivač Latinka Perović]. – Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001. – Str. 134–155.

182. Slobodan Milošević, Dobrica Ćosić, Milan Panić / Slobodan Inić.

U: Portreti / Slobodan Inić ; [urednik i priređivač Latinka Perović]. – Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001. – Str. 158–172.

ЈАЋИМОВИЋ, Слађана
183. Тропи и тропични описи у Коренима Добрице Ћосића / Слађана Јаћимовић. – Напомене уз текст. – Summary.
У: Књижевна историја. – Год. 36, бр. 122–123 (2004), стр. 29–45.

ЈЕВТОВИЋ, Бранислава
184. Коминтократска епопеја / Бранислава Јетовић. – Приказ: Верник.
У: Књижевност. – Год. 45, књ. 90, бр. 11–12 (новембар–децембар 1990), стр. 2100–2105.

ЈЕРЕМИЋ, Љубиша
185. Историја и утопија у делима Добрице Ћосића / Љубиша Јеремић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 33–39.

186. Романи Добрице Ћосића : увод у ново читање / Љубиша Јеремић.

У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990), стр. 1 и 3.

ЈЕРОТИЋ, Владета

187. Одломци из необјављених есеја о романима Добрице Ћосића: Корени, Деобе, Време смрти III, Грешник и Отпадник / Владета Јеротић.

У: Посете, одломци / Владета Јеротић. – Вршац : Књижевна општина Вршац, 1996. – Стр. 85–105.

188. Одломци из необјављених есеја о романима Добрице Ћосића: Корени, Деобе, Време смрти III, Грешник и Отпадник / Владета Јеротић.

У: Посете, одломци / Владета Јеротић. – 2. проширено изд. – Београд : Арс Либри ; Бања Лука : Бесједа, 2004. – Стр. 99–117.

189. Сусрети са Добрицом Ћосићем / Владета Јеротић.

У: Посете, одломци / Владета Јеротић. – Вршац : Књижевна општина Вршац, 1996. – Стр. 79–84.

190. Сусрети са Добрицом Ћосићем / Владета Јеротић.

У: Посете, одломци / Владета Јеротић. – 2. проширено изд. – Београд : Арс Либри ; Бања Лука : Бесједа, 2004. – Стр. 89–95.

ЈОВАНОВИЋ, Ивко

191. О ликовима у „Коренима“ Добрице Ћосића / Ивко Јовановић. – Напомене уз текст.

У: Стварање. – Год. 52, бр. 6–10 (јун–октобар 1997), стр. 1100–1109.

ЈОВАНОВИЋ, Јелена

192. Три аспекта анализе исказа : (исказне форме у роману Корени Добрице Ћосића) / Јелена Јовановић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Summary.

У: Српски језик. – Год. 5, бр. 1–2 (2000), стр. 641–676.

ЈОВИЧИЋ, Владимир

193. Likovi i marionete / Vladimir Jovičić.

U: Uvidi / Vladimir Jovičić. – Beograd : Korona, 1992. – Str. 281–291.

ЈОКОВИЋ, Мирољуб

194. Полифонијска књижевна структура / Мирољуб Јоковић. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: Имагинација историје : проблем историјске и књижевноестетске дистанце у српском роману о Првом светском рату – европски контекст / Мирољуб Јоковић. – Београд : Просвета, 1994. – Стр. 125–161.

195. Разарање левог тоталитаризма / Мирољуб

Јоковић. – О Времену зла.
У: Језик у долини оностраног / Мирољуб Јоковић. – Београд : Рашка школа, 1998. – Стр. 32–45.

196. Разарање левог тоталитаризма / Мирољуб Јоковић. – О Времену зла. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: Књижевност. – Год. 58, књ. 99, св. 7–9 (јул–август–септембар 1994), стр. 786–794.

КАЛЕЗИЋ, Василије
197. Разговор са Добрицом Ћосићем / Василије Калезић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 175–186.

КАЛЕЗИЋ, Слободан
198. Интегрални роман / Слободан Калезић. – Приказ: Време власти.
У: Побједа. – Год. 52, бр. 11028 (24. август 1996), стр. 14.

199. Перманентни и узбудљиви изазов / Слободан Калезић. – О Времену зла.
У: Стварање. – Год. 45, бр. 10 (октобар 1990), стр. 999–1023.

200. Страсни диспут са историјом : поводом јубиларне десете додјеле Његошеве награде за књижевност / Слободан Калезић. – О Времену зла.
У: Побједа. – Год. 46, бр. 8897 (8. септембар 1990), стр. 10.

КАПОР, Момо
201. Чувар траве расковник / Момо Капор.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 297–298.

КОВАЧ, Никола
202. Време зла или пораз идеологије / Никола Ковач. – Приказ: Верник.
У: Књижевност. – Год. 45, књ. 90, св. 11–12 (новембар–децембар 1990), стр. 2065–2072.

203. Животни понори у Времену зла : Верник – политички роман? / Никола Ковач. – Одломак.
У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990), стр. 7.

204. Обрачун с илузијама једне епохе / Никола Ковач. – О Времену зла.

У: Стварање. – Год. 45, бр. 10 (октобар 1990), стр. 993–998.

КОЉЕВИЋ, Светозар

205. Време власти у Ћосићевој верзији / Светозар Кољевић.

У: Српска проза данас ; Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело / Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи [и] Научни скуп „Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело“, у Гацку, 19. и 20. септембар 1997. – Билећа : Просвјета ; Гацко : Просвјета ; Београд : Планета, 1998. – Стр. 28–31.

206. На крају тунела / Светозар Кољевић. – О Вернику.

У: Политика. – Год. 88, бр. 27912 (22. јун 1991), стр. 19.

КУЈУНЏИЋ, Миодраг

207. Искушења и разочарања / Миодраг Кујунџић. – О Времену зла.

У: Дневник. – Год. 55, бр. 17802 (18. август 1996), стр. 15.

208. Искушења, стрепње, пркоси / Миодраг Кујунџић.

У: Бајпас / Миодраг Кујунџић. – Раковац : Балкан, 1995. – Стр. 101–110.

209. Искушења, стрепње, пркоси / Миодраг Кујунџић.

Део 1: Живот пун искушења.

У: Дневник. – Год. 50, бр. 16218 (22. децембар 1991), стр. 5.

Део 2: Искушења, стрепње, пркоси.

У: Дневник. – Год. 50, бр. 16219 (23. децембар 1991), стр. 4.

Део 3: Заблуда је била велика.

У: Дневник. – Год. 50, бр. 16220 (24. децембар 1991), стр. 5.

Део 4: Покопани идеали револуције.

У: Дневник. – Год. 50, бр. 16221 (25. децембар 1991), стр. 5.

210. Неспокој победника / Миодраг Кујунџић. – О Времену смрти.

У: Бајпас / Миодраг Кујунџић. – Раковац : Балкан, 1995. – Стр. 69–70.

211. Смрт Ивана Катића / Миодраг Кујунџић. – О Времену власти.

У: Дневник. – Год. 55, бр. 17694 (30. април – 2. мај 1996), стр. 13.

212. Sudbina Aćima Katića / Miodrag Kujundžić.

Deo 1

U: Književna kritika. – Br. 1 (januar–februar 1982), str. 68–81.
Deo 2
U: Književna kritika. – Br. 2 (mart–april 1982), str. 43–56.

213. Судбина Аћима Катића / Миодраг Кујунџић. – О Коренима. – Напомене уз текст.
У: Бајпас / Миодраг Кујунџић. – Раковац : Балкан, 1995. – Стр. 71–99.

214. Хајдучко позориште / Миодраг Кујунџић.
У: Бајпас / Миодраг Кујунџић. – Раковац : Балкан, 1995. – Стр. 65–68.

215. Хајдучко позориште* / Миодраг Кујунџић.
У: Стражилово. – (јун–јул 1972).

ЛОМОВИЋ, Бошко
216. Бескомпромисно судилиште догми / Бошко Ломовић. – Приказ: Верник.
У: Летопис Матице српске. – Год. 166, књ. 446, св. 5 (новембар 1990), стр. 735–738.

МАНДИЋ, Славица
217. Prijateljstvo bez etikete / Slavica Mandić. – O D. Ćosiću i Tarasu Kermauneru.
U: Dan (Split). – (4. II 1996), str. 8.

МАРЕЈКО, Јан
218. Патња и праштање у мрачним временима / Јан Марејко ; превела Олга Милошевић. – Приказ: Време зла.
У: НИН. – Бр. 2093 (8. фебруар 1991), стр. 48–49.

МАРИЋ, Сретен
219. Поновно успостављање прошлости : један аспект југословенске књижевности / Сретен Марић ; [превео Павле Секеруш]. – О Коренима и Злом пољеђу Михајла Лалића.
У: Огледи. [Књ.] 1, О књижевности / Сретен Марић ; приредио Миливој Ненин. – Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998. – Стр. 752–764.

МАРИЧИЋ, Марина
220. Информбиро и голооточки логор у роману Време власти Добрице Ћосића / Марина Маричић.
У: Књижевност. – Год. 51, књ. 103, св. 3–4 (март–април 1997), стр. 437–454.

МАРКОВИЋ, Миливоје
221. Сведок и саучесник / Миливоје Марковић. – Приказ: Време власти.
У: Борба. – Год. 74, бр. 137 (16. мај 1996), стр. I.

МАРКОВИЋ, Предраг Ј.

222. Зашто слушати Добрицу Ћосића / Предраг Ј. Марковић. – Реч са промоције, Задужбина Илије М. Коларца, 3. 11. 2004.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 267–269.

223. Човек за сва времена / Предраг Ј. Марковић. – Приказ: Славољуб Ђукић, Човек за сва времена.

У: Књижевна реч. – Год. 19, бр. 356 (25. јануар 1990), стр. 20.

МИЛАНОВИЋ, Александар

224. Запажања о језику и стилу у делу Писци мога века Добрице Ћосића / Александар Милановић. – Библиографија. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 239–253.

МИЛАШИНОВИЋ, Светлана

225. Крај се заиста догодио / Светлана Милашиновић. – Приказ: Време власти II.

У: Свеске. – Год. 18, бр. 85 (2007), стр. 146–149.

МИЛЕР, Николас

226. The Nonconformists : Dobrica Ćosić and Mića Popović Envision Serbia* / Nick Miller.

U: The nonconformists : culture, politics, and nationalism in a Serbian intellectual circle, 1944–1991 / Nick Miller. – Budapest ; New York : CEU Press, 2007

227. The Nonconformists : Dobrica Ćosić and Mića Popović Envision Serbia / Nicholas Miller.

U: Slavic review. – God. 58, br. 3 (1999), str. 515–536.

МИЛОСАВЛЕВСКИ, Славко

228. „Разговор“ со Добрица Ќосиќ / Славко Милосавлевски. – Скопје : Љуботен, 1994. – 193 стр. ; 24 cm

Тираж 500.

МИРКОВИЋ, Милосав

229. Историја, традиција и фарса / Милосав Мирковић. – Приказ: Верник.

У: Повеља. – Год. 21, бр. 1–2 (1991), стр. 77–80.

230. Магнетна поља Добрице Ћосића : увод у поновно читање / Милосав Мирковић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска

књижевна задруга, 2005. – Стр. 109–112.

МИРКОВИЋ, Чедомир

231. Лавиринт појединачних и колективних судбина / Чедомир Мирковић. – Приказ: Време зла.
У: Борба. – Год. 74, бр. 235 (22. август 1996), стр. I.

232. Оживљавање и тумачење историје : Време смрти Добрице Ћосића / Чедомир Мирковић.
У: Под окриљем нечастивог : шездесет шест савремених српских романсијера / Чедомир Мирковић. – Београд : Дерета, 1995. – Стр. 402–406.

233. Оживљавање и тумачење историје : Време смрти Добрице Ћосића / Чедомир Мирковић.
У: Под окриљем нечастивог : шездесет шест савремених српских романсијера / Чедомир Мирковић. – 2. изд. – Београд : Дерета, 1996. – Стр. 402–406.

234. Снажна завршница : Верник Добрице Ћосића / Чедомир Мирковић.
У: Под окриљем нечастивог : шездесет шест савремених српских романсијера / Чедомир Мирковић. – Београд : Дерета, 1995. – Стр. 407–411.

235. Снажна завршница : Верник Добрице Ћосића / Чедомир Мирковић.
У: Под окриљем нечастивог : шездесет шест савремених српских романсијера / Чедомир Мирковић. – 2. изд. – Београд : Дерета, 1996. – Стр. 407–411.

236. Снажна завршница / Чедомир Мирковић. – Приказ: Верник.
У: Политика. – Год. 87, бр. 27561 (30. јун 1990), стр. 19.

237. Tamne strasti posedovanja i politike / Čedomir Mirković. – O Korenima.
U: Odrednice / Čedomir Mirković. – Beograd : BMG, 2000. – Str. 138–141.

МИХАИЛОВИЋ, Васа

238. Пишчеви записи (1951–1968) Добрице Ћосића / Васа Михаиловић. – Напомене уз текст.
У: Наш траг. – Год. 10, бр. 1 (2003), стр. 153–165.

МИШИЋ, Милутин

239. Корени трагике / Милутин Мишић. – О извођењу драме Корени, Д. Ћосић, Небојша Брадић.
У: Борба. – Год. 79, бр. 25 (25. јануар 2002), стр. 9.

МОРАВЧЕВИЋ, Никола

240. The Portrait of Nikola Pašić in Dobrica Ćosić's Novel Time of Death / Nikola Moravčević.
U: Selected Essays : on Serbian and Russian literatures and

history / Nikola Moravčević. – Beograd : Stubovi kulture, 2005. – Str. 70–77.

МРВОШ, Богдан

241. Pod senkom Kominterne / Bogdan Mrvoš. – Prikaz: Vernik.
U: Borba. – God. 69, br. 257 (13. septembar 1990), str. 9.

МРКИЋ, Миодраг

242. Dobrica Ćosić / Миодраг Мркић. – (Tri viteza restauracije : skica za nenapisane oglede o Dobrici Ćosiću, Miodragu Bulatoviću i Matiji Bećkoviću).
У: Превредновања / Миодраг Мркић. – Београд : Феникс, 2002. – Стр. 13–33.

МУЈЧИНОВИЋ, Авдо

243. [Dobrica Ćosić – Borislav Mihajlović Mihiz: Valjevo Hospital]* / Avdo Mujčinović ; translated by Lisa Harshbarger.
U: Scena. – Br. 13 (1990), str. 33–35.

244. Драмски рецитал : драматизација романа „Време смрти“ Добрице Ћосића у Југословенском драмском позоришту / Авдо Мујчиновић.
У: Позоришне критике / Авдо Мујчиновић ; приредио Радомир Путник. – Нови Сад : Sterijino pozorje, 2005. – Стр. 142–144.

245. Предворје смрти : „Ваљевска болница“ Добрице Ћосића у Југословенском драмском позоришту / Авдо Мујчиновић.

У: Позоришне критике / Авдо Мујчиновић ; приредио Радомир Путник. – Нови Сад : Sterijino pozorje, 2005. – Стр. 217–219.

НЕДЕЉКОВИЋ, Драган

246. Нараштајима који долазе / Драган Недељковић. – Реч у Банском двору у Бањој Луци, 20. децембар 1996, приликом додељивања награде Д. Ћосићу.
У: Књижевна Крајина. – Год. 2, 5–6 (јануар–фебруар 1997), стр. 4.

247. Писац и завичај / Драган Недељковић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 317–325.

248. Писац и завичај* / Драган Недељковић.
У: Тражење добра у недоба / Драган Недељковић. – Бања Лука : Задужбина „Петар Кочић“, 1997

249. Писци нашега и Добричиног века / Драган Недељковић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 229–237.

250. Писци нашега и Добричиног века : Добрица Ћосић: Писци мога века / Драган Недељковић. – Реч изговорена у Зрењанину, 14. 10. 2002.

У: Врлетна стаза преображења : беседе, поруке, разговори / Драган Недељковић. – Рума : Српска књига, 2004. – Стр. 68–80.

251. Роман о старењу / Драган Недељковић. – Приказ: Време власти 2.

У: Летопис Матице српске. – Год. 183, књ. 480, св. 6 (децембар 2007), стр. 1096–1110.

НЕДИМОВИЋ, Наташа

252. Добрица Ћосић: Време смрти / Наташа Недимовић. – Summary. – Библиографија.

У: Зборник радова Више школе за образовање васпитача. – Бр. 8 (2005), стр. 88–97.

НИВА, Жорж

253. Velika komunistička ispovest* / Žorž Niva ; prevela Nevena Mikašinović. – O Vremenu zla.

U: Le Monde. – (1. 2. 1991).

254. Велика комунистичка исповест / Жорж Нива ; (превела Невена Микашиновић). – О Времену зла.

У: Политика. – Год. 88, бр. 27781 (9. фебруар 1991), стр. 23.

255. Велика комунистичка исповест / Жорж Нива ; превео С. [Слободан] Деспот. – О Времену зла. – Преузето из: Le Monde.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 135–138.

256. Док се не угаси преровски свет : (предговор француском издању „Времена власти“ Добрице Ћосића) / Жорж Нива ; превео Слободан Деспот.

У: Багдала. – Год. 39, бр. 432 (јануар–март 1997), стр. 15–29.

НИКОЛИЋ, Данило

257. Дуго пријатељство – ретки сусрети / Данило Николић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска

књижевна задруга, 2005. – Стр. 291–295.

НИКОЛИЋ, Даринка
258. Очеви и синови / Даринка Николић. – О извођењу драме Корени Д. Ћосића и Небојше Брадића.
У: Дневник. – Год. 60, бр. 19743 (26. јануар 2002), стр. 6.

НОГО, Рајко Петров
259. Грешници, отпадници и вјерници / Рајко Петров Ного. – О Времену зла.
У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990), стр. 3–4.

ОРЛОВИЋ, Драган
260. Време зла и смрти / Драган Орловић. – Приказ: Верник.
У: Политика експрес. – Бр. 9425 (5. јун 1990), стр. 11.

ПАВЛОВИЋ, Коста
261. La lutte pour le pouvoir au sen des pouvoirs á Belgrade* / Kosta Pavlović.
U: La Nouvelle Alternative. – Br. 28 (1992), str. 43–44.

ПАЛАВЕСТРА, Предраг
262. Писац и грађанин : 70. годишњица рођења Добрице Ћосића / Предраг Палавестра.
У: НИН. – Бр. 2141 (10. јануар 1992), стр. 40–41.

263. La saga des illusions / Predrag Palavestra.
U: L'age d'homme. – Br. 11 (automne 1990), str. 5.

264. Српска сага и бољшевички мит / Предраг Палавестра.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 113–125.

265. Српска сага и бољшевички мит : трилогија „Време зла“ Добрице Ћосића / Предраг Палавестра.
У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990), стр. 4–5.

266. Српска сага и бољшевички мит / Предраг Палавестра. – О Времену зла.
У: Књижевност – критика идеологије / Предраг Палавестра. – Београд : Српска књижевна задруга, 1991. – Стр. 143–165.

ПАШИЋ, Милутин
267. Време власти – прва књига нове Ћосићеве трилогије / Милутин Пашић.
У: Књижевна дела носе печат времена / Милутин Пашић. – 1. изд. – Ужице : Арт, 2002. – Стр. 51–54.

268. Време власти – прва књига нове Ћосићеве трилогије / Милутин Пашић.
У: Међај. – Бр. 40 (1997), стр. 109–114.

ПЕКОВИЋ, Ратко
269. Публицистика Добрице Ћосића између стварног и могућег / Ратко Пековић.
У: Мостови. – Год. 24, бр. 124–125 (1992), стр. 24–29.

270. Публицистика Добрице Ћосића између стварног и могућег / Ратко Пековић. – Пљевља : Међурепубличка заједница, 1992. – Стр. 24–29 ; 24 cm
П. о.: Мостови ; 1992.

ПЕРВИЋ, Мухарем
271. Историјско виђење Србије / Мухарем Первић. – О извођењу драме Корени, Д. Ћосић и Небојша Брадић.
У: Политика. – Год. 98, бр. 31693 (27. јануар 2002), стр. 15.

ПЕРИШИЋ, Миодраг
272. Одговорност писца : (Добрица Ћосић) / Миодраг Перишић.
У: Анђео историје и други дневни послови / Миодраг Перишић. – Београд : „Филип Вишњић“, 2004. – Стр. 400–406.

273. Ћосић, Корени, мит / Миодраг Перишић.
У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990).

ПЕТРОВИЋ, Милош
274. Два фрагмента / Милош Петровић. – О Времену власти.
У: Багдала. – Год. 38, бр. 430–431 (октобар–децембар 1996), стр. 27–28.

275. Ново сценско читање „Корена“ / Милош Петровић. – О извођењу драме Корени, Д. Ћосић, Небојша Брадић.
У: Багдала. – Год. 43, бр. 451 (јануар–март 2002), стр. 47–49.

276. Ново сценско лечење „Корена“ / Милош Петровић. – О извођењу драме Корени, Д. Ћосић и Небојша Брадић.
У: Борба. – Год. 79, бр. 17 (17. јануар 2002), стр. II.

277. Три фрагмента / Милош Петровић.
У: Савремена српска проза. – Бр. 9 (1997), стр. 77–83.

278. Фрагменти о Добрици / Милош Петровић.
У: Код врњачке Еутерпе / Милош Петровић. – Врњачка

Бања : Народна библиотека „Др Душан Радић“, 2000. – Стр. 67–77.

279. Фрагменти о Добрици / Милош Петровић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 149–156.

ПЕТРОВИЋ, Миодраг

280. Војвода Живојин Мишић у Ћосићевом роману „Време смрти“ / Миодраг Петровић. – Преузето из: Лице Србије у време смрти / Миодраг Петровић. – Напомене уз текст.
У: Стварање. – Год. 46, св. 5–6 (мај–јун 1991), стр. 463–481.

281. Добрица Ћосић: Верник / Миодраг Петровић. – Одломак.
У: Градина. – Год. 25, бр. 12 (децембар 1990), стр. 65–73.

282. Истине, вере и жртве / Миодраг Петровић. – Приказ: Верник.
У: Књижевност. – Год. 45, књ. 90, св. 11–12 (новембар–децембар 1990), стр. 2086–2099.

283. Историја као роман и роман као историја / Миодраг Петровић. – Приказ: Милан Радуловић, Роман Добрице Ћосића.
У: Летопис Матице српске. – Год. 175, књ. 464, св. 1–2 (јул–август 1999), стр. 179–187.

284. Политика и живот : (Никола Пашић) / Миодраг Петровић. – О лику Николе Пашића у Времену смрти.
У: Градина. – Год. 27, бр. 3 (март 1990), стр. 80–112.

285. Србија у времену смрти / Миодраг Петровић. – 1. изд. – Ниш : Просвета, 1992. – 308 стр. ; 20 cm
Тираж 1.000. – На корицама слика и белешка о аутору.

286. Сусрети са Добрицом Ћосићем : нецензурисани разговори / Миодраг Петровић. – Ниш : Зограф, 2000. – 145 стр. ; 20 cm. – (Библиотека Синтеза)
Тираж 500.

287. ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – 335 стр. ; 24 cm. – (Посебна издања)
Ауторова слика на корицама. – „Зборник је штампан поводом осамдесет трећег рођендана Добрице Ћосића“ ◊ полеђина насл. листа. – Тираж 750. – Стр. 9: Уводна напомена / уредници. – Библиографија: стр. 327–328. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистар.

288. ПЈЕСНИЧКА ријеч на извору Пиве : научни скуп посвећен дјелу Добрице Ћосића. – Пљевља : Међурепубличка заједница, 1992. – 29 стр. ; 24 cm

У оквиру манифестације Песничка ријеч на извору Пиве. – Посебно изд. часописа Мостови. – На кор. ознака II. – Насл. упор. ћир. и лат. – Тираж 500?.

ПОПОВИЋ, Бранко

289. Ћосићеви писци минулог века / Бранко Поповић. – Приказ: Писци мога века.

У: Летопис Матице српске. – Год. 179, књ. 471, св. 6 (јун 2003), стр. 947–954.

ПОПОВИЋ, Радован

290. Време писца : животопис Добрице Ћосића / Радован Поповић. – Београд : Народна књига – Алфа, 2000. – 253 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Библиотека Животопис ; књ. 1)

Слика и белешка о аутору на пресавитку корица. – Библиографија: стр. 239–241. – Регистар.

291. ПУТОВАЊЕ накрај бесмисла : одјек романа Добрице Ћосића у Француској / приредила Нада Бојић.

У: Политика. – Год. 87, бр. 27561 (30. јун 1990), стр. 19.

РАДИЋ, Милан

292. О преровском брегу и небеској капији Вукашина Катића / Милан Радић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици

Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 307–315.

РАДОВИЋ, Миодраг

293. Деконструкција побуне у романима Добрице Ћосића / Миодраг Радовић. – Библиографија.

У: Домети. – Год. 16, бр. 59 (зима 1989), стр. 13–29.

294. Dekonstrukcija pobune u romanima Dobrice Ćosića / Miodrag Radović. – Napomene uz tekst.

U: Lijepo li ova knjiga čita --- / Miodrag Radović. – 1. izd. – Novi Sad : Zmaj ; Podgorica : Kulturno-prosvjetna zajednica, 2001. – Str. 188–206.

295. Прометејски бунт на јововским теразијама / Миодраг Радовић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 53–74.

296. Rebelle problématique dans l'oeuvre romanesque

de Tchossitch : du révolté prométhéen au rebelle jobien = Књига пријатеља Драгана Недељковића / Miodrag Radović.

U: Liber Amicorum de Dragan Nedeljković / rédacteur Miroljub Joković / priređivač Miroljub Joković. – Beograd ; Nancy : [s. n.], 1993. – Str. 182–189.

РАДОШ, Јово

297. Између срца и разума / Јово Радош. – Приказ: Косово.

У: Летопис Матице српске. – Год. 181, књ. 475, св. 6 (јун 2005), стр. 1220–1223.

РАДУЛОВИЋ, Милан

298. Историјско-идеолошки контекст Ћосићевог романа / Милан Радуловић. – Summary. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: ИЗ књижевности / уредио Миодраг Матицки. – Београд : Институт за књижевност и уметност, 1997. – Стр. 315–332.

299. Поетска историја Добрице Ћосића / Милан Радуловић. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: Летопис Матице српске. – Год. 173, књ. 460, св. 3 (септембар 1997), стр. 284–309.

300. Роман Добрице Ћосића / Милан Радуловић. – 2. допуњено изд. – Београд : Институт за књижевност и уметност ; Фоча : Православни богословски факултет, 2007. – 300 стр. ; 21 cm. – (Студије и расправе ; књ. 46)

Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст.

301. Роман Добрице Ћосића : између идеологије и антиутопије / Милан Радуловић. – Београд : Народна књига – Алфа : Институт за књижевност и уметност, 1998. – 267 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Контекст)

Белешка о аутору: стр. 267.

302. Ћосићев Грешник / Милан Радуловић.

Део 1

У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, св. 5 (мај 1990), стр. 928–936.

Део 2

У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, св. 6 (јун 1990), стр. 1152–1161.

Део 3

У: Књижевност. – Год. 45, књ. 90, св. 7–8 (јул–август 1990), стр. 1355–1362.

303. Увод у читање Ћосићевих романа / Милан Радуловић. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска

књижевна задруга, 2005. – Стр. 17–31.

РАЈКОВИЋ Кожељац, Љубиша
304. Језик и стил Добрице Ћосића у роману „Деобе“ / Љубиша Рајковић Кожељац. – Зајечар : Културно-просветна заједница општине, 1996. – 175 стр. ; 20 cm
Тираж 500. – Библиографија. – Résumé. – Регистар.

РАНЧИЋ, Драгослав
305. Добрица Ћосић или Председник без власти / Драгослав Ранчић. – Београд : Art studio „Crno na belo“, 1994. – 253 стр. : илустр. ; 20 cm
Тираж 1.000.

РЕШИН Туцић, Вујица
306. Pretežak teret za grešnika / Vujica Rešin Tucić. – Prikaz: Grešnik.
U: Vreme fantoma : o piscima i knjigama / Vujica Rešin Tucić. – Novi Sad : Kulturni centar Novog Sada, 2005. – Str. 37–42.

РИБНИКАР, Владислава
307. Дијалог или монолог: неједнакост у роману / Владислава Рибникар. – О романима Далеко је сунце Д. Ћосића, Пепео и дијамант Јежија Андрејевског и Трен Антонија Исаковића.
У: Итака. – Бр. 1 (1997), стр. 108–115.

РУЂИНЧАНИН, Бошко
308. Завичај и Прерово Добрице Ћосића / Бошко Руђинчанин. – Врњачка Бања : Народна библиотека „Др Душан Радић“, 2002. – 223 стр. : фотогр. ; 23 cm. – (Библиотека Fons Romanus)
Тираж 600. – Белешка о писцу: стр. 223. – Регистар.

309. О слободи уметничке исповести у текстовима Добрице Ћосића / Бошко Руђинчанин. – Напомене уз текст.
У: Багдала. – Год. 41, бр. 441 (април–јул 1999), стр. 20–28.

310. О три завичајна мотива у романима Добрице Ћосића / Бошко Руђунчанин.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 299–306.

САВИЋ, Милисав
311. У историји, до грла / Милисав Савић.
У: Политика. – Год. 98, бр. 31431 (5. мај 2001), стр. III.

СЕЛЕНИЋ, Слободан
312. Формула масовног спектакла : уз приказивање

„Откриħа“ Добрице Ћосиħа у Југословенском драмском позоришту / Слободан Селенић.

У: Драмско доба : позоришне критике : 1956–1978 / Слободан Селенић ; приредио Феликс Пашић. – Нови Сад : Sterijino pozorje, 2005. – Стр. 141–143.

СИМИЋ, Жељко

313. Naučni pogled na svet / Željko Simić.

U: Ideološko čitanje romana / Željko Simić. – Beograd : Čigoja štampa, 1996. – Str. 194–198.

314. [Odlomci] / Željko Simić. – Nasl. dao katalogizator.

U: Ideološko čitanje romana / Željko Simić. – Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000. – Str. 195–218.

СЛАПШАК, Светлана

315. Највећи и најслабији / Светлана Слапшак. – Приказ: Верник.

У: Књижевна реч. – Год. 20, бр. 373–374 (април 1991), стр. 13.

СРЕЋКОВИЋ, Милутин

316. Добрица Ћосић : из Дневника / Милутин Срећковић.

У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 157–174.

317. Зло као апорија историје у човековој судбини / Милутин Срећковић. – Приказ: Верник.

У: Књижевност. – Год. 45, књ. 90, св. 11–12 (новембар–децембар 1990), стр. 2073–2085.

318. Три записа о Ћосићевом „Времену зла“ / Милутин Срећковић.

У: Књижевне новине. – Год. 43, бр. 806 (15. октобар 1990), стр. 7.

СТАМЕНКОВИЋ, Владимир

319. Прекомерна доза / Владимир Стаменковић. – О извођењу драме Корени, Д. Ћосић и Небојша Брадић.

У: НИН. – Бр. 2666 (31. 1. 2002), стр. 42.

СТАНИСАВЉЕВИЋ, Вукашин

320. Добрица Ћосић / Вукашин Станисављевић. – О Коренима и Времену смрти.

У: Прилози настави књижевности. Књ. 4 / Вукашин Станисављевић. – 9. допуњено изд. – Београд : Наука, 1994. – Стр. 173–203.

321. Добрица Ћосић, Корени / Вукашин Станисављевић. – Библиографија.
У: Прилози настави књижевности. Књ. 3 / Вукашин Станисављевић. – 7. изд. – Горњи Милановац : Дечје новине, 1991. – Стр. 268–288.

СТИПЧЕВИЋ, Никша
322. О Времену власти Добрице Ћосића / Никша Стипчевић.
У: Учитавања / Никша Стипчевић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1999. – Стр. 100–110.

323. „Пишчеви записи“ Добрице Ћосића / Никша Стипчевић.
У: Летопис Матице српске. – Год. 178, књ. 470, св. 1–2 (јул–август 2002), стр. 80–84.

324. Судбина идеолошког човека / Никша Стипчевић. – Приказ: Време власти.
У: Летопис Матице српске. – Год. 173, књ. 459, св. 5 (мај 1997), стр. 752–757.

СТИПЧЕВИЋ, Светлана
325. Аутобиографско у „Времену власти“ Добрице Ћосића или Аутор и његов двојник* / Светлана Стипчевић. – Београд : Међународни славистички центар, 1998. – Стр. 419–428.
326. Аутобиографско у „Времену власти“ Добрице Ћосића или Аутор и његов двојник* / Светлана Стипчевић. – Summary.

У: Научни састанак слависта у Вукове дане. – Бр. 27/1 (1998), стр. 419–428.

СТОЈАДИНОВИЋ, Драгољуб
327. Голгота великог писца / Драгољуб Стојадиновић. – Реч са књижевне вечери посвећене Д. Ћосићу, Сомбор.
У: Луча. – Год. 15, бр. 1 (јануар 2006), стр. 7–14.

328. Између мита и историје : поводом Пишчевих записа Добрице Ћосића / Драгољуб Стојадиновић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 201–206.

329. Историја и мит / Драгољуб Стојадиновић. – Приказ: Време власти.
У: Вечерње новости. – (28. април 1996), стр. 21.

330. Кришка крушке Николе Пашића / Драгољуб Стојадиновић. – О Времену смрти.
У: Култура 011. – Год. 3, бр. 5 (јануар–април 1997), стр.

11–12.

331. Легендаријум „Времена смрти“ Добрице Ћосића : (записи из подземља једног читаоца) / Драгољуб Стојадиновић. – Београд : Народна књига – Алфа : Вечерње новости, 2002. – 376 стр. : ауторова слика ; 20 cm. – (Библиотека Изазов ; књ. бр. 4)
Тираж 500. – Белешка о писцу: стр. 375–376.

332. Ритам и трагика Ћосићевих „Деоба“ / Драгољуб Стојадиновић.
У: Стремљења. – Год. 31, бр. 1–3 (1991), стр. 157–162.

СТОЈАНОВИЋ, Мирољуб М.
333. Добрица Ћосић и поетика српског романа / Мирољуб М. Стојановић. – Библиографија.
У: Савременик плус. – Бр. 44–45–46 (1996–1997), стр. 52–66.

334. Добрица Ћосић и поетика српског романа / Мирољуб М. Стојановић. – Библиографија. – Резюме.
У: Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, Српски језик и књижевност. – Св. 4–5 (1996), стр. 65–86.

СТОЈАНОВИЋ, Светозар
335. Ћосићева поетика разарања идеолошких прича / Светозар Стојановић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. –

Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 139–147.

СТОШИЋ, Душан
336. Визија историје као трагедије / Душан Стошић. – Приказ: Промене.
У: Политика. – Год. 89, бр. 28415 (14. новембар 1992), стр. 16.

337. Визија историје као трагедије / Душан Стошић. – Приказ: Промене.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање / Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001. – Стр. 93–96.

338. Историја, трагика и симболика у „Времену смрти“ Добрице Ћосића / Душан Стошић.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање / Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001, стр. 71–75.

339. Књига о стварном и могућем човеку данас / Душан Стошић. – О књизи: Стварно и могуће.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање /

Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001. – Стр. 67–70.

340. Крај времена зла? / Душан Стошић. – Приказ: Верник.
У: Освит. – Год. 1, бр. 1 (мај–јун 1991), стр. 114–115.

341. Крај времена зла / Душан Стошић. – Приказ: Верник.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање / Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001. – Стр. 85–88.

342. Писмо Д. Ћосићу / Душан Стошић.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање / Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001. – Стр. 97–99.

343. Самосвест, структура, форма / Душан Стошић. – О књизи: Грешник.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање / Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001. – Стр. 76–80.

344. Тотем и Тертулијанови поклоници / Душан Стошић. – О књизи: Отпадник.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање / Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001. – Стр. 81–84.

345. Трагика политичке егзистенције / Душан Стошић. – О књизи: Славољуб Ђукић, Човек у свом времену.
У: Књижевна реч. – Год. 19, бр. 356 (25. јануар 1990), стр. 20.

346. Трагика политичке егзистенције / Душан Стошић. – О књизи: Славољуб Ђукић, Човек у свом времену.
У: Прозно књижевно дело : појава, суштина, читање / Душан Стошић. – Београд : Лаканпрес, 2001. – Стр. 89–92.

ТАДИЋ, Љубомир
347. Храст и ниско растиње / Љубомир Тадић.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 289–290.

ТОДОРОВИЋ, Драгољуб
348. Књига о Ћосићу : Добрица Ћосић – прилози за политичку биографију / Драгољуб Тодоровић. – 1. изд. – Београд : Treći milenijum, 2005. – 365 стр. ; 24 cm. – (Библиотека Сведочанства ; књ. бр. 2)
Тираж 500. – Регистар.

ТУБИЋ, Ристо
349. Историозофска позадина у роману „Време власти“ Добрице Ћосића / Ристо Тубић.

У: Летопис Матице српске. – Год. 184, књ. 482, св. 3 (септембар 2008), стр. 407–445.

350. Један memento mori комунистичкој утопији / Ристо Тубић. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 207–227.

351. Спорење са стварношћу : мементо мори комунистичкој утопији / Ристо Тубић.
У: Политика. – Год. 101, бр. 32487 (17. април 2004), стр. B1.

ТУРЈАЧАНИН, Зорица
352. Призори историјског „људолома“ / Зорица Турјачанин. – О романима Д. Ћосића.
У: Књижевна Крајина. – Год. 2, бр. 5–6 (јануар–фебруар 1997), стр. 5.

ЋИРИЛОВ, Јован
353. Романи на позорници / Јован Ћирилов. – О драматизацији романа Д. Ћосића.
У: НИН. – Бр. 2141 (10. јануар 1992), стр. 41–42.

ЋОСИЋ-Вукић, Ана
354. Књижевни почеци Добрице Ћосића / Ана Ћосић-Вукић. – Напомене уз текст.
У: Старе и нове књижевне теме / Ана Ћосић-Вукић. –

Београд : Институт за књижевност и уметност, 2007. – Стр. 175–189.

355. Књижевни почеци Добрице Ћосића / Ана Ћосић-Вукић. – Напомене уз текст. – Summary.
У: Књижевна историја. – Год. 36, бр. 122–123 (2004), стр. 47–58.

356. Пишчеви записи и дневничке белешке Добрице Ћосића / Ана Ћосић-Вукић. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: ПИСАЦ и историја : зборник радова о Добрици Ћосићу / уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“ ; Београд : Српска књижевна задруга, 2005. – Стр. 187–199.

357. Пишчеви записи и дневничке белешке Добрице Ћосића / Ана Ћосић-Вукић. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: Старе и нове књижевне теме / Ана Ћосић-Вукић. – Београд : Институт за књижевност и уметност, 2007. – Стр. 190–206.

ХЕЛЕР, Мишел

358. Роман о вери и издаји : одјеци дела Добрице Ћосића у свету (Париз) / Мишел Хелер ; превела Невенка Зимоњић. – О Времену зла.

У: Политика. – Год. 88, бр. 27823 (23. март 1991), стр. 18–19.

ЦВИЈЕТИЋ, Мићо

359. Дела Добрице Ћосића / Мићо Цвијетић.

У: Борба. – Год. 78, бр. 300 (25. октобар 2000), стр. I.

360. За српску имагинарну библиотеку / М. [Мићо] Цвијетић. – Приказ: Пишчеви записи 1961–1968.

У: Борба. – Год. 79, бр. 67 (8. март 2001), стр. I.

ЧАВОШКИ, Коста

361. Jugoslavija i jugoslovenstvo u delima Dobrice Ćosića / Kosta Čavoški. – Summary. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.

U: Filozofija i društvo. – Br. 2 (1989), str. 161–195.

ЧАЂЕНОВИЋ, Јован

362. Драма вјерника, грешника и опозиционера Добрице Ћосића / Јован Чађеновић.

У: Стварање. – Год. 47, бр. 11–12 (новембар–децембар 1992), стр. 1040–1049.

363. [Књижевна критика]* / Јован Чађеновић. – Насл. дао каталогизатор.

У: Побједници времена : огледи и критике / Јован Чађеновић. – Нови Сад : Цветник ; Подгорица : Културно-просвјетна заједница, 1994

ЏАЏИЋ, Петар

364. Бољшевички тунел историје / Петар Џаџић. – О Времену зла.

У: Политика. – Год. 87, бр. 27708 (24. новембар 1990), стр. 17.

365. Заточник историје : поводом 70. годишњице рођења Добрице Ћосића / Петар Џаџић.

У: Политика. – Год. 88, бр. 28099 (28. децембар 1991), стр. 11.

366. Le tunnel historique du bolchevisme / Petar Djadjitch.

U: L'age d'homme. – Br. 11 (automne 1990), str. 4.

ШТЕФАН, Флорика

367. Шта је за мене значила препорука Добрице Ћосића / Флорика Штефан.

ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ

Жарко Команин

ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ

Шта је колијевка вјечности – ако то није завичај и језик!?

Завичај и јесте језик и оно што се у њему рађа и сакрива. Завичај је оно чега се језик сјећа.

Жерар де Нервал, из кога се родио Пруст, додирнуо је љепоту кад је написао *Силвију – успомене на Валоа* и открио археологију сјећања језика. Да ли би постојао Његош без Ловћена и српства Црне Горе, С. М. Љубиша без Паштровића, Јанко Веселиновић без Мачве, Бора Станковић без Врања, Петар Кочић без Змијања, Миодраг Булатовић без Бијелог Поља, Борислав Пекић без мајчиних коријена, Добрица Ћосић без Прерова, Данко Поповић без Букуље, Матија Бећковић без Роваца!? Они су изронили из завичаја и језика.

Завичај у литератури и завичај у животу – нијесу исти завичај, али су *то исто, само мало друкчије:* један без другога не могу да опстану, ни у животу, ни у језику. Та се два завичаја не могу отргнути један од другога.

Завичај у литератури, ако не може да се пресели у читаоца, није добро смјештен у језику. Али ако се књижевни завичај усели у читаоца – онда је то завичај свих људи, онда је то универзални завичај човјечанства.

Завичај нијесу само успомене и оно чега се сјећамо. Завичај је мајка. Завичај је земља прамајка.

Завичај је срцу књижевности и помоћу завичаја писац може изаћи из себе, и сагледати комадић васељене, не само сопствене, него и васељене других људи. Свијет се види и открива онолико колико има љепоте у дјелу и завичају. Јер су завичаји на неухватљивој граници која дијели или спаја сан и

живот. Завичај у књижевности јесте нова стварност – нови Јерусалим – и живота и истине, које писац докучи у себи, а над свим лебди благодат тајанствености. Истина се црпи из завичаја и језика, и то је најбољи начин да писац пронађе изгубљену стварност. Грађа свакога дјела јесте прошли живот који је заробљен у завичају, као искра у камену. Завичај су и наши преци који нас воде до истине живота или у смрт. Зато се Вријеме и Завичај грле, те рађају нови живот. А све што је заумно закопано је у завичају, спава у забораву. Зато је завичај и имагинарно вријеме, које се, поново, рађа. У сјећању се ништа не враћа, него се само поново угледа: слова, ријечи, предјели, мјеста, траве, камење, воћке, пелин, људи, имена, цио некадашњи живот. Завичај је, у ствари, јад и жал за временом које је прошло и које се загубило у језику. Јер је све пролазно и све је прах. Па ипак, моћ завичаја не пролази, док је земље, док је језика.

Ако постоји бесмртна душа – онда се она зове завичај. Душа и јесте човјеков завичај. То је примордијални, дивљи крик језика. Ако је сан *други живот,* како каже Жерар де Нервал на почетку *Аурелије,* онда је завичај *први живот,* први снијег, прво сјећање, нешто што се привија на душу, нешто што се завија и умотава сјећањем, језиком, љубављу, Богом. Завичај је чистота свијета, као што су чисте гусле и Моцарт; свачији завичај је чист и најљепши од свих могућих завичаја. Завичај је оно из чега писац ствара и оно што, поново, ствара. Естетско и морално се у завичају грле, не супротстављају се. Зато човјек не може да поднесе Божју истину, јер од ње може да умре.

Мало је писаца који порасту до завичаја који носе у себи.

Завичај јесте мјесто рођења, име, ријеч, али је завичај и цио свијет, завичај је човјечанство, завичај је микро и макро космос. Завичај ваља дати другима, и кад не знамо да га носимо у себи, као завежљај времена, или завежљај сјећања.

Изливање завичаја у литературу дешава се једноставно као кад имитирајући ход измишљамо точак – е онај точак то је литература, то је завичај у литератури.

Кад год ме завичај додирне – не могу а да не уздрхтим: јер је завичај, истовремено, и слика раја и слика смрти. Тада не знамо гдје је наше *ја,* и не знамо гдје наше *ја* наставља да живи: у књизи, у животу, у сјећању или у сну.

Шума осјећања и сјећања излази из шуме дјетињства и из шуме завичаја. Та шума не може да иструли, она расте, непрестано, и у животу и у литератури. Краја нема. Његош би рекао: *од тоїа су у гробу кључеви.*

Завичај зрачи онда кад се смјешта у душу читаоца, у универзално; ако не уђе у читаоца то јест у универзално, онда завичај није уронио у језик и тада није завичај свих људи. Када читалац чита туђи завичај, и када кроз њега чита себе, онда је то и његов завичај.

Миодраī Радовић

УПОРЕДНИ ЗАВИЧАЈ МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА[1]

Завичај – за и против[2]

Међу могућим поделама писаца по афинитетитима, постоји и једна врло широка по којој се песници деле на завичајне и космополитске писце. Једни величају принцип Итаке, други славе начело Хипербореје. Први певају урођеничке псалме, други славе далеке и непознате пределе. Једни

[1] Одакле почети дијалог и расправу о „Завичају" као појму и факту. Постојбина завичаја је језик. Као што је Квинтлијан саветовао да свакуз расправу треба почети местом из Хомера, ми будући да нисмо ни Хелени ни Латини, расправу о „завичају" у литератури отварамо полазећи од Вуковог *Рјечника*. У њему пише: „**Завичај**, м. мјесто гдје се ко родио и навикао, Ort wo man geboren werden, und woran man sich gewohnt hat, die Heimat, solum natale /cf. вилает, домаја, постојбина, сент/. И кљусе и говече тежи на свој завичај; с Богом земљо, с Богом завичају – Већ сам жељан завичаја свога", *Срūски рјечник истумачен немачкијем и латинским ријечима,* скупио и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, 1818. Вук наводи немачке и латинске еквиваленте. Интересантно је да се у Енциклопедији Денија Дидроа (1751-1752) уопште не налази одредница „*pays natal – zavičaj*", што је симптом епохе. Космополитски XVIII век не придаје онај значај појму завичај, који му је касније придао романтизам у XIX веку. Век светлости неће да зна за завичајну судбину човека. Култ завичаја је створио романтизам, отуда носи на себи трагове сјаја и беде романтизма. Карактеристично је и то да су Немци створили тзв. Heimatliteratur (завичајну књижевност), док се у француској користи много неутралнији иизраз „регионална књижевност". М. Црњански сматра да је свеколика српска књижевност „покрајинска", дакле, регионална, тј. звичајна. Судећи по Црњанском, усуд свеколико српске књижевности јесте завичајност, те је отуда сва носталгична.

[2] Вељко Радовић, *За завичај и ūротив њеīа:* М. Данојлић, „Памфлет против завичаја", Побједа, Титоград, Год. 25. бр. 1819. (1969), стр. 8.

су локал-патриоти, а други космополити, грађани света којима је цео свет завичај. Но, ако бисмо покушали да, полазећи од овакве условне поделе, песника какав је Милован Данојлић сврстамо у једну од ових двеју категорија нашли бисмо се на великим мукама. Код песника који је у сржи противречан и сам појам завичајности је оксиморонски и изазива противречна размишљања. Постоје несумњиви разлози који дају повода недоумицама. Да ли је у Данојлићевом делу завичај повлашћени топос, а завичајност доминантан квалитет, или је М. Данојлић ипак космополитски дух који се удаљио од завичај и еманциповао од завичајних вредности, па самим тим и од завичајне књижевности? Укратко, може ли се М. Данојлић читати превасходно као завичајни писац? Одговор на то питање разасут је у целом делу М. Данојлића, а чини се да му се песник највише приближио у књизи *Место рођења* (1996). Чини се да је у тој књизи М. Данојлић свој „разговор са завичајем" не само највише радикализовао, него се и ослободио завичаја као књишког стереотипа. Завичај се нуди као топос противречја, као место у коме цветају оксиморони и парадокси.

Прво, постоји завичај као институционални белег којим се утврђује персонални идентитет у личним документима. У свим исправама Милована Данојлића (крштеница, лична карта, пасош, извод из књиге венчаних итд) пише да је *Место рођења* село **Ивановци**. Између осталог, то мало шумадијско, брдско село постало је познато у новијој књижевној српској историји као „песников завичај". Оно је изашло из анонимности и задобило извесну славу у песниковим делима. Оно је позорница готово свих збитија у Данојлићевим песничким и прозним делима. У песниковој визији Ивановци су постали такорећи „пупак света". Но, у Данојлићевој књизи *Место рођења*, Београд, „Филип Вишњић", 1996., можемо прочитати нешто сасвим друго: „*Моје место рођења је у благозвучности једне речи; давно сам је чуо,*

а̄после сам ī̄одинамна веровао да сам је измислио (...) **Драгораћа**, *ми хучи у слуху као сува олуја п̄рет̄пролећња које се, иза от̄опљеноī̄а снеī̄а, п̄робија кроз забране*“ (op. cit. 204, 205).

Драгораћа је, дакле, та завичајна реч која је уписана у песников „тајни именик“, у језичко сазвежђе којим је обележен „земљопис душе... мед језика што су га нараштаји цедили и претакали преко непаца, кроз слух и кроз дух, речник који именује тло под ногама, и чува га за нас, само за нас, можемо ићи куд нас је воља, он се не миче из липовине и храстовине, у коју је уписан; њиме је обележено оно што нам, једино, на земљи принадлежи“ (*Исто*, 205).

А тај речник саткан од завичајних речи песник наводи: „Бела Гора, Брегава, Вучје, Јадар, Гружа, Драгораћа, Драгачево, Пореч, Добрич, Тамнава, Жупа, Звижђ, Стиг, Осат, Стари Влах, Изморник, Таково, Јасеница, Подгорина, Качер, Језава, Левач, Јелење, Љешница, Мачва, Њивице, Оњег, Поцерина, Семберија, Рађевина, Чокешина, Топлица, Хвосно, Темнић...“ (*Исто*). То је тај „тајни именик“ који песник користи као чаробну рач и „као басму против бездомог зла“. Завичај – сазвежђе у хемисфери речи.

Даље, сводећи рачуне, песник дефинише свој новооткривени завичај: „*Све је то сачувано, ако не у ст̄варном, оно у ӯпоредном завичају; ако не у историјском, онда у ī̄лувом добу*“ (*Исто*, 206).

Кад упоредимо тај „упоредни завичај“ са „стварним“, „глуводобни“ са историјским, можемо рећи да је то „изабрани завичај“. У тој констелацији земљописа душе нема Ивановаца, као географско-административног топоса. Песник помало у стилу Ј. Дучића, казује, „јер све што волимо створили смо сами“.

Завичај – то није место у коме смо „бачени у свет“ и на који смо осуђени као биљке. За писца завичај је оно што је он изградио у странствовању. То је не оно што је наследио и одакле је пошао, него оно што је „изградио“. Зато он на крају својих лутања и повратка каже: „*Враћамо се, не онамо от̄куд*

смо отишли, него у неке друкчије пределе што смо их, у одсуствовању, од сећања и прижељкивања, изградили". А како га је изградио песник: писаном речи, књижевношћу. Само се средствима књижевности може подићи себи нови завичај као споменик. За себе и за читаоце. Тај од речи и жеља новосаздани, имагинарни завичај, који је више слутња него стварност, је део једне личне митологије: Песник га „слути у даљини, *само што та даљина није више у туђини, и у будућности, него у* ***преосмишљеној прошлости****, и у месту рођења*" (*Исто*, 206). А то „место рођења", није оно из личне карте нити из лексикона писаца које прати писца као судбински оквир. Та „преосмишљена прошлост", преображена тајном магијом речи и имагинације, у новостворено појављује се као „позив у нови живот". Он је песникова „*vita nuova*". У тој „*vita nuova*" песник битише у свету као симболичкој форми. Према упуству једног другог песника, све што је „прошлост постоји још само као симбол". У одговору М. Данојлића на загонетку завичаја, место рођења фингира као симболична форма персоналне митологије. Та прустовски преосмишљена прошлост омогућује му да, у трагању за завичајем, оствари последње спасоносно бекство од усуда рођења: бекство из стварног завичаја у упоредни, тј. имагинарни. Тако се песник уписује у заједницу двапута рођених: једном за пролазност, други пут за трајање. Парадигма је то хришћанска. Као што Исус Христос има два завичаја: један овоземаљски у Назарету, и други пророчански у Витлејему, над којим су се зауставиле звезде да најаве промену света. Тако се појављује завичај као удвојени појам. Као митологема персоналне митологије. Митологије у ограниченом тиражу од 1500 примерака. Завичај није непроменљива датост, он може бити и „оно што песник изабере". Изабере да створи. „*Земљо, поново сам те из присећања створио.*" (стр. 200) – каже песник. „Тај ванземни, удвојени завичај, надживео је све моје усхите и клонућа; одржавао се као крепка реч која, и кад се не изговара, не губи ништа од своје звучности, од свога сјаја" (*Исто,* 201).

После дугих лутања и странствовања, када се заврши лична Одисеја, нема повратка на Итаку. Принцип Итаке је доживео стваралачку метаморфозу у песничкој надградњи света. Принцип Хипербореје је превазиђен повратком „сина разметнога“ у новооткривену постојбину Језика. Али то откриће је сада дошло као резултат дуготрајног дијалога[3] са завичајним светом. А тај свет се појављује у новом часу у новом свечаном руху као форма духовнога живота. Као измирење блуднога сина са светом. На крају свих лутања и трагања, тај паралелни завичај блиста као нови *locus amoenus*, као она тачка ослонца за којом је ишао на крај света. После свих залута, заноса и заблуда, остаје новостворени завичај као лука спаса и место утехе. Завичај као место за цркву и за гроб. Завичај – то је песниково властито дело. У том делу ослобођен је од анонимности и уздигнут до симбола. Сваки аутентични песник ствара од завичаја као локалног топоса универзални симбол. Из безимености и скромности он га извлачи у широке кругове јавности и подарује му значај светскости. Тако на најлепши могући начин посведочује ослобађање завичаја и себе од фолклорне нарцисоидности и хиперболичког комплекса. Такав исход у дијалогу са завичајним тражи и другачије читање и приступ. Ни биографски ни аутобиографски приступ неће нам показати прави књижевни лик Данојлићевог завичаја. Њега нећемо наћи у локалитету званом Ивановци као туристи; паралелни завичај М. Данојлића спада у *Личне ствари*[4] и пут до њега води само преко страница Данојлићевих дела, с ону страну стварног и гео-историјског.

---

[3] Милан Влајчић, *Разговор са завичајем:* М. Данојлић, „Сенке око куће“ НИН, Београд, Год. 31 (13. 07. 1981).

[4] М. Данојлић, *Личне ствари, огледи о себи и другима*, Плато, Београд, 2001. О писцу, стр. 453-454. Ту се поново враћа „стварни“ и „историјски“ завичај, као инсистуционални и биографски појам: Ивановци, да би још једном потврдио дубоко оксимореонску природу песника М. Данојлића (Видети о томе више у „Књижевни портрет Милована Данојлића“, у *Савремена српска проза*, зборник бр. 20, Трстеник, 2008, стр. 45-55.

„Био проклет, или блажен, доклегод постоји, завичај је кутак земље с којим се још нешто даде учинити“ (*Исто*, 197) – Јесте ми се родном месту враћамо као злочинци на место злочина, и бежимо од њега безглаво, по сто пута га откривамо и одбацујемо, али у тој игри обе стране су живе, обе стране постоје“ (*Исто*, 197) – Да је завичај био потопљен, „не верујем да бих истерао на чистац везе са местом рођења“ (*Исто*, 197).

У *Место рођења*, песник је истерао на чистац скоро све своје залуте и заблуде. Изриче, попут Црњанскога, похвалу „седеоцима ...људима који наступају са осећањем горкога поноса – никог нису издали, никога преварили – и никад неће осетити кајање и стид што га ми, вољни изгнаници, трпимо.“ (*Исто*, 180). На тај начин, ослободио је и обогатио и сам појам завичаја и завичајности фолклорног и приземног стереотипа и дао оригиналан уметнички доказ да завичајна литература не мора бити безнадежно банално опште место. У стваралаштву Милована Данојлића завичај је озарен светлошћу оригиналности и неконвенционалности.

Ана Ћосић-Вукић

ЗАВИЧАЈ, ЗАВИЧАЈНОСТ И РЕГИОНАЛНОСТ У ПРОЗИ БРАНКА ЋОПИЋА

Завичај дарује писцу матерњи језик, своју традицију, географију, топониме, историјски, духовни и социјални идентитет, архетипске корене књижевних ликова. Завичај је трајна емотивна матрица свих писаца ма где живели и стварали, наслеђена и дарована посебност, она важна разлика у стваралаштву једне књижевне генерације и понекад примарни код у комуникацији између писца и читаоца. Читаоци најприсније воле своје завичајне писце, јер најлакше разумеју реални садржај њиховог приповедања. У тексту писца свог завичаја они најбоље разумеју његов језик и дијалект,али и подтекст, мотивацију и поруке његовог књижевног дела.

Завичај се у самом књижевном делу ишчитава и као завичајност која подразумева пишчево исказивање доживљаја примарне слике света у животној средини у којој се родио и растао. Завичајност је опште својство књижевног и уметничког стваралаштва, експлицитније изражено у књижевној прози него поезији и у својим варијететима разастрто целокупном светском књижевношћу од антике до данас.

На овим уопштавањима заснивају се и моја разматрања посебности завичајне одреднице у делу Бранка Ћопића и његовој слици света.

Током целог свог живота и у свим својим делима Бранко Ћопић је писао о судбинама људи свог завичаја – Босанске Крајине. Због тога је слика света његовог дела завичајна и регионална. Завичајност се улила у антрополошко-менталитетска својства Ћопићевих књижевних ликова, у модел

културе, систем вредности, виталистичку филозофију живота и снажно родољубље као израз антејске везе човека руралне културе и њему иманентном захтеву за слободом. У слици света Ћопићевог књижевног дела завичајност је изражена и у социјалном садржају. И историјска збивања и промене у епоси у којој је живео и стварао приказани су у завичајно-регионалној перспективи – у границама његовог завичаја и у судбини Крајишника. Одразила се у Ћопићевом приповедаштву и у самом карактеру његове нарације која је проистекла из народног приповедања у Босанској Крајини.

Као доминантно обележје Ћопићеве приповедачке слике света завичајност је присутна у свим Ћопићевим делима и свим његовим приповедачким добима, али су облици њене присутности различити. У Ћопићевој предратној приповедачкој фази она је најближа кочићевском и традиционално реалистичком регионализму чији се садржај најближе исказује речју амбијенталност. У збиркама *Под Грмечом, Бојовници и бјеīунци* и *Планинци* сам амбијент је битан конституент људских судбина које су заклопљене испод планина без снаге да се покрену ка спољном, другачијем и за њих далеком и неизвесном свету. Искорачити из судбине, за Ћопићеве јунаке значи отићи из завичаја, успети се уз и сићи низ планину која им затвара видик и одређује физичку, психолошку и социјалну егзистенцију. У ратним приповеткама о народноослободилачкој борби и ратним романима Ћопић је приказивао историјска збивања искључиво на завичајном тлу. Слика рата у романима *Пролом* и *Глуви барут* значајно одступа од идеолошког клишеа доба у коме су стварани, а та особеност и оновремена храброст писца произлазе само условно спонтано из приповедачевог доживљаја чија је матрица била завичајно детерминисана.

Слика света Ћопићевог дела значајно је и биографски детерминисана. Бранко Ћопић је после рата живео у Београду, а са својим писцем и његови јунаци у приповеткама и

романима *Осма офанзива* и *Не тугуј бронзана стражо* преселили су се из Крајине у Београд и Војводину. У ту сеобу са Крајишницима пошао је и завичај – Крајина и населила се у сећања, приче, и снове неприлагођених досељеника. Тако завичај у послератним прозним делима Бранка Ћопића постаје емоционални простор испуњен сетом, носталгијом, чежњом и меланхолијом. Мада слика Крајине у послератном Ћопићевом стваралаштву задржава све садржаје које подразумева регионалност и који су објективног карактера – менталитет, морал, језик ликова и приповедача – истовремено се збива значајна промена. Та промена се испољава као његова трансформација од физичког-амбијенталног простора у имагинарни. Пресељен у приче и снове Крајишника, Ћопићев завичај постаје утопијска слика простора среће. Босанска крајина за јунаке Ћопићевог романа *Не тугуј бронзана стражо* исто је што и Србија за Вука Исаковича у *Сеобама* Милоша Црњанског.

Шта се заправо догодило?

Корачајући за историјом и искорачивши из затвореног подпланинског простора завичаја, Ћопићеви Крајишници у граду и равници, који су за њих и простор, али и свет који је настао после револуције, не налазе свет из прича које су слушали у детињству и у којима се догађало чудо испуњења њихових жеља. Послератна стварност изневерила је Ћопићеве јунаке. Сада када су напустили завичај који је амбијентално детерминисао њихову судбину пре рата и револуције, Ћопићеви Крајишници се враћају завичају у сећањима и идеализују га, тј. за њега везују енергију сневања и на јави која је иначе опште својство већине Ћопићевих књижевних ликова. Таква метаморфоза завичајног потпуно је одвојила Бранка Ћопића од традиционалног регионализма српске сеоске и реалистичке прозе и остварила духовну вертикалу у којој је регионално и амбијентално постало имагинарно и духовно. Сеоба простора

Босанске крајине заједно са њеним људима – Ћопићевим књижевним јунацима, у њихове успомене и снове, веома је важан поступак естетизације слике света његовог приповедачког дела. Данас не можемо а да не помислимо: није ли тим поступком крајишки приповедач визионарски обзнанио и стварно нестајање завичајног простора у тада још увек невидљивом обрачуну историје са српским народом на његовом завичајном тлу?

У овој прилици задржаћу се на смислу једне од Ћопићевих изјава о значају завичаја и завичајног у његовом стваралаштву која има суштински значај за тумачење његове целокупне пориповедачке поетике.

Имао сам као писац ту срећу да имам чак два завичаја, па и три. Први је Лика, завичај моје мајке и моја дједа Раде који сам доживио кроз мајчина и дједова причања, кроз причања личких досељеника у Хашанима. Стварно сам га видео тек када сам илмао педеесет година. Приповетке „Сунчани свијет моје мајке“, „У свијету моја дједа“, неке ствари из ***Баште сљезове боје*** *и* ***Скити јуре зеца****, везане су за овај мој први завичај, који сам ја доживљавао као крај у коме се догађају смијешне и чудне ствари, као бајку. Други мој завичај је Босна – тај други завичај ми није био лијеп као онај први. Замишљао сам како људи из ова прва завичаја шетају по овом другом завичају и чине оно што су ми причали мајка и дјед. Имао сам, како би се рекло, дуплирану слику реалности. А онда сам почео стицати и трећи завичај – Војводину.*

Из ове изјаве можемо да закључимо да за Бранка Ћопића – приповедача Лика и Босна нису само имена две блиске – граничне географске области његовог завичаја; Лика и Босна су и метафора за два доживљаја света, за раздвојеност човекове духовне и материјалне егзистенције, али и имена која диференцирају две врсте књижевног поступка. Лика је простор имагинарног и истовремено бајковитог, а Босна простор стварности и реалне егзистенције који су социјално

детерминисани сиромаштвом и тегобом живота планинца – сељака и пишчевом личном судбином сирочета. Ћопићево приповедаштво заиста се распростире између ова два простора, рекли бисмо два пола, названим именима „два завичаја“, између лирског и реалистичког, између „поетизације“ и „репродукције“ чија је супротност и вредносног карактера.

Стичемо и утисак да се у читавом Ћопићевом стваралаштву води нека врста борбе између два доживљаја света и два књижевна поступка која је он назвао именима своја два завичаја. У једном броју његових дела „Лика“ – имагинација, остварује превласт над „Босном“ – реалношћу у фактографском садржају; та превласт у самом књижевном поступку испољава се као доминација транспозиције и приповедачке имагинације над репродукцијом и фактицитетом. У обрнутом случају, Ћопићев приповедачки исход имао је ограничени хоризонт анегдоте, хронике, тенденциозне фељтонистике, итд.

У рецепцији Ћопићевог дела, посебно у критици његових савременика у прве две деценије после рата, све до *Баште сљезове боје,* дошло је до изражаја неоправдано изједначавање недостатака његових повремено неуспелих дела са регионализмом схваћеним и негативно вреднованим као анахроно наслеђе реалистичке сеоске приповетке у српској књижевности краја XIX и почетка XX века. Наиме, модернистичка критика је непуну деценију после рата и револуције, знатно раније него у другим социјалистичким земљама у којима је социјалистички реализам заиста био званична и владајућа партијски прокламована књижевна поетика, настојала да изврши модернизацију тадашњег југословенског културног, духовног и књижевно-уметничког живота. У том циљу она је имала изразито редукционистички, па и нихилистички однос према традицији. То је имало за последицу настојање да се реалне антрополошке варијанте народа сведу на модел урбаног човека и савремени интелектуално-градски сензиби-

литет. Самим тим вршена је и радикална редукција литерарних тема и мотива у којој су село и ликови сељака елиминисани као анахрони. Вреднујући дела с аспекта формално-стилске новине и теме, модернисти су митологизовали промену и новину и релативисали неке трајне и иманентне вредности српске књижевности укључујући и завичајност. Не желећи да порекнем значај модернистичког супротстављања идеолошкој и реалистичкој догми за нашу културу и наш целокупни духовни живот у другој половини XX века, ипак истичем чињеницу да се само књижевно стваралаштво кретало сопственом енергијом и по сопственим законима, пре свега снагом дара и властитог интелектуалног и емоционалног потенцијала самих стваралаца. Први модернистички романи на почетку шесте деценије као своју битну ознаку управо су имали завичајне садржаје, без обзира што су њихови писци усвојили технике модерних европских и светских романа.

У српској књижевности друге половине XX века, у времену сукобљавања модерниста и реалиста, догодило се да завичајно сасвим неоправдано буде изједначено са регионалним, а регионално са неурбаним, фолклорним, што је значило и цивилизацијским заосталим. Међутим потцењивање регионалног и завичајног, које је у једном времену наше критике владало и оставило дубок траг и у књижевноисторијским синтезама српске књижевности друге половине XX века, не уважава, рекли бисмо елементарну чињеницу књижевног значаја, да свако књижевно дело које настаје у одређеном времену и простору неминовно носи обележја тих координата. Регионалност која је трајно присутна у српској књижевности и која је њено карактеристично и трајно обележје, проистиче и из чињенице да је сам српски народ територијално дезинтегрисан током своје историје и да није живео у једној држави нити у истим цивилизацијским и културним условима. Најзад, везано за нашу тему регионално

најчешће није друго него име за књижевну транспозицију завичајног, који је више емоционално и примарно сазнајни него географски простор, по правилу везан за детињство писца. А како дело самог Бранка Ћопића потврђује, доживљај света у детињству и његова евокација у књижевном делу поседује емоционалну и лексичку енергију од изузетног значаја и вредности за сам чин уметничког стварања и његов естетски исход.

Бошко Руђинчанин

ЗАВИЧАЈИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

Завичај је, да парафразирам мисао Мирче Елијадеа о светом простору (*Свето и профано*), „јаки“ значајан простор па његово испољавање за писца има „егзистенеијалну вредност“. Јер, „ништа не може отпочети, створити се, без претходног усмеравања, а свако усмеравање је стицање тачке ослонца“. Према томе, завичај је за писца, „Стицање тачке ослонца“, заснивање литерарног света и стварање литерарног живљења .

Међутим, тај „јаки“ простор кога називамо завичајем, није за сваког писца исто. За неког је то географски простор и место рођења (место одрастања, место живљења или шира географска одредница). За неког језик на коме пише (матерњи или језик где живи). За неког књижевност којој припада. За неког оно што изабере да му буде завичај.

За Десанку Максимовић, рецимо, „завичај је синоним детињства“. Каже: „Све те бубе, сви ти зечеви, сва та сунца, месец, потоци чиме је засађена моја поезија је сећање на детињство“, па самим тим и сећање на завичај.

За Милорада Павића, завичај је шира географска одредница – Балкан. Тај „археолошки вулкан који избацује смрт кад год пукне пушка, али који у миру представља благодетно подручје где се укрштају језици, расе, континенти, цивилизације и религије. Па источно средоземље – путање копнене и морске наших древних и нових ходочасника. Па византијски круг, који географски гледано, почиње у Грчкој, Србији, Румунији и Бугарској, а завршава се у Русији, Јерменији и Грузији“.

За Владету Вуковића завичај је Врњачка Бања где, је рођен и одрастао, ишао у основну школу и гимназију и започео свој радни век: али и Косово и Метохија кога је изабрао за завичај; да четрдесет година у њему живи, ради као професор универзитета и пише, све док, као и сав српски народ, није са њега изгнан 1999. године, после чега се вратио у своје место рођења. Тај завичајни круг који је започео у Врњцима и присилно се у њима затворио, пошто се животно и стваралачки остварио на косовометохијском простору, има итекако утицаја на његово литерарно стваралаштво, посебно на поезију у којој просијавају одбљесци оба његова завичаја – првог, као лепота испод звезда изгрејалих гором, и другог, као трагика српског народа на том подручју. Једном речју, нема писца без завичаја нити литературе без завичајности писца.

Неки писци су награђени са једним завичајем, неки са више. Добрица Ћосић припада, групи писаца који су награђени са више завичаја. Ћосићев завичај је, пре свега, трстеничко село Велика Дренова где је рођен. У Дренови је научио матерњи језик, у њој се образовала његова примарна свест, у њој је стицао своја животна искуства. Ту га, како често истиче, нису учили буни, пркосу и чојству, него марљивости, радиности, вредноћи, чуварности. Вели: „Не знам да ли би ме било без завичаја, и у животу, и у литератури. Јер, своје прве антрополошке универзитете завршио сам у завичају...“ Тај великодреновачки завичај је свакако присутан и у многим садржајима преведен у његове књиге од романа *Далеко је сунце* до романа *Време власти.* Налазимо га и у *Бајци*, јер ова модерна антиутопијска бајка почиње на дну пишчеве завичајне реке сусретом између завичајног ђавола именом Анђама и Човека.

Ћосићев завичај није само место његовог рођења, стицања првих сазнања и животних искустава него и место где се родила лоза његових литерарних јунака. То је трсте-

ничко село Медвеђа одакле потиче презиме Катић – презиме главних јунака његових романа од *Корена* до *Времена власти*, преко чијих ће судбина писац испричати причу о трагичној историји српског народа у XX веку – веку смрти, како га са правом назива. Катићи су јунаци који носе презиме по женској линији, а тиме је писац у своју литературу унео једну завичајну појаву да су се презимена узимала по женској линији јер су сељанке-мајке, те живе мученице, биле оне које су одржавале домове, породицу и потомство док су мушке главе ратовале и гинуле.

Ћосићев завичај је и трстеничко село његове мајке Орловац и Милутовац где га је деда по мајци Алекса, вечити губитник избора за посланика на листи демократске странке, како каже, „пелцовао политиком за народ“ што ће се итекако одразити на његов животни пут али и на литературу, нарочито на књиге *Моћ и страћење*, *Стварно и могуће*, *Пишчеви записи*, и др. које у основи имају пишчево схватање и разумевање „политике за народ“. То завичајно „пелцовање политиком“ учиниће Ћосића човеком – уметником, који је, како каже Милан Радуловић у својој књизи *Романи Добрице Ћосића* (1988), „срећно измирио уметност и идеологију (политику) и својом харизмом великог писца, поштеног и храброг човека“ постао савест свог народа јер је казивао оно што су људи прижељкивали да кажу а нису смели.

Један од завичаја Добрице Ћосића је, свакако, и Врњачка Бања. У њој је још као дечак са деда- стрицем продавао воће и поврће на бањској пијаци на коју су, како каже, „најпре раниле мале госпође, нешто чиновника, занатлија и ситних трговаца“ па затим, „велике госпође којима су слушкиње носиле корпе док су пазариле“. Међу бањским раскошним вилама, шареним дућанима и дрвеним павиљонима са лименим китњастим крововима које су градили

богати трговци, лекари, генерали и друга српска елита тога доба, видео је једно друго лице Србије; лице класне неједнакости, и схватио да се то мора променити. То искуство са бањском господом утицаће између осталог, на његово опредељење за револуцију тј. за промену друштвеног поретка богатих у корист сиромашних и потлачених.

Врњачка Бања заузима још једну важну позицију у богатству Ћосићевих завичаја – у њој је пронашао име за своје имагинарно село „Прерово“ (по вили „Прерово“ на обали Липовачке реке кад се крене према Гочу) и оно ће постати центром Ћосићевог литерарног света. А један од омиљених пишчевих јунака у *Времену смрти*, управник Ваљевске ратне болнице налик је др Михајлу Радићу (а тако се и зове; његовом другу и пријатељу из Врњачке Бање, сину др Душана Радића, приповедача и Бањског лекара између два светска рата, који је пак на неки завичајни начин утицао и на Ћосићеву литературу).

Врњачка Бања као други Ћосићев завичај је и место његовог опозиционог живота деловања. У њој је, живећи од 1962. до 1966. године, а пишући *Бајку* у вили „Далибор“, окупљао интелектуалце тога доба који су слободоумно мислили. Врњачка вила „Далибор“ је била својеврсни кружок тих људи, потоњих дисидената, нека врста наставка Симине 9: интелектуалаца што су већ тада критички промишљали комунистичку теорију, а нарочито праксу. Тај кружок око Врњачке виле „Далибор“, као и онај око Симине 9, одиграће касније значајну улогу у демократизацији српског друштва и самоосвешћивању српског народа.

А, из Врњачке Бање, Ћосић је 1966. године написао писмо Брозу везано за догађаје на Брионском пленуму са којима се никако није могао сагласити. То врњачко писмо Брозу било је његов коначан разлаз са титоизмом али и са

идеологиаом чији је до тада верник био, чиме је његов пут дисидентства био трасиран. Дисиденства као културно-политичког деловања што ће му омогућити да слободно, и без предрасуда, мисли, и пише. И да напише пресуду комунистичкој идеологији, и есхатологији, у три дела: А они се, не случајно, зову *Верник*, *Грешник* и *Отпадник*. Ти термини ући ће потом у политички речник као ознака за идеолошког човека идеолошког друштва XX века.

Врњачка планина Гоч је, поред Јастрепца, Ћосићева завичајна планина на којој је са оцем спремао дрва и грађу. Гоч са кога је, како истиче, први пут видео читав свој завичај – моравску долину, реку која вијуга пољима, међу топољацима и врбацима, и пожелео да једног дана ту сагради кућу и да живи. На гочким ливадама, под звезданим небом размишљао је о крају и бескрају васионе надахнут Дурантеовом књигом *Ум царује*. У ветровитим ноћима на Ковачкој коси, постављао је себи неостварљиве циљеве: предводио је сељачку буну као Александар Стамболиски у Бугарској, освајао градове и стварао сељачку републику. Та гочка надахнућа из младости имаће касније, и те каквог утицаја на Ћосићево опредељење да крене у партизанску револуцију. У револуцију која је, иначе, магистрална тема његових романа, „логика и етика која је формирала идеологију Ћосића као писца“ (М. Р).

Врњачка Бања ће бити важан Ћосићев завичајни простор и као уточиште у које је увек могао да дође међу пријатеље и када је за Брозов режим био непријатељ број један. „Ја сам увек“, каже, „могао да дођем у Врњачку Бању... Био сам сигуран да нећу умрети гладан, ни моје дете, ни моја жена, и то у време када су те опасности биле реалне... Јер, упркос свему људи из Бање ме никада нису изневерили, никада понизили. Према мени су испољавали снажно другарство, пријатељство, оданост, подршку. Чак би се могло рећи,

што је терор према мени био већи, њихова оданост и пријатељство су били присније... У читаве две деценије мог страдања од власти и полиције једини мој завичај била је Врњачка Бања...“

Ћосићев завичај је и река Морава у чијим је брзацима кушао своју дечачку снагу али и ђавола званог Анђама (и ђаво и и анђео) који није душевадник него доброчинитељ људима и као такав постаје главна личност његовог романа *Бајка.* На дну завичајне реке, сусреће се са Човеком, мења са њим улогу и кроз читав роман фигурира као Модерни Мефисто, како га означава Антоније Маринковић (у књизи *Анђама Модерни Мефисто*), чије је начело *non servium* (не служим). Изменивши са Човеком улогу он га доводи у ситуацију да се као Модерни Фауст (израз А. М), у потрази да сазна шта човек не може и шта не сме, упусти у трагичну утопијску авантуру XX века. Завичајна легенда о Анђами прошла је кроз филтер пишчеве имагинације и постала стожером романа *Бајка*, романа модерне антиутопије и дезутопије. Романа великог пишчевог обрачуна са свим медијавелним тиранијама XX века: са Музеумима Фашистичке провинијенције, и Камонијама комунистичке провинијенције, са свим, и таквим тиранијама и посувраћеној стварности века зла. Ћосићева Камонија, нажалост, није остала само пишчева фикција заснована на искуству Стаљинове тиранije, њених Гулага и монстр-процеса, него се и умножавала: кроз маоцетунговску културну револуцију, кимил-сунгову тоталну милитаризацију друштва, полпотова поља смрти... И наравно кроз Брозову посве специфичну Камонију изграђну на апсурду власти, о чему је Ћосић писао у свом последњем роману *Време власти II*. И кроз судбину последњег Катића на власти испричао сурову причу о тоталитарном титоизму у коме актери нису

били ништа друго до „глумиште будала“ (израз из *Бајке*) на позорници једне личне власти великог мајстора манипулације и обмане; и искључиво у функцији те, и такве власти.

Али, о Ћосићевим завичајима се не може говорити а да се не проговори о једној особеној врсти његовог изабраног завичаја без кога неких његових романа *Далеко је сунце*, *Време зла*, *Време власти*, па и *Бајке,* не би ни било. Усудио бих се да тај његов завичај назовем – идеолошким завичајем. А њега чини миље комунистичке идеологије, боље рећи есхатологије, којој је припадао од своје младости па све до разлаза са Брозом 1966, и коначног разлаза са комунизмом 1968. године, што је имало пресудног утицаја на овај део његовог књижевног опуса. У револуцију је кренуо преко Јастребачког партизанског одреда као верник идеологије за коју је веровао да ће променити и усрећити свет. Али током револуције Ћосић ће посумњати у цену револуције. И ту сумњу изложиће већ у свом првом роману *Далеко је сунце* питањем: Има ли смисла борба по сваку цену, па и по цену уништења живота. Другим речима, већ тада ће посумњати у средства револуције која оправдавају циљ. Та сумња постаће, потом, његова звезда водиља и кроз живот, и кроз литературу, и она ће га довести на сам праг дисиденства и омогућити му да сагледа велике комунистичке заблуде XX века и да их литерарно артикулише.

Нешто касније, а пре *Времена зла*, од 1962. до 1966. године написаће роман *Бајку,* а у њој поглавље *Камонија* у коме ће рендгенски снимити оболели организам комунистичког тоталитаризма и оголити га
до голе коже. Ћосићева идеја о „Камонији“ као тоталитарном и тотално контролисаном идеолошком друштву што скончава у сопственој негацији јесте идеја произашла из искуства из његовог идеолошког завичаја, идеје, сиже, прича и догађаји у романима *Верник*, *Грешник*, и *Отпадник* су, такође, произа-

шли из искуства пишчевог идеолошког завичаја. А то је и магистрални ток догађаја у романима *Време власти*, па се са сигурношћу може рећи, и закључити, да тог пишчевог искуства није било не би било ни ових великих романа о идеолошком Човеку у грандизном идеолошком злу XX века.

И да закључим:

Завичаји су жиле куцавице Ћосићевих романа, свака на свој начин урасла у пишчев завичајни амбијент, и свака на својствен начин уграђена у њима. Већ први роман *Далеко је сунце*, завичајним жилама повезује догађаје и људе из борбе партизанског Јастребачког одреда; у *Коренима* широм се отварају врата пишчевог завичаја кад старац Никола стиже у село Прерово на обалу завичајне реке и постаје сведоком драме породице Катић на позорници Србије крајем XIX века; *Деобе* свом својом трагичном жестином плануће у пишчевом завичају ватром крви и ножа брата на брата и оца на сина која ће потом захватити читаву Србију; Међу јунацима *Времена смрти* наћи ће се Катићи и Преровци, и као редови, и као команданти, и као политичари што кроје судбину Србије; Катићи – јунаци из *Времена зла*, и *Времена власти* сваки на свој начин остаће везани за преровски завичај и свако на свој начин враћаће се њему:

Једни, да после свега што им се догодило огледају своје лице у преровском огледалу, а други, да окончају свој преровски живот онако трагично како су га трагично и живели. Ни *Бајка*, вансеријска Ћосићева књига, није изван пишчевог завичаја – пупчаном врпцом везана је за њега преко једне необичне личности по имену Анђама из завичајних легенди о добром ђаволу око Мораве, пишчеве завичајне реке.

Према томе, може се поуздано рећи да је људски живот, судбину и историјске догађаје Ћосић самеравао по принципима живљења и пулсирања својих завичаја. Да је

романескно ткиво његових романа проткано нитима завичаја. Да је поимање света и живота Катића, ма којим путем кроз олујно време историје ишли, завичајно. Да су им, на крају крајева, патња и бол завичајни.

Другим речима; пишчеви завичаји су именитељ и делитељ без остатка свега што је Ћосић написао. Богатства његових завичаја условила су богаство садржаја његовог литерарног света и литерарног живљења.

Катица Дармановић

МИТОЛОГЕМА ЗАВИЧАЈА „ПРЕРОВО“ У ЋОСИЋЕВИМ РОМАНИМА

Мисао Нортропа Фраја послужиће као полазиште у осветљавању природе проблема која се налази у Ћосићевом делу: „*Са књижевном теоријом смо у ћорсокаку све док не схватимо да је књижевност реконструисана митологија, чији структурални принципи потичу из мита. Тада можемо да видимо да је књижевност у свом сложеном оквиру исто што и митологија, у једноставнијем, односно, да је тоталани систем вербалног стваралаштва. У књижевности све има митски облик и води у средиште реда речи.*“

Проучавајући Ћосићеве романе *Корени* и *Време смрти*, открили смо богату митску матрицу која одређује и условљава фабуларне токове и структуру ликова. Архетипски и митски потенцијали обогатили су причу до те мере да је мноштво чињеница у романима објашњиво можда једино тим потенцијалима.

Лотман и Успенски јасно дефинишу митски простор: он је „колажног“ карактера, мали је и ограничен, и има моћ да моделује друге, непросторне односе. Ако се пажљиво загледамо у структуру Ћосићевих романа *Корени, Време смрти*, *Време зла* и *Време власти*, открићемо висок степен присуства митског простора који се налази у одредници Прерово. Овај топос има изванредан просторни моделативни потенцијал који обликује карактере Ћосићевих ликова. Никола и Лука су својом појавом на том простору битно утицали на судбину Прерова: Никола је пресудио многим Преровцима за Аћимов рачун, а Лука је родоначелник лозе Катића, која је синоним за

Прерово. И судбина осталих јунака у романескном опусу Добрице Ћосића везана је за то место. Из додира са Преровом црпи се нека снага, енергија која штити или уништава јунака.

ПРЕРОВСКИ КОМПЛЕКС

Простор је, каже Мирјана Детелић, основна културна категорија и уграђен је у све темељне културне вредности. Мрежа знакова и значења коју плете завичај, као веома битан просторни елемент, око ликова породице Катић (и не само око те породице), може се адекватно изразити синтагмом *преровски комплекс*. То је просторна детерминанта која је у основи ликова Аћима, Ђорђа, Вукашина, Адама, Ивана и Милене и у преломним тренуцима он усмерава, обликује и условљава њихову судбину. Он је доминантан у овим ликовима кроз мотиве везе и раскида. Катићи не умеју увек до краја да га дефинишу (свако од њих има свој став према преровском), али га живе и осећају као сенку коју неки од њих нерадо вуку за собом. Преровски императив исказан је кроз поступке и мисли ликова, и ломи њихову, нарочито Вукашинову вољу, и чини их трошнијима него што би требали да буду. Инат, понос, снага и неразбор у основи су преровштине која се буди у сваком нараштају како би показала корене једне епопеје, једног живљења које хоће више од онога што нам је дато.

Преровски комплекс најприсутнији је у јунаку који се у Ћосићевим романима највише бори са тим јаким осећањем припадања које он хоће по сваку цену да избрише из свог бића. Вукашин се годинама бори против тог преровског талога у себи декламујући европске идеје, али као и Леоне Глембај, не може против себе и записане судбине. Осећање, судбина којој се не може побећи, карактер који се не мења са променом одела – све је то ознака преровског. И оно што зна,

а не жели да каже Ивану, јер је то велики грех и срамота. Ни оно што је прећутао Олги о оцу и брату није могло поништити осећање преровског у њему. Ћутањем, потискивањем онога што је мучно, а његово, Вукашин се кида, троши и бори са демонима прошлости која му се сваки час објави на неком месту на којем је не очекује. И онај страх од нерођеног сина је само још један траг његове борбе са преровштином у себи.

Са мотивом преровског срећемо се и на страницама осталих Ћосићевих романа: у *Грешнику* Миленине године чекања Ћосић именује као „*три преровске године*“, а следећи ниво семантизације Прерова даје Иван у сцени када објашњава Милени да сина не сме да супротставља оцу и да „*ту преровску традицију*“ мора прекинути, а затим и у синтагми „*преровске озледе*“. У Прерову Иван тражи очев завичај, и тек у очевој соби, пред старом фотографијом оца (којом је Аћим блажио и дубио своју рану за сином), схватио очеве напоре да буде другачији и свој. У Ивановом доживљају света нешто се битно променило и пита се шта је њему то ружно и тужно село и осећа да је то „*дубинска, несвесна припадност која и не захтева расветљавање и осиромашује се дефинисањем*“.

АРХЕТИП У ПРЕРОВСКОЈ ОДРЕДНИЦИ

Из митске перспективе сагледавано Прерово добија јасне архетипске предзнаке. Значај породице Катић у Прерову раван је значају неких владарских средњовековних породица - Аћимов утицај из тог села допире до Београда, а преко његових синова шири се и по Европи. Паралела са средњовековни контекстом из народне епске песме *Царица Милица и Змај од Јастребца* намеће се аналогијом и баца ново светло на комплексне везе у породици Катић. „Начелна нелегитимност“ порекла Змај Огњена Вука из ове песме подсећа на извесну нелегитимност у рођењу Аћима Катића: његова мајка,

Ката, удовица првог Преровца, Василија Јовчића, имала је сигурно много могућности да одабере „бољег“ оца за свог сина него што је то Лука Дошљак. Избор овде не може бити довољно јако мотивисан емоционалном, психолошком, а још мање социјалном аргументацијом. Једина логична мотивација за овакво Катино опредељење налази се у старом индоевропском веровању о епифанијском карактеру госта, непознатог дошљака који је прикривено божанство које може подарити знаменито потомство. Лукино презиме јасно указује на његов епифанијски карактер, а траг тог веровања види се у концепту Аћимовог лика – радикалски првак, свемоћан на простору Поморавља, постао је синоним за Прерово. Све битне одлуке доносе се у дворишту или кући Василија Јовчића, касније Аћима Катића.

Традиционална кућа у епици испуњена је светошћу, наводи Мирјана Детелић, због присуства бога или демона, али „готово да и нема свести о Богу све док човек не изађе из свог простора и не суочи се са грандиозном демоничношћу простора“.[1] Иако се ово превасходно односи на епику, можемо применити овај став на свет *Корена* који је у суштини дубоко епски. У њему доминира једна јака епска генерација (Лука, Василије, Ката, Никола) која ће постати параметар за степен деепизације у ликовима наредне генерације.

Чајкановић нас подсећа да је стара религија сва у знаку поштовања култа предака, што нам даје јасне смернице у којим све контекстима Ћосићеви романи могу бити посматрани. Поштовање или непоштовање празника везаних за култ предака директно утиче на даљу судбину ликова. И многи други проучаваоци словенске митологије указују на изузетан значај вечере на Бадње вече: то је прилика да се „заслужи“ благослов предака који су за тај празник присутни у кући. На Бадње вече „отвара“ се загробни свет и на вечеру долазе

[1] М. Детелић, *Митски простор и епика*, стр. 213.

преци. Писац нам открива кроз сопствену поетику каква се дубина прошлости и широка архетипска слика могу пронаћи у нашој књижевности.

Прекинута вечера на Бадње вече у породици Катић јасно сигнализира знамења њихове будућности: нема благослова, нема очекиваних и жељених токова у њиховим животима. Напредак који желе не долази у њихову кућу: Ђорђе нема своје потомство, а Вукашин не наставља очев сигуран, утабан пут у политици. Мотивација за разлаз оца и сина дата је управо на значењској равни поштовања култа предака, на митској матрици која је дуго занемаривана у тумачењу Ћосићевих романа. У тој матрици назиру се и неки архетипски елементи приче о смени богова које се на тај велики празник догађа: сви услови да се та предаја моћи и остварених политичких победа догоди на Бадњи дан, били су ту – присуство душа предака само тада, на Божић, може помоћи младом Катићу да настави сјајну каријеру свога оца.

ПРОСТОРНА СЕМАНТИКА У ЋОСИЋЕВИМ РОМАНИМА

„Грандиозна демоничност простора“ за сваког јунака породице Катић у Ћосићевим романима има јасну семантичку перспективу: ови романи показују да је Прерово једино сигурно уточиште за Катиће, и да се напуштањем Прерова улази у опасан „демоничан простор“. Да би читалац то открио, мора у Ћосићевим романима прихватити случајност као јаку књижевну мотивацију којом се покривају чињенице митског или архетипског порекла. Аћимов сусрет са таквим простором дешава се у Паланци у коју одлази после 22 године (све време је у Прерову), а када креће да одвезе Милену у њему немилу Паланку, облачи оно што је спремио за своју сахрану. Сав

значењски потенцијал овог Аћимовог поступка јасно указује на исход тог одласка – због унуке страда на паланачкој станици, а она ће се, много деценија касније, обесити на дедином гробу. Ово је само један од многих занимљивих семантичких кругова које је Добрица Ћосић уписао у своје романе користећи потенцијал полифоније простора.

Простор битно одређује и Адамов лик: зачет у воћњаку, у додиру са земљом, што је експлицитно садржано у значењу његовог имена, земљани. И ако се Адамов лик сагледа кроз остале Ћосићеве романе, видећемо да он ознаку свог имена носи доследно: остаје у Прерову, везан за земљу и веран катићевском наслеђу. Он је другачији лик у галерији ликова које је писац сместио у лозу Катића: моћан као Аћим, али не успева да настави акумулирање богатства које је ишло од руке његовом оцу Ђорђу. Брине за сина исто колико и за Ивана и Милену и нуди им свој дом. Тек у Адамовом лику видимо да се нешто мења у односу оца и сина који се разрешава драматично, без много разумевања и попуштања.

Други повлашћени простор у *Коренима* је Вукашинова соба, која има статус светилишта у који улази само Аћим, и Симка када уноси најлепше воћке за Вукашинов долазак. У тој соби Аћим мучи своју муку, а она ће у једној сцени на почетку романа *Време смрти* изгледати као светилиште, неки храм испред којег ће Аћим одржати последњи народни збор, као некада Василије Јовчић. У значењској равни сусрела су се два времена: народ је поново уз онога ко је у Василијевом двориште. Народ је дошао у његово двориште са свих страна села, жамори, али не нарушава тишину, као да је позван, или као што се долази на сахрану. Дошли су да траже новац за опрему мобилисаних војника, али писац ту сцену описује тако да она на читаоца оставља изузетно дубок утисак јер буди архетипске представе. Двориште је најсигурнији Аћимов простор и опасано је дрвећем, као што су били стари паганski

храмови. Својим изгледом и значајем Аћим заиста подсећа у тој сцени на неког паганског свештеника који је изашао из храма да објави важну вест коју шаље божанство: наступили су глад, суша, неродне године и болести Пашићевом кривицом. Можда је тај збор и замена за онај величанствени скуп који би требао да буде на Аћимовој сахрани.

СЕМАНТИЧКИ СПОЈЕВИ

Завичајна митологема у Ћосићевим делима показала се као семантички продуктивна и значајна. У романима који у наслову садрже одредницу време, Прерово се појављује као извор нових синтагматских спојева који су стилски необични и нови. Од осећања преровског, до дефинисања те одреднице протеже се један значењски слој у Ћосићевим романима који је много речитији него што то читалац може при првом читању да открије. Поменимо на крају још неке примере из Ћосићевих романа који поткрепљују ову тврдњу: у *Времену власти* писац одгонета „*катићевски санскрит*“ у Вукашиновој соби. У истом делу Владимир каже: „*Ваш преровски ред није мој ред*“, а свођење свог живота, Вукашин завршава речима: „*Кајем се што сам могуће преровско спокојство разорио светским амбицијама и европским циљевима*“.

Све ликове породице Катић (до потомака Ивана и Душана) писац фабуларним нитима доводи до Прерова, и том позицијом одређује њихову даљу судбину. Београдски и преровски Катићи сусрећу се у свим поменутим Ћосићевим романима, у разним приликама. Београд није за Катиће завичај у архетипском смислу: то није сигуран, повлашћен простор као што је Прерово. Из те београдске куће биће ухапшен и одведен на стрељање Вукашин, а Ивана ће Немци послати у логор. Када се врате у родну кућу, Иван и Милена више неће имати

дом. Следећа генерација, њихова деца, показаће колико су одсечени од тог простора: Иванова деца расту под патронатом Најдана Тошића и остају у белом свету, а Владимир не жели ништа из те куће. Последња генерација Катића показује степен згаснутости преровског комплекса.

Завичај је митологема високог семантичког потенцијала и у Ћосићевом опусу показао се као оригинална, необична и вредна књижевна категорија која покреће и одређује судбине ликова. У њој је митска снага и она намеће своје законе којима се јунаци не могу одупрети.

Мићо Цвијетић

ТРАГИЧНА ПОВЕСТ О ПЕЛИНОВУ И ПЕЛИНУ

Завичај у књижевном делу Жарка Команина

Као што је Иво Андрић имао своју судбоносну вишеградску стазу, тако и Жарко Команин поседује *пелиновачку*, изведену према имагинативном топосу Пелиново, у његовом никшићком завичају, која заузима доминантно место у његовом књижевном стваралаштву, са њеним ширим семантичким спектром и симболичко-алегоријским значењем. У Андрићевом делу се преплитала вишеградска и београдска судбина, које се, као што је говорио нису искључивале већ, напротив, допуњавале. Тако је и код Команина. Доследно је својим животом и књижевним делом везан за своју родну Дреновштицу, као и за друге просторе земље свога порекла и рођења, посебно за готово митски микротопос Пелиново и пелин, биљку јаког мириса и горког укуса, која фигуративно означава горчину, јад и беду. Али, везан је и за Београд, у коме је интелектуално и књижевно сазревао, а у коме је тај завичајни свет упечатљиво литерарно обликовао. Посебно ратну и поратну драму свога родног краја, трагичне последице подела на две војске и две идеологије на ужем црногорском простору, са рефлексијама и по ширини и по дубини, као усуд општесрпски. Тај кобни удес као писац сагледава из угла поражених, што је и његов лични и породични печат, жиг који се са болом носио, као горки укус пелина, доминантне ознаке осећања живота и стања у души.

Једну давнашњу аутобиографску и аутопоетичку исповест у томе духу ће и насловити: *Мириси пелина из родне Дреновштице* („ТВ новости“, 7. април 1577), у којој каже: „Растао сам уз мирис пелина, рата, деоба и револуције. Моја Дреновштица, у којој сам се родио, и њени људи – то је био и остао мој космос, моја колевка, моја књига постања, књига живота. У њој сам се учио свему, лепоти и муци, и онда када сам био далеко од ње“. И даље: „Али мирис пелина из родне Дреновштице свуда ме прати, делује на мене лековито и изазовно, и као спас и као страва“. На једном другом месту каже: „Пелиново је у Црној Гори и сва места око њега су реална. Само је оно плод мог осећања света“. Затим додаје: „Пелинову сам дао име по речи пелин. То је грка биљка, лековита. Добрица Ћосић ми је једном рекао да код мене биљка пелин има карактер“.

Пелин, пелиново и други атрибутиви изведени од ове речи доминантни су у више Команинових књижевних дела: у драми *Пелиново* и романима *Колијевка*, *Господ над војскама* и *Ако те заборавим, мој оче*, а као име имагинативни топос и осећање присутно је и у другим књигама. У познатој публицистичкој и дијалошкој едицији *Одговори*, коју истрајно и успешно реализује Милош Јевтић, књига разговора са овим писцем је насловљена *Пелин Жарка Команина*, уз његову сагласност да у наслову буде реч *пелин*, место препознатљиво на књижевној мапи овог аутора.

На више места у овој књизи Жарко Команин ће исказати свој однос према завичају. „У суштини, завичај и јесте оно што човјек памти и чега се сјећа“, истиче писац. Али, истоврернено, он указује и на неке универзалне суштине, парафразирајући Паскала, који је рекао да човек седи у својој соби и сазнаје свет; „То универзално што постоји у Дреновштици, постоји и у Београду, и у Њујорку и у Паризу, до којих сам ја касније доспио“. У овом дијалошком животопису

Команин даље каже да је полазећи од завичаја и властите породице („Моја упоришта су у драми моје породице“), нестајању и затирању, „у вихору и страви времена“, исписао ратни и поратни национални удес; „То је драма времена, драма моје породице, драма мог племена, драма мог народа, драма Српства, у ствари.“ Имајући у виду реалне историјске факте и чињенице, властита болна искушења и сазнања Команин у спектар своје књижевне имагинације ставља трагичне последице деоба, које се са ширег плана кобно преламају у једном микро свету, у породици и под истим кровом, па се као зараза и божија казна шире даље, дели се народ на две супротстављене идеологије и две до крви завађене сељачке војске. „Ја сам цијелог живота трагао за затрављеним прагом, затрављеним гробом, затрављеном колијевком и затрављеним лицима завичаја, изгубљеним у диобама, маглама и обманама двадесетог вијека“, истиче писац. У томе вихору доживео је како се на трагичан начин разара и уништава патријархална црногорска породица, њен темељ, смисао и традиционални морал. Рано остао без оца, који је братоубилачка жртва, још у детињству пратиће га горко осећање пелина, па и касније, као потомка поражене војске. Још давно, у завичају, у коме је растао уз мудрост мајке и баке, вели у једном разговору, „кроз њихов страх у очима сагледао сам још од раног детињства лепоту и ужас света“. У основи, Жарко Команин је добар део своје животне биографије и судбине преточио у уверљиву књижевну стварност.

Већ у својој првој драми *Пророк* Жарко Команин заснива поетичке темеље свога каснијег књижевног дела. Грађена је на библијској легенди о трагању за обећаном земљом; на универзалној парадигми о вођи и онима који га следе и слепо му верују. Познати драмски зналац Миленко Мисаиловић, аутор изванредног поговора изабраним Команиновим драмама (*Пророк*, *Пелиново* и *Отњиште*), указује ту на

библијску алеӣоричносӣ, односно на „питање односа између утопије и историје или илузије и стварности“. Ка том обрасцу Команин ће градити своја потоња књижевна дела, лоцирана на домаћем простору и у одређеном друштвено-историјском контексту. Међутим, он ће овде релативизовати место дога ђања радње. „Драма се, догађа одувијек, и сада. Али је вјеро ватно да се у Пелинову баш овако догодила 1948. године“, рећи ће за драму *Пелиново*. Ово, делимично, преобликује код лоцирања радње *Оӣьишӣа* „Драма се догађа свуда, одувијек и сада, али је вјероватно да се у Црњишу баш овако догодила послије рата“. У драми *Пелиново*, драми у седам слика, какве су композиције и други Команинови драмски текстови, потре сне су слике у кући Василија Бездановића, његовој породици и шире. Братоубиство. Горчин, секретар партијског актива у Пелинову, убио брата Гојка, који се супротставио успостав љању сељачке радне задруге, његовог партијског налога и дела. Две идеологије и два опредељења, победници и поражени. Потресна слика сахране, дома и целог села. Закрвављена браћа и братске ране, помешани гласови актера и колективни народни глас у тужбалици: „Свака рана лијек има, / рано љута! / Ама братска лијек нема, / леле браћо!“ Или, сетна песма једног младог Пелиновљанина: „У њем пелин / До кољена / До кољена / У њем пелин“. Међутим, радња није тако поједно стављена, аутор јој је дао и друге заплете, чиме се појачава трагични интензитет. Ту је лик Босиљке, Гојкове жене,која посебно не жали мужа. Изазовна и лепа, заврtела је памет Пелиновљанима,а лепотом долази и неки исконски удес и грех. Хтела би да заведе и Горчина, да направи још један трагични преступ и грех. „Проклето Пелиново“, рећи ће он. Мирис и горчина пелина на све стране. Трагично ће окончати живот Босиљка, а трагично, у освети и Горчин. Поента је у речима Василија, оца закрвљених синова: „Зли вакат човјека наточи злом“.

Команин ће успешно показати противуречност у Горчиновом бићу, свест о греху и оданост утопијском идеалу. Димензију алегоријског садржи његово име и презиме, као и код неких других ликова у Комениновом делу, а налазимо је и у неким другим топографским обележјима.

У поменутој студији Миленко Мисаиловић говори о политизовању и аутоматизовању људске свести. По њему, ово није само политичка драма, већ *драма политичког фанатизма*. И у драми *Огњиште*, догађа се братоубиство, али и антички мотив о сестринској љубави и праву да сахрани брата. У наслову и метафорички исказана порука, покушај да се одбрани огњиште од разарајућих и свеуништавајућих сила Мисаиловић ће закључити да „Пелиново осветљава горчину идеала откривајући иронију великог заноса и трагику потпу ног припадања". Односно, да Комениновe драме „не само да узбуђују, него оне и *сведоче*, откривајући нам наше доба и наше живљење, наше краткорочне прорачуне и наше дуго трајне заблуде".

Роман *Колијевка* (1976) је у форми исповести Луке Бајова Рујанића из Пелинова. У предсмртним данима у болници на Бежанијској коси у Београду у кратким лиризо ваним исповестима описује свој живот, ратну и поратну историју и трагедије Пелиновљана, страдања и гашења огњи шта и *колијевки*. Он осећа и приповеда о селу и људима, историји и топографији; посредује згуснуте слике завичаја који заувек нестаје. У фантазмагорији предсмртно дочарава слике овог и слутње онога света. Када је у Пелинову, рећи ће, све му се чини јадно и чемерно, хвата га туга и мучнина а када је далеко од њега, као што је у београдској болници, „Пели ново се претвара у блажени предио, у недостижан, неухва тљив, али видљив сан". Он каже да није само Пелиново пуно лелека, „но и цијела Црна Гора"; затим уопштава, „и вас би јели окрсни свијет пун лелека". У прологу романа описује

родно село пуно пелина, „пусто и искобљено“. „Али љепшег сунца од овог изнад Пелинова нема“, са сетом ће рећи Лука Рујанић.

Сећања на завичај су испуњена и лепотом и болом. У кратком лирском пасажу *Завичаји*, Жарко Команин исказује и свој аутопоетички однос према завичају. Постоје, наглашава се, два завичаја; „један који циједим из себе и други који живи, дише и умире, у даљини, без мене!“ даље: „Два завичаја, или два свијета, један невидљив и заувијек изгубљен и други, живи понор памћења, били су подијељени и у сукобу. Први је на страни смрти, а други је био битку за живот сјећања“. Постоји и трећи завичај, додаје, који је и понорница између шума сећања, тајанствена понорница између слика и гласова, невидљива и мрачна, понорница смрти, а то су већ простори метафизичког. За овај роман Меша Селимовић ће рећи да је „чудесна, поетична књига“.

И у роману *Костанићи* (1978) кидише брат на брата, на Ђурђевдан 1945. године. На брду изнад Грњиша, један наспрам другог су брат Бајко и Завиша, Костанићи, а између њих је дубока провалија која дели победнике и поражене. Први је на пушчаном нишану другог; протичу тренуци, као вечност, да преузети партијски задатак буде извршен. У том временском теснацу, у снажној психолошкој напетости, и код једног и код другог „плови ковчег успомена“. На мућевитој траци времена слајдови сећања на минуле године, људе и догађаје. Уверљиво је дочарана дубина трагедије када удари брат на брата, без обзира на обрт у коме ће обојица постати апсурдно трагичне жртве.

У додатку роману је и кратка хроника села,описане судбине породица, победника и поражених, њихових потомака и сродника. Својеврстан литерарни помен. Ни у овом делу, као ни у другим, код Команина нема епске ширине

приповедања, какву бисмо, с обзиром на његово порекло очекивали, већ се нарација своди на густо лирско ткање и драмску прегнантност.

У роману *Провалије* (1979), које су заселак Црњиша, главни јунак Тиодор сведочи о ратном и поратном времену у завичају. У наслову је апострофирана појединачна и колективна судбина актера приче и краја из кога потичу. Тиодор је завршио студије у Београду, где живи и ради, а чудесним нитима везан је за завичај. Он је филолог, скупља речи, трага за њиховим коренима и звуком, „за душом и тијелом ријечи", слаже их у *Ријечник*, на коме годинама ради. „Кроз ријечи се спаја и с вјечношћу Провалија", говори главни јунак. Он је у Београд донео суштински део своје судбине, парче трагичног удеса, изворну завичајну причу, страдања и страхове, страшне истине. Њему се „душа сурвава", стропоштава се у поноре и провалије. Тидор у своме заносу и лудилу записује судбине људи из Провалија, претвара се „у живи мост преко кога су струјала сећања ријечи", поново васкрсавали преци. У психолошком растројству уништиће рукопис *Ријечника*, своје животно дело, којим чином ће извршити и властито поништење, поништити сваки смисао постојања. Вратиће се у провалије и умрети у сну. У предсмртним часовима страсно је „мирисао воћке, траву, земљу". У овај књижевни лик, као и у неке друге јунаке, Команин је уденуо и део своје властите судбине. У роману *Престӯпна го̄дина* (1982) сведочи Иван Рађевић, пчелар из Црњиша, летописац трагичних збивања у 1948. години. Она је била „и календарски и историјски преступна", рећи ће наратор, који усмерава пчеларову исповест. Приповеда о догађајима и људима, појединцима и пораженима, откупима и страдањима, о информбировској и голоточкој драми. О судбини Рађевића, Мркојевића, Рујанића, Костанића, Мркића и других фамилија. Приповеда пчелар, вели

наратор, а „писац гради своју стварност из стварности која је била“. А била је тешка и суморна, коју само понекад неутралишу функционалне, лирске слике. Наводимо једну: „Изнад Црљене стијене виси мјесец, црвен, као кришка зреле лубенице“. Какав мотив за сликара.

У два романа, *Господ над војскама* (1955) и *Ако те заборавим, мој оче* (2005), Жарка Команина, тематско чвориште је трагање синова за истином о очевима, припадницима поражене војске. У првом роману, главни јунак Симон Рујанић слаже повест о судбини свога оца Јакова, официра десетковане српске војске у одступању. Четрдесет година Симон из Пелинова скупља грађу, све што је чуо и прочитао, што сматра својом дужношћу и заветом. Кроз ову причу, коју преноси Спасоју Николину, он своди и животни биланс, јер је сабрао године. А његов сабеседник записује: „Ја, Спасоје Николин, који ово пишем мојом руком и стављам ријечи у ову књигу, грешан и стар, сит живота, рођен сам у Пелинову и његов сам живи свједок и летописац“.

Главни јунак Симон Рујанић приповеда голготу поражених, згуснуту хронику одступања четничке војске према граници на северу, војске и дела народа кроз беспућа и ратне поразе, у чељусти вишеструких противника. Дата је историјска позадина и њена литерарна пројекција преко појединачних и колективних удеса, не само из Пелинова већ и знато шире и обухватније. Захваћене су сложене породичне драме и односи, поделе и деобе, па и љубавни преступи и брачни греси.

Након пролога, наслов прве књиге овог романескног петокњижја гласи: *Мирис пелина* (1941). Пет књига обухвата хронолошки пет ратних година и њихов трагични биланс. И преузети мото Његошев, сугерише и дочарава такву атмосферу: „С обје стране бесмртрне војнике / на гомиле видиш поваљане“.

Пелиновљани у миру обављају своје земаљске послове, живе и привређују, везани за своја имања и куће, за земљу која им је и мука и спас. Али, не мимоилазе их ни велики светски ломови, какав је рат, коме су увек наредни, приправни да плате досуђену им цену. Они су свет у малом. „Што се догађа у свијету, не може проћи мимо Пелинова. Прије или касније, Пелиновљани све наслуте, чују или сазнају“, каже наратор. До њих допру гласови о великим ратним збивањима, слуте историјске догађаје који их неће заобићи. На посебан и симболичан начин их опомиње и *мирис пелина*.

Описане су ратне године и актери сложене драме, у Пелинову и шире на ратној позорници, где су и они судионици. Пелиновачка ратна годишња доба, земља након пролећне кише, која „замирише опорим и јаким мирисом пелина“. Смењују се годишња доба, а у њима живот и смрт, напоредо и подруку. Шири трагични удеси сублимирани су у лику Јакова, који ће се неким чудесним божанским путевима вратити, као црни гласник, као сведок поражене војске у Пелиново. Страдаће на кућном прагу, на вису изнад села, погођен куршумом победника. „Постајао је дио свеопштег пораза и умирања“, каже наратор. Роман бележи и Јаковове речи, које је у себи изговорио негде у одступници: „Ово није пут спаса него пут наше пропасти“. Оне исказују стање безизлаза, очаја и пропасти. Један други актер ратног апсурда и свеопштег људског пораза, исказује овим речима: „Ово је зли пут, а тим морам да идем“. У извесној мери, кореспондира ово злослутно предосећање са оним познатим Његошевим стихом: „Нека буде што бити не може“, за који је Андрић рекао да нигде у светској литератури није нашао страшнију лозинку.

У самом наслову романа *Господ над војскама* садржан је један дубљи смисао, метафизички смисао о греху и казни као Божијем давању. Пред Господом, као последњим судијом,

полажу се рачуни, а казне ће, како је познато, а чега има у Комaниновом делу, стизати и ондашње победнике. Ово дело је опомена не само Пелиновљанима, стварним и фиктивним ликовима из пишчевог завичаја, већ и свој другој браћи у супротстављеним војскама. У томе духу је и Симонов вапај и молитва: „Господе над војскама, врати мој народ у једну војску".

Ову књигу, као и друге, Команин је писао „с муком и болом", како је написао у фусноти на крају романа. Можда овде пристају речи Миодрага Булатовића, који је такође испи-сао узбудљиву и трагичну завичајну и општу ратну причу, кад каже за Жарка Команина да је у његовом књижевном делу, у његовој језивој прози, приказана „апокалиптична визија два-десетог века". Део те приче, ратне и поратне, сместио је Команин и у приповедачку прозу *Закопано и откопано* (2002), коју, записаће Лидија Томић, „прожима библијска дубина времена и мисао о љепоти и трагици постојања". У реалном контексту простора и времена, писац сведочи и о својој књижевној и интелектуалној генерацији, али и о „српском четничко-партизанском проклетству", како у једној прилици рече. Оно се, неоспорно, у најтрагичнијем виду показало управо у пишчевим завичају и Црној Гори уопште. Поделе нису ни данас престале, а намећу их најчешће потомци некадашњих победника.

И тематско чвориште романа *Ако те заборавим, мој оче* је у Пелинову. У овоме романескном делу је, такође, реч о братоубиству, односно трагање сина за истином о оцу. Актери приче су син, приповедач и његов двојник, назовимо га наратор. Жарко Команин вешто и драмски згуснуто презен-тује драму сина С, мајке, стрица М – братоубице и драму времена у коме живе и ратног које га је одредило. Односе победника према пораженима, господара њиховим животима

и душама. Ово је „роман о сјећању“, како га је поднасловом одредио Команин. Усложњен је наративни поступак не укрштених, само кроз поменути наратвни троглас, већ и преко гласова мајке, бабе, тетке, ујака и других актера и сведока ратне и поратне драме. Лепи су и сетни лирски детаљи у којима се син сећа оца: отац у пчелињаку, у виногрду, кад калеми смокве или прска лозу. Али и оне људске муке и свеприсутна духовна и свака друга пустош. Пелиновљани, на челу са стрицем М, „осудили су Бога на смрт испред цркве Свети Никола“, једна је од потврда таквог стања. А изнад свих је Манастир Острог као божије знамење и опомена.

Пелиново је најфреквентнији топос у Команиновом књижевном делу.

У овом роману, укључујући и све оно што је с њим у језичком сродству, спомиње се, ако смо добро избројали, 75 пута. Пелиновљани, пелиновачка црква, пелиновачко гробље, Пелиновачка вала, спарушени пелин, опори мирис пелина итд. Писац исписује тужну повест Пелинова, у којој је доминантно осећање страх. Преко сећања на оца и кроз чудесан метафизички дијалог, осветљава се општа трагична прича: „Твоја прича мајушни је црв у великој јабуци историје“, рећи ће син у тој врсти оностране комуникације. Завичај је именентни састојак људског, а код писаца и књижевног идентитета. Код Жарка Команина веома наглашен. То је наслеђе које се носи, обичајни морални кодекси. Не ради се само о формалним географским и топографским координатама по којима се креће, већ су то и одреднице наших судбина: и судбине човека уопште. „Цио свијет може да стане у зрно завичаја“, рећи ће у једној исповести писац. А тај имагинативни завичајни супстрат исказан је у доминирајућој одредници Пелиново, која је за Жарка Команина оно што је за великог српског романсијера Добрицу Ћосића Прерово, писца који се бави временима великих нада и трагичних утопија.

На крају наводимо један дистих савремене бугарске песникиње Елке Њаголове, који гласи: „Под балканском стрехом непрекидна пелин-судбина“. О тој пелин-судбини пише Команин, из властитог искуства и искуства народа коме припада.

Гојко Божовић

ЗАВИЧАЈ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА

На крају књиге *Последња писма из туђине* Борислав Пекић се опрашта с Великом Британијом у којој је та књига и написана. Заокружујући на том повлашћеном месту и ту књигу и читаву трилогију *писама из туђине*, настајалих првобитно за потребе BBC, где су емитована од 1985. до 1991. године, Пекић осећа потребу да у завршном свођењу рачуна са животом у емиграцији посведочи најпре о деликатном граничном искуству које је обележило тај део његовог живота. То искуство је, наравно, емотивно и утолико изразито субјективно, али је оно утемељно и на егзистенцијалним нужностима које у доброј мери објективизују сваку личну перспективу.

Одлазак из Велике Британије и повратак у Србију – а у *писмима из туђине* све време се говори о Србији и Британији, њиховим сличностима и разликама, њиховом историјском искуству и савременим изазовима – Пекић упоређује с једним својим сасвим другачијим животним искуством. То је искуство младог Пекића који је лично искусио затворске карактеристике комунистичке цивилизације. На основу тог искуства писац је уобличио тротомну антропопејску сагу *Године које су појели скакавци.* Током писања ове књиге, вели Пекић, „мучио сам себе питањем: шта си од робије добио, шта си у тамници научио“. Обликујући своје затворске успомене као једно од најважнијих сведочанстава о српском друштву на половини XX века, Пекић исписује луцидну и узбудљиву реконструкцију једног изгубљеног времена са савршеним осећањем да је то време баш тако и баш неопозиво – изгубљено.

Британија, наравно, није робија, нити је Пекић тако доживљава. Али она свакако јесте једно искуство, а у дефинитивности опраштања на крају књиге *Последња писма из туђине* препознаје се пишчево уверење да је то искуство заокружено, због чега је и нужно да се суочи с њим. Пишући три тома *писама из туђине*, као и *Сентименталну повест Британског царства,* Пекић покушава да утврди шта му је то *британско* искуство донело и шта је у њему стекао као неупоредиву аутентичност у властитом доживљају света.

И ево тог коначног рачуна изнетог на крају књиге *Последња писма из туђине*:

„Хтео бих да сам у Енглеској нешто научио, да сам од ње нешто добио, да ми и ових двадесет година нису појели скакавци. Хтео бих то и ако знам да ни у туђину нисам отишао да нешто стекнем, већ нешто да изгубим. Упознајући *туђу туђину*, хтедох да изгубим своју, да видим како је бити странац у туђој земљи, пошто сам странац био у сопственој, и све то да бих јој се једном, ако успем, вратио као домородац.

Нисам успео.

Успео сам само да се као странац и овде и тамо одомаћим. Да постанем странац свуда. Најпре сам био принудни странац, и то је болело. Кад постадох добровољац у странствовању, добровољац по избору, бол је уминуо. Схватио сам да је странствовање моја природа, моја судбина. Да ћу свакад и свуда бити – странац. И да ћу, с Ничеом, смети рећи:

О самотности, самотности, завичају мој!

Напуштам Британију без жаљења, али и без радости. Враћам се у своју земљу без радости, али и без жаљења. Тамо и овде провео сам и лепе и ружне часове. Сви су моји. Да нису, не би ми се догодили. Јесам ли ТО научио?

Јесам ли уопште ишта научио?“

Коначни рачун обједињује сва искуства пређеног пута и сам збир нужно подразумева све јединице искуства којима је неко у свом животу овладавао. Говорећи о себи као странцу у туђину, што је очекивано, али о себи и као о странцу у својој земљи, што је нови угао посматрања, Пекић, заправо, исказује једно веома важно осећења модерног човека.

Суочен са најнеочекиванијим и најневероватнијим искуствима, с разобрученим процесима модерне моћи, са отуђеним токовима знања, технолошких умећа, моћи и капитала, модерна јединка све теже препознају стајну тачку на којој ће се осећати као на сигурном, добро познатом, искуствено проживљеном тлу. То није искуство с којим се лако саживети, нити искуство с којим је једноставно довести у везу европску хуманистичку традицију у којој основне приче и идеја неколико најважнијих општих добара представљају стабилан и подразумевајући оквир једног ширег духовног и људског завичаја европског човека. Ако постоји завичај у смислу важнијем од пуке биографске чињенице, као место сигурности и самопрепознавања, онда то само значи да јединка, поседујући завичај, верује у постојање тежишне тачке на којој има свој несумњиви удео, у којој се препознаје и, при свему томе, бива непогрешиво препозната и призната од других учесника у овако замишљеној завичајности.

Питајући се да ли је „уопште ишта научио“, Пекић изнова испитује граничност властите егзистенције у сусрету са историјским и идеолошким процесима у другој половини XX века, али и луцидно утемељује представу модерне изглобљености из познатих хуманистичких или искуствених оквира постојања. Отуда је искуство двоструког странствовања – странац у туђини; странац у сопственој земљи – тако важно да Пекић осећа потребу да њиме закључи своја *писма из туђине*,

чиме сугерише да су она и послата *у туђину*, додуше, не у туђину по крви и језику, али свакако по искуству, што је довољно да се отвори ново поглавље међусобног неразумевања.

Није ово једино место у *писмима из туђине* где Пекић на овакав начин говори о самотности као завичају. У писмо под насловом „Глас вапијућих из лимба" писац живот у лимбу, који је „ничија земља, по којој лутају душе ако ни за рај ни за пакао нису", упоређује са животом у туђини:

„На ова тужна размишљања навео ме је сусрет с овећом групом наших младих људи који одскора раде у Великој Британији. Све су то мушкарци и жене у тридесетим годинама, а неки и знатно млађи. Све су то интелектуалци и добри професионалци. И свој позив воле, а ниједан није могао њиме да се бави у земљи која их је школовала, где су одрасли; коју, ма каква да је, воле више од других. Приморани су да живе у изнајмљеним собама, да се хране по јефтиним ресторанима, да живе усамљено – или да се међусобно друже – као и већина привремених исељеника, чија судбина, на жалост, може остати трајна. И што је најпресудније, они су лишени професионалне амбиције. Све у свему, у Великој Британији они су злоупотребљена радна снага.

Издани од властите земље, и овде су жртве издаје."

У овој епизоди Пекић језиком политичке публицистике изражава исто оно осећање изглобљености које врхуни у завршној речи *Последњих писама из туђине*. Не само Пекић и не само „овећа група наших младих људи који одскора раде у Великој Британији", у модерном времену странци по избору или без икакве могућности да направе другачији избор постају јединке сасвим различитих искуства и историјских или друштвених околности властите егзистенције. Концепт завичајности као давно наслеђе европског човека суочава су у модерном добу са својим највећим изазовом.

Отуда Борислав Пекић, на крају *писама из туђине,* не помиње ниједно од многобројних места која му, из угла биографских чињеница, свакако јесу завичаји, већ се опредељује за ничеанску објаву самотности као завичаја, као места које није ни жуђено, ни изабрано, али на крају јесте дато модерном човеку увек суоченом с неким граничним часом или догађајем.

Гордана Влаховић

МЕТОХИЈА У ДЕЛИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Рођењем својим не бираш ништа. Ни родитеље, ни време, ни место. Бачен си, како Иво Андрић рече, у океан постојања. Али, чим удахнеш, плачем се огласиш и њиме се вежеш, и њих вежеш, у времену се означиш, и местом започнеш биографију. Ништа од тога није неважно. Гласови, додири, осмеси, прве успаванке, ти као талац љубави и живота који те има, зодијачки знак за тумачење, воде или безводни усеци, тихи плач, мрмор реке, лудаци, замишљени и стварни, метеж свакаквих ликова, све буде важно. Слике различне носиш у себи. Постају и остају важан део твога бића, оно што си ти. Каткад улазе право у причу, у магично ткање речима. Добрица Ћосић, написавши најлепшу беседу о завичају, могао је рећи: „Мене је завичај наградио“. А код Данила Николића потпуна констелација везе са завичајем и претакање завичајних слика у причу може се исказати меланхоличним: „Метохија је имала све...“

Данило Николић своју богату књижевну биографију почиње књигом приповедака *Мале џоруке* (1957), а наставља да гради и обогаћује *Повратком у Метохију* (1973), *Списком грешака* (1976), *Списком заслуга* (1981), *Проветравањем владара* (1984), *Уласком у свет* (1997). Написао је и објавио је романе: *Власници бивше среће* (1989), *Краљица забаве* (1995), *Фајронт у Грчетегу* (1998), *Фотокерамика господина Цебаловића* (2000), *Јесења свила* (2004), *Мелихат из Глог* (2005). Томе треба додати и три књиге хроника и записа: *Велика џразна река*, *Прах за џозлату* и *Црта за сабирање*, те четири

књиге изабраних приповедака: *Повратак у Метохију*, *Проветравање владара*, *Улазак у свет*, *Хроника метохијске вароши Пећ*, неколико књига за децу.

Николић на самосвојан начин, комбиновањем аутобиографских података, исечака из новина, лажних и стварних документата, телеграма, дневничких записа, мисли других људи, гради мозаичку композицију праве литерарне вишеслојне прозе. При томе низ фрагмената и епизода повезује у целину. У његовој прози два битна приповедна тока, биографско-ретроспективни, и имагинативно романсијерски, преплићу се и доприносе аутентичности и актуелности разуђене приче широких временских одредница. А временске одреднице су време садашње илити преостале године невеселог живљења, и затим, евокативно, неколико деценија уназад, досеже у младост својих јунака и своју, у време Другог, те Првог светског рата, до дубоког понирања у историјски вакат раног средњег века.

Николићеви ликови, у времену садашњем, у сталном су преиспитивању, на међи зрелости и старости. Незадовољство оним што се слагањем година постало, деформисало или наметнуло као сасвим другачији квалитет, уочљиво из чињења и нечињења, из речи и ћутњи. При томе се лично увек прелама кроз историјско, те се кроз индивидуална страдања и судбине осликавају моћни токови историје који ломе појединца (било да је реч о добу празних излога, голих станова, туђих мисли, о времену строго чуваних досијеа, окајавању слушања Радио Москве на Голом отоку, далеким међуетничким комешањима 1941., или даље у прошлост). Бег од померених вредности, моралног посрнућа, од сервилних служења ауторитетима, од крхкости положаја кад се за неспретну реч настрада, од безочности властодржаца, бег од самоће, промашених љубави, прељуба, заноса и заблуда, води у успомене,

сећања. Повратак тамо где је човек ЦЕО. „А човек је цео тамо где му је била младост“ (*Списак грешака*). Повратак у Метохију.

Ако је временска перспектива прозе Данила Николића разуђена, географска одредница је врло прецизна. Њу чине метохијски топоними: Дечани, Проклетије, три Бистрице, Бело Поље, Будисавце, Ругове, Хвосно, Призрен. И Пећ, полуаркадијско уточиште носталгичног присећања. Из Пећи, незаобилазне „пишчеве доживљене и имагинацијом обогаћене древне вароши све извире: дечји несташлуци, дружења, прва искуства са женама, време ратно, избеглиштво у Црну Гору, разни свет који је по Пећи милео, приборављао, одлазио или се настањивао, очев ауторитет, љубав према риболову. Али се у Пећ и при „црти за сабирање“, у временима „Јесење свиле“ све и улива. Николићеве Марсенићке, Бјелетићке, Балабушићке, Гериће, Дедовиће копни страшна чежња за Метохијом, гори их „изнутра као креч“. Она је присутна у свим облицима, при стањима обамрлости после буђења, при невезаним разговорима са пријатељима, при снатрењима о повратку. Она је „нешто мирно, вечито, плодно, бујно, спокојно“ (*Дневник Невене Никач*). Она је у умивеним сећањима светла, питома и чиста, кад је живот био складан и испуњен; наглашено је бојење светлошћу и чистотом емотивног везивања за драге особе далеког метохијског неба. Шта год да се догађа у времену садашњем, писац пореди са већ виђеним у Пећи и Метохији (вез на ободу девојачке кошуље, огрлице од пољског цвећа, заплитање о високе траве младе жене све „од неба и ражи“, плаве и ланене...). Сања о виноградима изнад Карагача Катарина у причи *Ретка маска.* И Милан Марсенић у *Марсенићима* „сном хрли“ ка сунцу што пада на Проклетије. Душан Дедовић из *Јесење свиле* чак и своју мушку снагу упоређује са оним што је бивало „у оним годинама, у оном Призрену“. Тамо му је све било потаман, а одавно, избивањем из завичаја,

ништа није. И кад се спушта ка Дунаву, у риболов, стрми пут га асоцира на обронке Руговске клисуре, Мокре Горе, Паштрика „високо изнад валовите Метохије“. Све памти: и лаку раздраганост за време ферија, и вожњу двоколицом са дедом кроз призренска поља, и црвени кров њихове беле куће.

Марко Недић Николићеву опчињеност Метохијом слови као тему изгубљеног завичаја. Она би се могла означити и као метафора давно прошле младости, којој повратка нема. Колико год да „нема ноћи а да не газим кроз траву, Пећким пољем, све поред Бистрице“ (*Подне*). Јунаци Данила Николића, те и сам писац, у аутобиографским рефлексијама, меланхолично-сетно закључују да је Метохија њихове младости изгубљена. У *Дневнику Невене Никач* читамо: „Метохија је оно што никад нећемо имати. Наше детињство, наша младост, наша чистота. Повратка, дакле, нема. Повратак у Метохију је немогућ“.

Међутим то поовско *Never more* које се кроз сва Николићева сећања као лајт мотив провлачи, није само последица жала за младошћу који је у приповеткама у првом плану. Оно је и неминовна последица политичких прилика у Метохији, које од почетка двадесетог века, до данашњих дана имају свој негативни градацијски ток, у коме су појединачне трагедије дубоко преплетене са општом драмом национа. У романима, посебно у *Власницима бивше среће*, поремећеност односа између два народа дуго потискивана нетрпељивост, после Другог светског рата снажно се обретнула у мржњу Албанаца према Србима. Завршетком рата међу Албанцима утемељена је владавина ћутње о учињеним злочинима што ће одредити њихово понашање у Титовом периоду (солидарност, заједнички циљ, некажњавање злочина). Тврда замисао Шиптара да се Срби из својих бежанија не врате, или бар да им се повратак отежа, експлицитно је изражена у роману *Власници бивше среће*, у епизоди која говори о пишчевом оцу, и припреми да се скрајну из балистичког гротла:

„Исто тако, одједном и као узгред, док је сва Метохија била у огњу, сред тутња немачких тенкова, у јеку нашег безглавог бекства, он великим кораком пређе преко баште до зида који нас је делио до Иљама Душме. Зове га. Неће да се пропне, иако је био један од највиших људи у Пећи. Поштује закон онога тамо: неће да му види жене, које су у кућама ишле откривена лица. Душма, наравно, може да гледа овамо. Испео се на зид, пита:

- Шта ʻоћеш?

- И ја морам да бежим. Остављам ти кућу и све у њој. Да причуваш, док се не вратимо.

- Вала, нема да се вратиш.

- Има!

У тим двема реченицама садржан је битан однос између Шиптара и Срба.

Још 1975. године у *Списку грешака* један од ликова обраћа се кћери: „...Сахраните ме у Белом Пољу код Пећи, тамо где се сахрањују православни, МАКАР И ЗА МЕНЕ МРТВОГ МОРАЛИ ВАДИТИ ПАСОШ“. Дакле, знао је 1975. и Данило Николић, и сви који су живели у Метохији какве су политичке прилике тамо где „сунце пада на Проклетије“. Што ће Добрица Ћосић године 1981. недвосмислено, залуд упозоравајуће изрећи: „Срби на Косову не могу да издрже шиптарски терор. Они ће бежати и продавати имања. Косово ће за деценију две постати албанска земља“.

Наговештаји на затегнуту ситуацију у Метохији, на граници према Албанији, на сталне инциденте, који су с времена на време прерастали у отворене антисрпске покрете, назначени су у причи *Путнички воз Београд-Пећ (преко Краљева)*. Српски живаљ је незадовољан и узнемирен, осећа потребу да пружи отпор, да предупреди поновну паљевину и протеривања. Власт из Београда у корену сасеца српско незадовољство (прича о лову на тзв. Тмушића).

У новијем роману *Мелихаћ из Глоī*, Данило Николић користи фрагменте из прича, проширујући их и истичући, развија причу о немогућој љубави Албанке и Србина, чија трагика произилази из сложених и покиданих веза између два народа. Сурова историјска збиља понавља се: завежљаји, изгон, бекство, куће у пламену. Две су паралелне слике:

- година 1941. – дечкић, уз оца, у бегу
- година 1999. – старац, напушта праг, износи ствари да их злорабници не запале.

Дуго, упорно, свесно, планско преузимање власти у Метохији од стране Шиптара, прогони, премештања, смењивања, сељакања, потискивања, изгони из спаљених кућа, затрављивање и накнадно подмлађивање гробова, у причи о судбини Душана Дедовића из *Јесење свиле* добијају античко финале личне и националне трагедије. Дедовићу је деда покошен на прагу, жена изгубила памћење. На обали велике реке, далеко од Бистрице, и поља, и узлета дивљих голубова, случајној знаници, блиској по судбини (дете бежаније, са другога краја српскога удеса, из Пакраца) по сећању цитира опис Дечана из *Сīтарих срīских биоīрафија.*

Историјску перспективу својих казивања (историјат Метохије и метохијских Срба од Немањића до 1999) Данило Николић постиже посезањем за хроничарским казивањем и документарном одредницом. Истиче као године ослобађања Метохије 1912, 1918, 1945. додајући да су главну улогу у тим ослобађањима играле српске и црногорске јединице. Увек су при том Шиптари били уз поражене стране (*Власници бивше среће*), што потврђује тезу о тврдо зацртаном путу антисрпске оријентације. Николић не заборавља ни неправде наношене шиптарској страни од дела српске власти (бахати официри, ускогруди полицајци, млади обесни несмајници). Помиње писац и покушаје насилног покрштавања почетком двадесетог

века, и полицијска гањања кроз поменути век, и бесмислене смрти младих жена кад се дирне у тамне и строге традиционално-патријархалне неписане законе. Чинило се зло и са српске стране. Јесте! Али оно није било главни разлог голготе деведесетих. Разлоге Николић налази у давној чежњи Шиптара за својом државом. „Наш прогон није од јуче, од прошле 1999. Ни од оних двадесетак година пре ње. Вечите пљачке, прогони, претње; посечене воћке, запаљено сено, изгореле куће, убиства, и кад није тамо била наша власт но турска. Кад никоме нисмо чинили зулум, нити смо то могли, да би се ичија неваљалства правдала“.

Црта за сабирање подвуче се при крају, када се потоне у успомене, у осами која траје, у вече које се не раздањава. Сећање каткад постане „као прамен сете“, јер писац одлази у Грачаницу да прими „Златни крст кнеза Лазара“ за прозно дело, преко границе која никад раније није постојала, уз пратњу тешко наоружаних страних транспортера. Сећање постаје и тешка сета, без икакве лажне патетике, јер публици која га слуша не може на питања о будућности покрајине да одговори. Није хтео да их још више ојади, „да им дода нешто од свога црнила“.

Питање да ли ће се изгубљено повратити остаје у овом тренутку без одговора. Добро је присетити се дијалога између пишчевог оца и суседа Иљама Душме, при припреми за бежанију, 1941:

- Вала, нема да се вратиш.
-Има!

Ако то ИМА буде могло да надвлада црни грак злослутне птичурине. То ИМА, то непристајање на пораз, и његово непризнавање, можда донесе неким долазећим временима могућност среће за неке нове људе. Ако та могућност није више, бојим се, у домену непредвидивих дугих историјских токова, и бескрајних преметања политичке комбинаторике.

Могућност утехе је, можда, да се сви завичаји, непреболни и незаборављени, уливају (по Маргерит Јурсенар) на „право место рођења“, оно у коме човек сагледава самога себе, у књиге, сталну, безвремену, безмерну отаџбину.

За Данила Николића (и многе од нас) известан је ход кроз свет успомена, уз шетњу по јесењој свили, да као власници бивше среће понављамо, у времену прошлом:

„Метохија је имала све...“

Сунчица Денић

ЗАВИЧАЈ У ДЕЛИМА КОСОВСКИХ ПИСАЦА У РАСЕЈАЊУ

Тема избеглиштва и изгубљеног завичаја јавља се као тема економске, социјалне, политичке, културне и емоционалне драме. Књижевност писаца Косова и Метохије с краја XX и почетком XXI века исповест је и лични доживљај, али и документована стварност.

Условљено друштвеним, историјским и политичким тренутком, дело писаца који су напустили своје косовске домове под притиском, одражава виђење њиховог усуда као потпуно измештање. Велики број писаца пише о простору где се *ɨуби ɨравац*, о некомоцији, самоћи и тузи која се мери *сузом вечносѿи*. Српска књижевност за децу, а и за одрасле, за неколико последњих година већ може да промовише томове књижевних структура са тематиком изгубљеног завичаја.

Иако говори о националном и личном, ова књижевност је без хероике. Одвојена је од национал-романтичарског миљеа, што је иначе био случај у народној епици и романтизму, као и у временима извесних покрета новијег датума. Ово је нека друкчија књижевност која, пре свега, сведочи о феномену туге и феномену немоћи.

Та књижевност углавном је везана за српски народ на Косову, за све што чини традицију и баштину, као и за оно што ће, могло би се рећи, бити поетски феномен и мотив садашњег времена: прогонство као усуд, као судбина. То је природни след након драматичног потреса српског народа на Косову и Метохији, који, изгубивши посао, кућу, земљу, завичај – сеже у онтолошко, враћа се у потрагу за душом.

Питање косовске књижевности, на неки начин, питање је косовског *проблема*, питање опстанка српског народа, и бол за *родитељком* и *сахранитељком* – косовском земљом, као суштинским архетипом.

Иако, дакле, код многих Косово избија као митопоетска тема, по јачини хронотопа (места и времена среће) и по естетском коду, издвајају се Мошо Одаловић и Ацо Ракочевић – писци за децу, један песник, други романописац – обојица поетичари косовског јада.

Ацо Ракочевић о томе пише писма Милици, девојчици из Крајине, двоструком прогнанику, из чијих је прича о Крајини настао роман *Човек који прескаче ваздух*. Свака прича из овог Миличиног приповедања завршава се реченицом: *Па, све на тату мислим...* Тако Милица завршава прву, тако другу, десету, двадесетседму причу. „Да нисам баксуз какав сам, зар бих остала без тате. (...) Колико сам несрећна не смем ни мами да причам. Јер, кад год поменем тату, мама плаче. Због тога и не помињем много тату. Жао ми маме. А, понекад морам. Отме ми се. Занесем се, па ми се отме. Ето, тако. Заборавим се. Мала сам, шта ли? Не умем да се контролишем. Па, мама стално: *Контролиши се, Милице*! А, како, кад не могу? (...) Да је он сада жив, ја не бих била просјак. Не бих од чика-Марка узимала жваке, а да не платим. Тако је, тако. Знам ја. Нисам ја баш тако мала да не знам. Ако сам мала, нисам блесава. (...) Па, све на тату мислим. (...) Како је то било са мојим татом, не знам. Једни кажу да га је убио НАТО, други да су га ухватили и заклали. Не знам баш. Знам само да ни једно ни друго није добро. Ни за мог тату, ни за мене. (...) А не би ваљало да је жив, а да као овај чика поскакује, све мислећи да су мине свуда около, па их прескаче.“

Човек који прескаче ваздух за Милицу је живо сећање на страхоте које је преживела, али је и већа трагедија за Милицу да неко постане тако луд. Ацо Ракочевић завршава

ову тужну и велику причу мале Милице онако како је она завршавала сваку своју: *Па, све на тебе мислим*, изрекавши љубав према овом љупком и племенитом детету, које је, зато што је избеглица, постало старо, то јест престаро.

Роман *Морам Циганe да нађем*, такође епистоларан, говори о неком другом времену које је дошло непосредно после оног Миличиног из Крајине – говори о Косову. Најпре је аутор изгубио Милицу, свог друга и саговорника, малу Шехерезаду која је саставила онако богату слику дечје туге, а због које ће он саставити другу – богату и тужну слику осаме и пропасти. Све се изгуби и промени у избеглиштву! „Све гледам како мој народ луди и у лудилу ваздух прескаче. (...) Тамо мене више нема. А, кад ме тамо нема, немаш ме где ни тражити. Јер, мене више нигде нема," каже Ракочевић на почетку романа. Двоструко је везивање мале Милице из Крајине и старијег писца – Чиче из Приштине: то су два завичаја, две ране – а исте судбине. „И Крајина и Косово нам погибоше", пише Милици. „Сећаш ли се Милице, једном си ме питала: *Зашто живиш овде Чича?*

Није аутор ових романа и разговора са Милицом могао да дâ одговор на питање зашто живи ту, на Косову. Нису ни други аутори ни монтери, ковачи и скитнице могли. Нико никада није могао да дâ одговор на ово питање. Људи одлазе у Америку, Аустралију, Аљаску; мењају места боравка – поред обале су, на планини, у шуми, на булевару. Овде... као да бољег нема – као да горег, такође, нема, али се не одваја. Ракочевић говори о великом сраму који се догодио као славље Срба по потписивању мира у Куманову. Ређају се слике злочина, појединачне и групне; нарочито живо је описано Старо Грацко и четрнаест убијених жетелаца. Жали и своје сународнике, приштинске Циганe којих нема ни за клетву, жали се Милици за многе недаће и ко зна да ли би издржао да не чује хиљаде гласова око себе и молбу Миличину: *Чича, не прескачи*

ваздух! Зашто Цигане да нађе кад себе губи, питање је које би сваког читаоца занимало? Можда да им дā све књиге и слике из стана, и све остало, за неку песму која би опевала несносан бол. Можда да се, као просјак, са њим идентификује. Иако у првој књизи говори девојчица, а у другој се он обраћа девојчици – ове књиге нису само за најмлађе. То су, како је писао у поговору Ратко Делетић, књиге о паклу. То је стварносна проза или проза од стварности која сведочи о судбинама избеглица. „Ево крећем," завршава дневничку прозу *Страх од сутра* 2003. године Ацо Ракочевић, „а не знам куда. Носим шездесет и једну годину и стоседамдесетдва сантиметра. То је све што ми је од живота остало. Све друго, или пропаде, или остаде на Косову. Чак, и душа моја. Једино онај страх од сутра никако из себе да истерам. Носим га увећаног, и што више од Косова одмичем, он се све више увећава. (...) Не знам ко сам ни куда идем"...

Чим се крене са Косова, изгуби се правац.

Драматичне стихове о овом проблему снажно су испевали Мошо Одаловић и Стојиљко Станишић. Први сведочи о косовском бескрају и космосу, о завичају у којем се једино могу одредити стране света – *и нēгде, нигде, нигде више...*, а други о псу који плаче као киша док гори кућа његовог власника, а кад су га Албанци спречили да ускочи у ватру, видели су да: *kaj qeni si shi – ūлаче ūас као киша.*

Сцена о псећем плачу на напуштеном кућном прагу може се поредити са цветањем божура на многим местима где није цветао до '99. године.

О избеглиштву, као и о исељавању са Косова и Метохије, говоре и неки други аутори у својим делима.

Ратко Поповић у роману *Кукавичји снијег*, кроз монолог Крстиње Драшковић, говори о човековој везаности за земљу у којој је све „између живота и смрти, између кућишта и грома, између историје и завета". Као да је лик Крстиње

изашао из епске традиције и она не функционише као јединка, већ као колективни глас који је болна хроника историје и завичаја.

Роман Милорада Рогановића *Отети завичај* сведочи о догађајима од 1968. па до 1981. године, када се јавно дефинише *косовски синдром*, о људима чији је завичај отет. Писац каже да је за њега завичајно Косово митско и епско, а дивљања која узимају маха стварају тамни простор међу људима. То је слика о вечним прогонима, трагичним судбинама и недужним жртвама.

У два своја дела о прогону пише Пера Стефановић: у документарној прози *Ех, Приштино моја*, објављеној 1999, и књизи *Мирис дома*, објављеној 2007. године. У њима Стефановић евоцира дане у Приштини, у којој неколико векова живе његови преци, значајни људи за овај ћутљиви и сада посве другачији град.

У првој књизи Стефановић је сведок крвавих догађаја из 1999. години, када је протеран, заједно са хиљадама својих сународника, из свога дома и из свог завичаја. Стари, тихи, отмени Пера Стефановић до последњег дана у Приштини мислио је да је он последњи који мора да оде. А, после многих напада и уцена, „тучен, псован, понижаван! Пред толико сведока“ USA и Европејаца! А ту, одмах у стану, на зиду Повеља и Плакета *Заслужног грађанина Приштине* за допринос свеколиком расту и развитку родног града. И документ *Човек године 1992,* Америчког биографског института! И биографија у „престижном“ биографском речнику Кембрица! И одличја за допринос у антифашистичкој борби из које је као малолетник изашао као тежи ратни војни инвалид. *Медаља Русије* за „победу над фашизмом“! И десетак књига, од којих три на тему старе Приштине, у којима су часни ликови и Албанци! Неке су преведене на албански и турски језик. А док га дете са улице шутира болно по цеваницама, размишља да је можда

овај мали „јуришник“ у школи нешто учио из читанке у којој су његове приповетке. И много књига пријатеља Албанаца које је рецензирао, међу којима су дела Синана Хасанија, Рецепа Ћосје, Рецепа Суроија, оца Ветоновог, те Назмија Рахманија... „Стојим крај камиона“, каже писац, „и последњи пут гледам пролазнике у оној истој *мојој* улици, чији сам *инвентар* био!!! Мало је мојих суграђана. Кад наиђу, постиђени окрећу главу! То је учинио и мој пријатељ Назмир Рахмани, који је једном био и председник Друштва писаца Косова и Метохије“ (стр. 223).

Слика конвоја кога ће оклопна возила КФОР-а „штитити“ до изласка са територије Косова и Метохије делује парадокслано. Невиђени ред у хаосу, поштовање пута и времена када иза тебе остаје живот. Не само географски простор! Усред тог јада и јецаја, пролама се, готово шекспировски, глас Тозе свирача, ненадмашног свадбарског маестра на виолини, и песма: *Је л' ти жао што се растајемо!* Песма Тозе свирача колективно је оплакивање раскућених и искућених који пролазе уз тешко бректање аутомобила и других разно-разних приколица и камиона. Аутор, на Тозино певање и тужење: *Је л' ти жао што се растајемо!*, отпевљује: *Жао ми је, и срце ме боли* – празан и опустошен. Такође, слика бомбардованог приштинског гробља делује као потоп. Да је време добошара, каже Стефановић, „онда би познати и омиљени приштевачки Алекса *добошар*, заредио да на раскрсницама Приштине, објави: „Чујте и почујте, грађани Приштине! Злочин се догодио на гробљу! Почујте, људи, ако вас још има; убили су гробље!“ (*Мирис дома,* стр. 143). Гомиле и брдашца на гробљу као да долазе из подземља, а тај нови *рељеф*, каже писац, јесте рељеф новог поретка.

У најновијој књизи Пера Стефановић евоцира љубав према Приштини и Косову и Метохији, показујући неким новим људима вековну баштину и културу, чији се сјај пре-

творио у катаклизму. *Мирис дома* је књига која је учинила да се фактографски и документовано остави печат на један заједнички живот у „братству и јединству“, а и заблуду о тој измишљеној теорији. Иако је писац све исприповедао новинарима и посматрачима на великом броју страна, крај књиге потврђује да је тврдо ухо и замагљен вид оних од којих је очекивао помоћ. И „свуда, свуда могу,“ каже писац. „Само ми се није дало да кроз родни град прођем, да му осетим дах, мирис дома и гробова. Ни то данас не дозволише, него нас крадомице, као хајдуке, као комите, неким споредним путевима и путељцима *провукли* ободом вољеног града“ (стр. 343). Једино што му је у овој немоћи остало јесте говорење својих стихова странцима који нису разумели речи, али су осетили јецај.

Извадили сте ми оба ока!
За узврат, послали сте ми,
у сјајном омоту:
црне наочаре и бео штап.

И без Брајеве азбуке лепо вас читам!
И све сам вас прочитао!
И нову magni chartu libertatum!
И читам Оно што ћете тек написати!

Стефановић каже да је *изгнан, прогнан, протеран*, језичка трилема. *Расељен, развејан, одуван* као плева умлаћеног жита на гувну новог светског поретка. Стицајем околности, каже, „живи“ у Обреновцу, не само без жеље, већ и помисли да би му Колубара или Сава могле бити замена за Пиштевку, Велушу, Грачанку, Лаб, Ситницу, Дреницу, Клину, Мирушу, Неродимку, Лепенац, Криву Реку, Биначку Мораву, Дрим, Ибар и све Бистрице по Метохији.

У збирци прича *Христови сведоци* (2001) Радосав Стојановић, као мото наводи три реченице, а које одређују структуру и карактер ове књиге. Оне гласе:

Сви ликови у овој књизи су измишљени.

Свака сличност са стварним особама је случајна и ненамерна.

Само зло и несрећа су стварни и вишеструко надилазе људску машту.

У овој збирци приповедака Стојановић „развлачи" време страдања од Другог светског рата до догађаја везаних за прогон. Тежина тог усуда и мучеништва мери се Христовим ранама, те су тако ти трагични јунаци Христови сведоци.

Из мноштва ликова, из разних интелектуалних и социјалних кругова, издваја се прича *Реквизитер*, чији је главни јунак Андраш, то јест Лајош Балог, остарели глумац „који полако губи осећање за животну реалност и дубоко залази у свет глумачког сна и глумачких фантазија". Млађи Албанац, дотада реквизитер и близак глумцу, дошао је да преотме стан играјући тада први пут своју главну улогу, као џелат, строг и неумољив. Иако осећа делимичну неизвесност и непријатност, знајући колико код глумца јако живе сви ти јунаци и праведничка моћ, он не одустаје да се огреши о двоје старих пријатеља, у чијој је кући био увек драги гост, одомаћен потпуно. Наивни Андраш, вечито на даскама, не може да верује да је то сурова стварност, већ наставља сцену из представе *Гардеробер*, заносно и илузорно: *Шта? Већ је сцена постављена? Публика улази? Марија, мој огртач! Гардеробу! Касним! Боже, Браиме, где си досад,* муцао је глумац, док је на њега кидисао Ибрахим, посегнувши за оковратник: *Будало, хоћеш нож под грло!*

На питање зашто га сутрадан из свог стана избацују маскирани људи, добио је одговор да је носио оружје. „Не поричем", говорио је глумац, „али на сцени, играјући Шиптаре

– Дреничане, Руговце, Лабљане – бегове, трговце, одметнике и осветнике, и жртве из Пећи и Ђаковице. Али Деду, Башкима, Миц Сокољија. Боље од шиптарских глумаца. Једно време звали су ме Андри Дреница. Како сте то брзо заборавили“.

Све је то глумац наводио, мислећи и даље да су живи Шаља и Шанија, познати приштински глумци, да до тога не би дошло.

Заблуда, као и код многих на тим просторима, одвела је Андраша Балата, глумца из приче *Реквизитер,* а и стварног живота, на пољану у атару села Угљаре покрај Приштине, на којој је, заједно са претужним Призренцима и Урошевљанима у принудном смештају свих ових година. Тумара са псима, са чизмама и брадом до колена, вазда гунђајући: *Mrekulli (дивота), био сам бољи Шиптар од пола Дренице!*

Радосав Стојановић у књизи *Христови сведоци* казује о удесу појединаца, који су уједно и заробљеници прошлости и завичаја, у сталној жељи да врате свет или да се врате свету из којег су прогнани.

Николај Тимченко је у књизи *Песник и завичај* за Станислава Винавера рекао да је он, прогнан из завичаја, заправо прогнан из **постојбине смисла**. Прогнан из завичаја јесте прогнан са планете.

Стварност је у овој књижевности потврда великог страдања за, на неки начин, небеску Србију, небеско царство, а она се пројављује или као тежња, или као последица. Стварност се у овим случајевима поистовећује и са жртвом, као архетипом косовског бића. Као да се ништа није померило од тешког **косовског боја**, или се поново **вратило на исти**. Све је познато, све је прошлост. „Осећање да су прошлост и садашњост индентични обухвата собом несвесно убеђење да ће се овај индентитет протегнути и на будућност,“ каже

Владета Јеротић. „Да би се ЈА човеково заштитило од уништења и смрти, и на личном и на социјалном плану, оно императивно захтева да све *остане по старом*“ (Владета Јеротић, *Човек и његов идентитет*, Арс либри, Београд, 2004, стр. 14).

Стваоци са Косова и Метохије, губећи завичај губе индетитет, или су разапети између *одрицања* и *потврђивања,* прихватајући косовски простор за јединог господара простора среће.

Речено је, још на почетку: ова књижевност избеглиштва – књижевност је без хероике, без плана и распореда, без наде и освете.

Књижевност у расејању или *књижевност прогона* може да носи последице патоса и субјективног нагона као последице наслеђа, али је, нема сумње, направила препознатљив миље, чинећи књижевност стварнијом од сваког реалитета. Ту, разуме се, не припадају само поменути писци са косовскометохијског простора, већ многи, који нису обухваћени овим текстом.

Михаил Епштајн је (*Постмодернизам*, Слово, Београд, 1998), за разлику од многих који су говорили да је постмодернизам **крај времена** тврдио да је **постмодернизам после краја**, или **време могуће будућности**. Све нас то упућује да ову књижевност са Косова и Метохије сврстамо тамо: у књижевност после краја или у време могуће будућности. „Завршетак историјске приче не мора да буде и крај, будући да граница није оно код чега нешто престаје, већ је (...) оно од чега нешто започиње своје постојање“, каже Б. Холи у тексту *Смештање културе*, (*Сарајевске свеске*, бр. 13, 2006, стр. 18).

Ова косовскометохијска стварност претворена у метафору, у симбол, можда хиперболу; у стих или причу, резултат је историјског лома који се утемељио на Косову и Метохији

већ неколико деценија, ако не и векова. Естетски, она јесте свеопште национално трагање за вредним књижевним изразом, али увек са извесним враћањем, како на регионалне теме, тако и на регионално вредновање.

Добро би било да се не изгуби тамо где нешто престаје, већ да се удоми тамо где и због чега нешто започиње своје постојање!

Братислав Р. Милановић

АУТОПОЕТИЧКИ СТАВОВИ ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА О СТВАРНОМ И ФИКТИВНОМ У КЊИЖЕВНОСТИ

Тема „Писац и завичај“ може се проблематизовати са два питања:

1. *Има ли писац доиста завичај; и*
2. *да ли је његово књижевно дело прича о стварним, аутентичним људима који су постојали или постоје у месту његовог порекла; да лу су, дакле, њихови карактери, њихове судбине и њихова заједничка историја стварни, или су у суштини, плод пишчеве фикције, део његовфоих замисли, идеја и представа о животу и историји?*

Ово друго питање шири читав проблем на разматрање феномена пишчеве објективности и субјективности у књижевном делу, макар у одређеном степену.

Познато је да су многи писци користили мотиве, карактере и језик краја из кога потичу за своје драме, приче романе и песме и ти локални елементи доприносили су уверљивости њихових њиховог сценског приказивања, приповедања, животности, пуноћу уметничког доживљаја.

Да ли је то, међутим, довољан разлог да бисмо их сматрали завичајним писцима?

Књижевно дело Боре Станковића, на пример, не би постојало без Врања: без топографије, језика, повести, културног наслеђа, менталитета људи овога града, анегдота о њима, нити без њихових личних историја. То је тело и одело његовог „књижества“. Душа написаног је он сам. Али, до ког је степена то стварно, истинско Врање, Борино лично, само његово и никог другог?

За овај разговор могао би бити, такође, занимљив целокупни прозни циклус Живојина Павловића, *Дивљи ветар*, састављен од приповедака и романа чији главни и споредни јунаци потичу са једног препознатљивог географског подручја у долини Тимока, између Зајечара и Књажевца. Топографија је у извесној мери препознатљива, језик карактеристичан, источни староштокавски у најстаријем слоју после одвајања од прасловенског, призренско-тимочки дакле.

Читалац, недовољно упућен у географке и етничке карактеристике краја, а и у биографију самога писца, могао би помислити да Живојин Павловић врло прецизно, скоро документарно, преноси у своје књижевно дело личне историје и историје породица које је познавао у своме завичају, или пак оне о којима су му други причали. О географским карактеристикама да и не говоримо.

Али, читаву ову илузију, као балончић маслачка, распршује сам Живојин Павловић.

Његов кратки роман *Лаѓот*, последњи написан, а први у у низу у конструкцији романа реке којег је Живојин Павловић на крају назвао *Дивљи ветар,* уместо предговора има писмо извесне ветеринарке, докторке Јелене Лончаревић, у којем она негодује због вулгарности и сировости са којом писац описује сексуални чин између мушкарца и жене, али је још више узнемирена што приповедач фалсификује топографију краја о којем пише а у којем је она провела више година свог живота, те га веома добро познаје. Читатељка негодује и зато што писац читаоце доводи у заблуду да потиче из тог краја, из Тимочке крајине, а заправо је сазнала да је он рођен у Шапцу. Госпођа Лончаревић не спори да је слика поднебља Источне Србије у делима Живојина Павловића „импресивна и тачна“, али му замера „географске произвољности“ и фантазирање које га доводи на ивицу лажи. Јер, она

је утврдила да погрешке у именима места, брда, река, па и читаве једне покрајине, нису „омашка“, већ су смишљена обмана „измишљена географија какве у стварности нема“.

Шта после оваквог огорченог напада писцу преостаје него да пресавије табак и гневној читатељки објасни и своје намере и принципе уметничког стварања и принципе фантазирања који реалне податке из живота претварају у уметничку фикцију.

Писмо, измишљено или аутентично, а пре би се могло рећи да је плод пишчеве стваралачке фантазије, одлично је послужило Живојину Павловићу да развије аутопоетички текст као предгвор читавом циклусу *Дивљи ветар*. Тај текст објашњава односе између завичајног и измишљеног простора, између документарног и фиктивног у уметичком поступку.

Да би објаснио суштину уметничког поступка имагинарној, а можда и стварној докторки Јелени Лончаревић, Живојим Павловић се служи примером из филмске уметности, тачније из цртаног филма који је, по природи ствари, најочигледнија филмска фикција. Он наводи као пример цртане филмове Емила Крола о „Чича Глиши“ – „који се, исцртавајући степенице пред собом истога часа њима пење, да би се, преставши да их црта стрмоглавио у провалију.“

Шта је, дакле, посао уметности?

Посао уметности је, несумњиво, „да нестварно преображава у стварно, а стварно у привид и непостојање“, тврди Живојин Павловић у свом одговору докторки Јелени Лончаревић, тачније у размишљању о документарном и измаштаном у књижевном делу.

Живојин Павловић сматра да писац треба да има свој „атар“ у којем ће имати пуну слободу, којем може да помера границе и додаје географске карактеристике, поред стварних и

измишљене становнике, како би његово књижевно дело било што уверљивије. „Јер писац слично дивљим животињама мора имати свој *а̄тар*“, каже Живојин Павловић и наставља „у чијем ће се простору слободно кретати и у коме неће другима бити на сметњи, а тако нешто у постојећем свету није могуће: хтео или не хтео, имагинација ће му се сударати са материјалним чињеницама, а читаоци ће постојећи свет, и свет који је измислио изложити неизбежном поређењу. Та поређења, бар за извесно време, а сигурно за ово време коме су наши савременици сведоци, неминовно се одвија на пишчеву штету. тек кад оно, умирући, оде бесповратно у прошлост, од чијег га је прождирућег глувила у стању да спасе само наше памћење (преображавајући га у историју, легенду или мит) приповедач или песник могу одахнути, и надати се да ће творевине њиховог духа бити од читалаца доживљене као поетска истина.“

Чему онда амалгам стварног и измаштаног када се на крају све претвара у фантазију, питање је које се може с правом поставити?

Живојин Павловић ту користи једну занимљиву формулацију. Он тврди да је чиста фантазија „амебоидна“, да нема конкретан облик, њена је форма недефинисна и зато је треба омеђити оним што је конкретно, што има привид стварности. Топоними, имена, локални језик... јесу то конкретно средство. У томе праву улогу имају још предања о одређеним породицама, карактери са којима се писац сретао.

Писац у том смислу може да бира простор који познаје или да га изгради од разних података као што може од више ликова да изгради један. Поред локалног језика покрајине, места, улице, који користи у говору својих јунака, писац се

служи и стандардним језиком. Он ту обавезно прелази оквире свога завичаја и почиње да припада свима. Тако писац нема прави завичај, или његов завичај постају његове књиге. Јер, ту у њима, он се најбоље осећа.

Милош Петровић

ЗАВИЧАЈ, БОЛНА РАСЕКЛИНА

Јован Радуловић, *Од Оīњене до Блаīе Марије*

Већ дуже време, још од *Голубњаче,* приповедака *Даље од олтара,* од романа *Браћа по матери* и *Прошао живот* па све до романа *Од Оīњене до Блаīе Марије* имамо пређутни уговор са романописцем, уговор који му даје право да зна о чему пише. Јован Радуловић је и изричит када вели да има догађаја о којима се „морало писати". Из Радуловићевих књига видно је да се у српској Далмацији водио грађански рат са крвавим крајем – „олујом" '95. године. У прозној грађевини Јована Радуловића доминантна је дуга вертикала патње српског народа у Далмацији, патња коју писац хвата у периоду од сто година. У роману *Прошао живот* сто година двеју породица, Мочиван и Пространи, писац баца у историјски контекст и у простор свога завичаја. После два покољења, са последњим ратом нестале су обе породице. А из српске Далмације нестао је и један народ. У том роману меланхолично одзвања прича о српским трговцима на Приморју, о Србима у Шибенику, о Богојављенској литији у Задру, о прослави 550 година Косовске битке на Далматинском Косову, о добровољцима за Балкански рат...

Посебну вредност Радуловићеве прозе представља приповедачки поступак. У *Голубњачи* оригиналност поступка је у виђењу страдања српског народа у ратним и поратним годинама из детињег угла, тачније из угла малог приповедача који као фиктивна особа припада свету прича. У роману *Браћа по матери* Радуловић уводи форму усмених прича као средство општења међу ликовима. Фабулирање у роману *Прошао живот* тече као преплет 16 казивања из гроба

упућених гробу, као преплет неке врсте писама на које се не очекују одговори. Радуловић је мртве упутио једне другима, и самим себи, пошто им је живот већ прошао. Разговор је, по Хајдегеру, „обелодањен говор с неким о нечем“. Иновантан поступак Радуловићев је у томе што је тај неко такође у гробу али не одговара на писмо, а наративни ритам остварен је мењањем и укрштањем приповедачких гласова, укрштањем приповедних перспектива, и местимичном променом граматичког члана.

У роману *Од Оīњене до Блаīе Марије* Јован Радуловић поново ненадокнадиво компонује. Структурну целину је градио од фрагмената, од монолошких казивања која се разводе и удвајају. Писац бира лик, епизоду, сцену и идеју, али се све садржи у чињеницама збивања и лика у збивању.

Ауторско казивање је у садејству са монолошким казивањима појединих ликова, у ствари са сведочењем. Ликови-сведоци су мученици крајишке авантуре. Ту је професор историје и страствен балоташ Маркан, па тракториста Кузман који види целу Крајину на једној тракторској приколици. Кузманова домаћица Анђица би хтела сву имовину да набаци на приколицу, и усвојеника Хрватића Ћипана, и телевизор са силним песмама „Ој Србијо мати“ и „Спремте се, сепремте четници“. Ту је и њен син Дакан, оштар критичар каријеристичких официра и команде града, загледан у Крајину која се руши; сведок је и медицинска сестра Каја, са тешким сазнањем да је све продато, са депресивним графитима на зиду гимназије; на свом магарцу Сандокану јаше у колони према Босни и Србији калуђер Никодим, опхрван великом машкарадом зла и посечен болном мишљу „да се све лако квари, па и народ“. Важну улогу у сведочењу има канадски пуковник Лесли, који сматра неодговорним понашањем вођа, јер су се природна утврђења око Книна могла бранити, а претходно је било нужно одбранити Динару. Народ бежи. „Не верује никоме, најмање својим вођама који су их до овог довели.“

Сан о отоку на коме ће саградити бољу Крајину – дивна је утопија Марканова, јунака ове прозе.

Тај оток, тај завичај живи као болна расеклина у приповедању Јована Радуловића.

Михајло Пантић

НОВИ БЕОГРАД: ПРИПОВЕДАЊЕ БЕЗ ЗАВИЧАЈА

I

У чувеном есеју о Београду Исидора Секулић је написала да ништа тако не одређује уметника као простор. Има Исидора у том есеју и једну нехотичну пророчку реченицу у којој слути, или – како би она сама на другом месту рекла – „митски призива", један други, насупротни град – Нови Београд. Ту реченицу узео сам за мото *Новобеоīрадских ūприча*: „Оно ширење и разливање Београда који више нема карактер града ошанченог рекама и утврђеног тврђавом, то више није Београд... То је ново насеље чија историја тек почиње."

А Џемс Џојс, чија је књига *Даблинци* била нека врста архиматрице и далеког, недосегнутог узора *Новобеоīрадских ūприча,* написао је неком приликом да га улице Даблина привлаче више од било ког космичког питања. Смем ли рећи да исто важи за мој однос према Новом Београду. Јер, пишем о оном што најбоље познајем. Да сам се родио у Берлину или у Кикинди вероватно бих писао приче које се одвијају у сценографији тих градова. Дакле, Нови Београд није мој случајни избор, већ судбинско место, митско средиште, парадоксални завичај без завичаја, могући (симулирани) центар света.

II

Нови Београд је нарочит социокултурни феномен, настао, попут многих сличних градова нашег дела хемисфере, као материјална пројекција једног идеолошког сна. Иза тог сна остао је својеврсни „мит празнине", и место које је више

нехотично светилиште тог мита него простор аутентичног живота. Отуда су Новобеограђани донекле и апатриди, без обзира на то одакле су дошли и куда ће, евентуално, отићи. Нехотично, сасвим нехотично, тај град је „произвео“ свој тренутни, постмодерни контекст: он нема корективни центар, нема духовну вертикалу, он је привидно хармонична, а заправо апсолутно хаотична структура склопљена од добрих или лоших архитектонских цитата различитих стилова који не могу да се истински повежу. Нема трг, ни право позориште, а музеји и цркве стоје неурасли, као да су на погрешном месту, пуном градитељских сурогата, можда и лепих на око, али хладних и празних, без обзира на мноштво људи који се туда крећу.

Нови Београд ме, дакле, занима двојако: феноменолошки, као продукт једног специфичног цивилизацијског модела из друге половине XX века (када пренасељеност и урбана метастаза планете постаје спознајна чињеница првог реда, праћена буђењем еколошке, а не више само идеолошке свести) и судбински, као место које је одредило и обележило моју биографију и условило моје писање, као простор у којем сам, углавном, провео живот.

III

Београд је, као и сваки мегаполис, скуп микросветова. И сваки становник тога града види га и доживљава са становишта свог макро-света. Постоје у њему Чубурци, Дорћолци, Палилулци... Постоје, од недавно, јер је за историју тридесет или педесет година заиста недавно, и Новобеограђани.

Ја сам Новобеограђанин.

Није лако објаснити шта то значи. Пробајмо овако. Узмите неку мапу Београда новијег датума и погледајте улево, на онај велики простор између Саве и Дунава. (Ту сам и ја,

негде.) Шта примећујете? Необичан, аритмичан распоред испуњених и празних симетричних површи, које се, у овом тренутку, почетком XXI века, налазе у стању чудне, лабилне равнотеже. Колико празнине, толико и пуноће. Стари сликарски закон каже да визуелни (дакле, суштински) квалитет пуноће неког представљеног предмета зависи од позадине, од распореда празнине око њега. То ми се допада, можда зато што ми се чини применљивим и на моју, новобеоградску причу, којом тежим да испуним празнину, било које врсте. Пут до одговора на питање о смислу сопственог постојања, ван сваке сумње (Исидора је у праву!), иде преко предела у којем се налазимо, ходамо, дишемо, размењујемо речи. А већ је само наше постојање, прочитао сам недавно код Хандкеа (додајем: наше сналажење у празнини, и пуноћи), догађај највишег могућег реда, чињеница која превазилази сваку минулу, историјску причу. Тај део Београда, Нови Београд, пресликава се у мене. И ја, као и он, зависим од односа (унутрашње) пуноће и празнине, хаоса и реда, смисла и бесмисла.

IV

Град чини људе оним што јесу, али и људи чине град таквим какав он јесте. Да сам рођен у Амстердаму, Токију, Чачку или Ариљу, сигурно бих био неки други човек. Ипак, не могу прецизно да кажем на који ме начин условљава град у којем живим. Понекад ми се чини да моја социјална несналажљеност, или остварeност, као и ведрина или депресивност, свеједно, заиста јесу индуковани природом поднебља у којем постојим, заједно са другим житељима Београда. Моје искуство је у потпуности градско искуство. Зато вероватно толико волим природу. Али, град је моја свакодневица. Цивилизација

прошлог века може се видети не само као цивилизација тоталитаризама, крваве историје, екстремне идеологије, технолошког прогреса и етичког регреса, већ, можда на првом месту, као прелазак претежног дела европског света из руралног у урбани модел културе. Тај прелаз је у овој држави био врло болан и трагички обојен.

То, међутим, није моја књижевна тема. Ја пишем из перспективе сопственог искуства, које је обележено безличним хиперурбанитетом и без-завичајношћу, јер је Нови Београд управо такав град. У *Хроници собе*, мојој првој књизи прича, што под утицајем младалачке лектире, Кафке, Бекета и Бруна Шулца, што под утиском мучнине властитог одрастања, писао сам о сопственој, наравно, фикционализованој неснађености у тешком, депресивном градском амбијенту, који је био неки неименовани, пројектовани градски све-простор. Касније, са новим увидима у свет, почео сам да пишем о ономе што најбоље знам, а то је управо живот у мом граду. Нови Београд даје доста наративне грађе и пун је противречности. А тамо где има противречности, тамо има приче. Он је добра сцена за могућа прозна збивања, негује људску усамљеност у мноштву мравињака, апсолутно је апатичан и равнодушан према својим становницима а, опет, на неки начин је леп. Не могу рећи да је аутентичан, али има неку привлачност, врви од занимљивих, стварних или измишљених типова и необичних људских судбина. И разликује се, врло, од земље у којој се иначе налази. Када се у њега враћам са неког путовања по Србији, видим да тада улазим у неки други свет. Дуга је прича зашто је то тако... историја, идеологија, социологија, архитектура, празнина простора на којем је подигнут, симетричност његових улица, ширина неба, две велике реке, конгломерат и различитост порекла његових становника, део су те приче.

V

У књижевности је устаљена конвенција да писац мора да има неки завичај, неки свој митски свет од кога полази и који испуњава смислом: свако, према таквом стереотипу, говори из перспективе свога завичаја. Ја немам романтичарски схваћен завичај, мој завичај је виртуелан, он је чиста празнина, јер је Нови Београд управо такав град и зато сам ја и постмодерни писац иако је први слој мојих прича реалистичан. Ипак, ја се не бавим такозваном историчном нарацијом, будући да ми искуство новобеоградске историје за то не пружа занимљив материјал. То искуство је без спољашњег, дакле, историјског интензитета, оно је равно и незанимљиво, па зато углавном пишем кратке приче у којима кадрирам неке слике, призоре и ликове који свој судбински знак проналазе у монотонији. Драма је у човеку, у његовој унутрашњости више него у историји. Тако ми барем казује моје виђење света, одређено управо животом на Новом Београду. Он споља изгледа као сваки други велики град у ком људи хаотично јуре од једне до друге тачке. Али, ако за тренутак застанете, видећете да је и Нови Београд, иако врло сложено структурисан, у ствари место на ком се одиграва људски живот као и друге, са свим оним што га прати. И ту се људи рађају, раде, живе, радују се и пате, болују и умиру. Простор их условљава, одређује им ритам, намеће им форме понашања и форме мишљења. То је врло тешко полазиште за књижевно обликовање, за мене утолико инспиративније. Да није тако, не би било вредно приче и причања.

VI

Без обзира на то што је Нови Београд вероватно најурбанизованији простор у источном делу Европе, за њега се не би могло са сигурношћу рећи да има све карактеристике

традиционалног града. Та несигурност најпре долази отуда што већина његових становника нема осећање припадности месту на којем живи (обескорењеност, без-завичајност), а потом и од недостатка оних детаља који град чине градом (трг, тврђава, главна улица, позориште).

Парадокс се тиме не исцрпљује. Сав од правих линија, од беспрекорних хоризонтала и вертикала, од геометријских односа празнине и пуноће, Нови Београд, у својој архитектонској, готово асептичној уређености, на неки сасвим ирационалан начин производи осећај хаоса и несналажења код људи који му први пут долазе у посету. Потом, Нови Београд апсорбовао је све социјалне слојеве и све нације друге Југославије. У првом и другом таласу насељавања станове на Новом Београду најчешће су добијали следбеници и службеници нове идеологије, социјалистичка средња класа, нижи државни чиновници и војна лица, што је имало видног утицаја на формирање одређеног социјалног и политичког миљеа, чији се трагови примећују и сада (Не тако давно филозоф Михаило Марковић устврдио је да је Нови Београд „бастион социјализма“). Деца поникла из тих слојева, природно опонирајући својим очевима, и њиховом погледу на свет, артикулисала су први аутентични урбани концепт културе у другој Југославији. И сâм сам официрско дете. Мислим да тај синдром „официрске деце“ нипошто није случајан, напротив. Многи савремени уметници, из свих стваралачких области, а посебно рок-музичари и писци, у ствари су, кроз негацију властите друштвене и животне затечености, естети зовали искуство сопственог одрастања. Од Марине Аврамовић, до Љубише Ристића, Горана Бреговића и Џонија Штулића. И Душан Ковачевић, Биљана Јовановић, Драган Великић и Владимир Арсенијевић су, међу другим писцима поратних генерација, такође официрска деца. И мени је то искуство познато, ја сам *дуūло* официрско дете.

VII

Не може се поуздано рећи какав је човек Ново београђанин. Јесте, ту постоји мноштво, али без колективног менталитета. Будући да су дошли одасвуд, и да већина ту није рођена (са деценијама се и то мења), Новобеограђани не поседују оно што бисмо могли назвати заједничким цртама карактера или поднебља које чине један људски тип. Њихова историја и њихова прича увек су историја и прича њиховог места порекла, а ретко када, заправо, готово никада, историја и прича Новог Београда. У својим прозним књигама поку шавам да конституишем тај мит, и тешко ми иде, јер на Новом Београду нема дубоке историје, али зато има драме, па ако хоћете и трагике свакодневног, обезличеног живота, који вапи за садржајем и тешко докучивим смислом. Некада је идео логија покушавала да надокнади тај претпостављени а никада досегнути егзистенцијални смисао, обећавајући својим вер ницима срећну будућност. У међувремену, та будућност је стигла у лицу најстрашније море, па је идеолошка химера добила смешнотужни, гротескни, аутокарикатуралан вид.

Новобеограђани не узимају свој град као завичајно место, јер је већина, како би то рекао Радован III, дошла из „завичаја“, врло често пресељавајући тамо стечене манире у солитерски амбијент.

VIII

Нови Београд, после свега што му се десило 1999. године, и јесте и није друкчији. Након бомбардовања (топлана, хотел „Југославија“, трафостаница на Бежанијској коси, Кинеска амбасада, зграда бившег Централног комитета Савеза комуниста Југославије, административна зграда војне индустрије и тако даље) добио је приличну и прилично трагичну количину историје. Историја, кажу, потврђује иден

титет неке људске насеобине, али су његова унутрашња стру ктура и холограм суштине остали исти, на Новом Београду сте усамљеник у мноштву, нема суштинског људског прожимања.

Многи велики писци нису се, у својим причама и романима, померили из завичаја правећи на основу њих, у некој врсти симболичке аналогије, своје имагинарне светове, фикционализујући места у којима се збивају њихове приче. То су чинили и Фокнер, и Џојс, и наш Бора Станковић. Нипошто не желим да се упоређујем, желим само да кажем да ми њихов пример додатно казује како нема никаквог разлога да и сам чиним друкчије, јер приче, ако су истинске приче, без обзира где се одвијају, увек причају о ономе што је стално и непро менљиво у свим људским животима, у свим временима, на свим местима, али тако што увек причају о неком новом и непоновљивом догађају вредном причања. Тако да, у крајњу руку, није толико важно где се приче збивају, него је много важније да се уопште збивају. Јер, док се збивају, значи да нас има. Како-тако, али нас ипак има. Збивање је потврда по стојања.

IX

Већина прича које сам написао збива се на Новом Београду. Али Нови Београд из мојих прича и Нови Београд као град у којем живим од када знам за себе не стоје у односу један према један. Нови Београд из мојих прича је помало демонско, апокалиптично место, утонуло у сплин и досаду, па у том смислу представља симболичку слику свих сличних, великих урбаних насеобина у Европи, с краја другог и почетка трећег миленијума. Могу то рећи и овако: приче које се зби вају Новобеограђанима могу се збивати и збивају се свим људима који живе на сличним местима и у сличним вре менима, само ја о Новобеограђанима пишем зато што их најбоље познајем. Што сам старији, све више пишем из

искуства, и све више сам убеђен да писац, барем онакав писац какав сам ја, најбоље пише онда када пише о стварима које најбоље познаје, када измишља тако што полази од нечег познатог. Моје приче су углавном чисте фикције, често и са елементима фантазије, али имају порекло и покриће у стварној егзистенцији: свакодневни живот Новог Београда је окружје из којег полазим. А где стижем, то бих и ја волео да знам. Хоћу да кажем да писање чак и о врло конкретним елементима света за мене мора имати и димензију непознатости, открића, изненађења, иначе то није писање, него вођење деловодног протокола. Пишем да бих боље разумео и самог себе и друге људе. Нови Београд ми за то даје сасвим довољно подстицаја.

У много чему исти, сви велики градови имају и нешто посебно, нешто што их карактерише и готово персонализује. Посебност Новог Београда је небо. Нигде нисам видео такво небо, и сигуран сам да сам за то небо више везан него за све остало што моје место становања, мој антизавичај чини оним што јесте, или оним што би требало да буде. У бићу Новог Београда постоји димензија трајно отворене проспективности, то је отуда што је тај град недовршен, и сваке године знатно промени свој лик.

X

На Новом Београду провео сам готово цео мој доса дашњи живот, мој живот се поклопио са растом тога града. И онда испада да пишем из сталног уочавања аналогија са њим, бивших и садашњих. Он се мења, и ја се мењам. Има ли у томе узрочно-последичне везе? И ако има – какве? О томе вреди приповедати. Потом, врло је тешко рећи да ли можете при падати неком таквом граду, у сталном расту. Ако му при падам, на који му начин припадам? Јер, ја сам њему ништа, анонимус у мравињаку, а он је мени готово све, нешто као

завичај без завичаја. То је искуство које сматрам књижевно употребљивим, једино о томе могу нешто да кажем. Али, не на начин пресликавања стварности, то ме не занима, нити ме привлачи. Нови Београд у мојим причама није Нови Београд у ком живим, то је домаштан, стално дописиван град. Стварни Нови Београд је само оквир из ког крећем, желећи да, говором о нечему што јесте моје искуство, то искуство у једном часу учиним превладаним. Искуство је у књижевности добро када вас не ограничава, него када вас пребаци у неки други, уни верзалнији простор, разумљив свима, заправо, када га отвори вашем доживљају.

Пишем тако што непрестано измишљам град у којем живим, тако се потврђујем, тако га потврђујем. Па да, изми слио сам тај град, накнадно сам га измислио, и не престајем да га измишљам и осмишљавам. Понекад помислим: ако негде Нови Београд заиста постоји, постоји једино у језику мојих прича.

XI

Писање је, хоћу и ово да додам, увек последица нечега, времена, места, околности, знања, карактера, надахнућа, јер је на крају те магичне реторте у којој језик кључа и превире, као у цртаћу о професору Балтазару, некакав текст, прича, песма, есеј, роман. То да сам ја новобеогадски писац дошло ми је по природи ствари: како сам освешћивао себе, освешћивао сам и град у којем живим. А да би неко место заиста постојало, оно осим своје физичке појаве мора бити уписано и на мапи имагинације. Е, сад, да прича не буде тако једноставна, Нови Београд из мојих прича није једнак Новом Београду из тзв. стварности, ако уопште знамо шта је стварност; ако је ово стварност, хвала лепо. У мојим причама постоје блокови и зграде којих у стварности нема. Свако ко чита може да каже да је пропутовао кроз градове у којима никада није био, нити ће бити, и ја заправо годинама замишљам једну такву књигу имагинарних путовања по књижевности, где и Нови Београд,

тај град који није град, има своје место. Јер кад читате, ви путујете, и онда кажете, путовао сам кроз *Александријски квартет*, мада у Александрији никада нисте били, мада, на известан начин јесте. Венецију боље познајете читајући Бродског или Мана него са брзопотезне дводневне матурске екскурзије.

Шта је Нови Београд мени, а шта сам ја њему? Када бих имао недвосмислен одговор на то питање вероватно не бих о томе писао, а можда уопште и не бих писао. Нешто ваљда јесте, место на којем постојим, некакав постмодерни анти-без-завичај, без идиле.

XI

За моје писање изгледа да је пресудно било што сам одрастао тако као што сам одрастао, у ондашњој ново београдској пустоши и досади. Пре четрдесет година Нови Београд био је сасвим друкчији град од овог данас. Море песка, у њему новоподигнути квартови и свуда унаоколо мочвара. Маса придошлица, сваки са својим завичајем у себи. Читао сам, шта сам друго могао да радим. ТВ је имао један програм, нисмо имали телефон, није било компјутера, није се путовало нигде осим на летовање. Играо сам кошарку, и читао, стално сам читао, и тај порок ми је остао до данас. Онда сам почео да пишем, и дуго ми је било потребно да схватим о чему говорим, али је на крају испало да се већина мојих прича одвија ту где јесам, на Новом Београду. Са годинама сам научио да препознајем спонтаност приступа темама којима се бавим. Никада се за њих не одлучујем. Оне дођу саме, саме ме пронађу. Једноставно се наметну. Рецимо, свих минулих година трпео сам ову или ону врсту бола, и неминовно сам о томе мислио. Оно о чему човек мисли, и што подноси, о томе и пише. Па сам тако написао књигу о болу.

Сада знам: писац пише из искуства и из имагинације, а најбоље је када се имагинација утемељи у искуству, када не измишљате тек тако, само да бисте измишљали. Гледам у

време које је минуло, и тамо видим приче, или налазим подстицаје за њих. У том смислу, за мене је живот на Новом Београду од прворазредног значаја. Ако желим да било шта кажем о животу, морам поћи одатле, јер га најбоље познајем у том виду. Али на томе не смем остати, јер то онда не би била уметност. Тако излази да ја у својим причама узимам Нови Београд као неку врста полазишта, као рам за ону што желим да кажем. Заправо, изнова га, како рекох, измишљам. Он се помаља и осмишљава у језику. И тиме долазим до онога што једино желим: да за себе сазнам нешто о људском животу.

Миљурко Вукадиновић

ПИСЦУ ЈЕ ЗАВИЧАЈ ЈЕЗИК

Писцу је завичај више но поштапалица.

За многе штит, некима заклон, другима заштитни знак, трећима...

Готово да би се могло рећи нема књижевности без завичаја. Ал' има и оних који надуго говоре о беззавичајности, заборављајући да је писцу завичај језик.

Значи не само део територије омеђен географски и историјски, обичајно и родноместно, психолошки и етнолошки итд., већ и језик без кога писца и нема.

Нем је писац без завичаја.

Завичај је „покретна лампа за читање" предела и лица, судбине и историје, породичне хронике или поднебља итд. Ретко убедљив, скоро школски је пример Добрице Ћосића.

Завичај намеће своју визију писцу, а не изводи је као закључак, јер он прати нестабилност спољњег и унутарњег света.

Час је сан а час несан, зависно од тога где га језик и доживљај поведу.

Једаред је као сенка детињства пузавица у граду, тихи душокоп.

Много пута је као рана младости црна рупа кроз коју видимо себе и близак полусвет.

У зрело доба брише границу између живота и смрти, између „све ћемо то јуче..." и необзнањене садашњости, сутонске и душегубне.

Страст према некоме говори о томе да нам је „остало још пола сата“ и да је живот сморен и проћердан.

Равнодушност преко завичаја чисти опијуке из душе, допуштајући да „предео сам дише“ и да „знаци поднебља“ казују своје.

Завичај је често „предуслов за меланхолију“ ако већ није носталгија сама.

Неко ће одабрати „патријархалну егзистенцију“ и заратити са паланком од које се није ни „одлепио“ – пупчаном врпцом је везан за њене митове, менталитет и још више – за њен дух.

Дух паланке често угрожава завичај, његово виђење, визије и „ходајуће стварности“ које доноси...

Примерице Видосав Стевановић (наравно, из крагујевачке епохе!), Милисав Савић (из рашке епохе!), Иван Ивановић, и многи други.

Завичај није „соба за кажњавање“, а ни ничим необавезујући локални колорит.

Из ове перспективе осиромашили би рецимо чорбаџијски свет Врања и Ниша, Станковића и Сремца и њима сродних доцнијих писаца...

Да ли Радован Бели Марковић користи говор лајковачко-ваљевске нахије, говор свог завичаја? Не, свакако не у оној мери да га закрови локални колорит.

Он се домогао сопственог говора, као прозора у близак му и знан свет, од Доситеја и Глишића све идући ка нама... А шта рећи о урбаним писцима, о бројним романсијерима и приповедачима који арче Београд (од Матавуља и Ускоковића до најновијих), Нови Београд (Мика Пантић), Котеж (Вукадиновић – „Котешке приче“, С. Илић – „Лутке“), Земун (Албахари), Чубура (Мика, Чеда, Тоза)... чији је завичај растегљив а, са друге стране, опипљив и жив?!

Коју муку са завичајем имају српски писци у расејању посејани по туђим световима и даљини показује и њихова литература. Кад ту књижевност вратимо сложеној историји

српске књижевности (књижевност земље матице + српске мањинске књижевности + српска књижевност у расејању, српска загранична књижевност) боље ћемо видети завичај: и њих а и нас!

Биће да завичај није историја иако „године пролазе кроз авлију“ (М. Данојлић) а то се и осећа.

Квалитет тог осећања пупчаном врпцом нас везује за детињство и минуло, понекад и за „године које су појели скакавци“ (Пекић).

Све у свему заједнички именитељ тог нечистог, скоро лирског стања је носталгија.

Ни географија (па макар померена: ко каже да је држава Померанија сишла заувек са сцене), ни сужени – стужени национални парк, још мање душин парк, можебити алеја кроз коју дефилују лица и предели или неименовано узвишење са којег ласно видимо чокот, дуд пред кућом, ластавицу под стрејом...

Сви ми овде већ мислимо да смо трајно или тајно напустили завичај али књиге или језик говоре супротно...

Нем је писац без завичаја кад помисли да је завичај ограничен простором на коме дотични живи. То је грешка старија од целокупне наше прозе, од целокупне наше књижевности, па богме, и језика, грешка на коју указује још Чуанг Це, кинески колега из IV века пре Христа.

„Јо, господар Северног мора је рекао: О океану не можеш расправљати са бунарском жабом – она је ограничена лростором у коме живи. О леду не можеш говорити неком летњем инсекту – његов живот је ограничен сезоном.“

На личном примеру (за мене је завичај и топла шала и топли шал!) показаћу да се може имати и неколико неспојивих завичаја. Први и најстарији – родномесни завичај моје поезије је Топлица, најшире узев Србија, што највећи број мојих књига потврђује. *Пољски радови*, *Водена република*, *Чини и кучине,* итд. па и књига кратких прича *Провокативне фигурице* (обј. 1987) која има мото „Косово је овде апстрактан појам“...

Други тј. изнуђени завичај: Румунија где сам провео више од деценију и по и написао 6 књига песама и књигу прича на тзв. румунске теме животодајне за мене, у том периоду кад сам морао да променим пребивалиште и занимање.

И колеге Радомир Андрић и Адам Пуслојић могу сличну ствар да прокажу!

Трећи рецимо исфолиран – Америка као завичај моје књиге *Америка је необрађени виноград* несумњива је, мада у њу нисам ни крочио... Доста ми је писаца без завичаја. Читалац који не успе да препозна свој завичај је читалац са маном!

Књигама хвала што нас је завичај сачувао, могла би бити, бар на трен, девиза овог скупа!

Добрица Ћосић

ШТА ЈЕ ЗАВИЧАЈ

Све што сам чуо овде о завичају је изузетно инспиративно; не знам коју реченицу и коју мисао не бих потписао. Али, свакако, тема заслужује и још по неко разјашњење. Најпре, ја ћу да почнем од свог случаја, од свог разумевања завичаја и улоге завичаја у мом књижевном раду. Било је ту и много емоција, било је и много вођења рачуна, одговорности коју имам као писац пред својим савременицима.

Ја ћу вам, као илустрацију, препричати један разговор са Миланом Кашанином који је, просто, преломио однос према завичају и дао ми задатке веће него што сам их ја себи поставио.

Био сам написао *Далеко је Сунце* и *Корене* када ме је случајно срео Милан Кашанин у „Просвети“ и љубазно, господски, замолио ме да дођем код њега на један разговор, у његовој радној соби. Ја сам господина Кашанина читао, врло сам га поштовао; био је интелектуалац највишега ранга у свом времену, човек велике и импресивне културе и богате књижевне биографије. Наравно, отишао сам код њега када ми је он одредио време. Дошао сам, седео, ћутао и слушао шта говори Кашанин. Морам да изговорим и реченице које ће бити нескромне, али које ћу изговорити са уверењем да ћете их ви разумети. Кашанин мени каже: „Ја сам прочитао Ваш роман, Ви сте, за сада, први прозни писац из Централне Србије. Сви су велики писци српске књижевности долазили са периферије српства“. И набрајао је Његоша, Бору Станковића, Црњанског, Андрића. Мислим да је ту стао. „Млади господине, Ви долазите из Централне Србије и имате дужност и

могућност да изразите и централни карактер, наш национални тип. Ви сте имали једног претходника из Вашег завичаја, једног доктора, писца Душана Радића, који је писао врло симпатичне, занимљиве анегдоте о локалним људима који пате, нешто о његовим пацијентима, нешто о сељацима из околине Врњачке Бање, Гоча и тако даље... Он је писац који може и да Вас опомене у добром смислу и да Вас опомене у правцу којим не би требало да идете. Најпре, не треба да се занесете локалним, завичајним типовима и језиком. Ви Моравци имате језик за који ја мислим да има врло озбиљна дијалектолошка ограничења, па Вам предлажем да озбиљно проширите свој дијалекатски, свој моравски, завичајни језик."

Одмах да вам кажем да сам га послушао и три месеца сам боравио на Руднику да бих чуо руднички говор и да бих и нешто примио од тог заиста лепог говора. Наш савременик, сјајан писац Драгослав Михаиловић се страсно бори за обогаћење српског језика у диалектолошком смислу; у том погледу он говори о Источној и Јужној Србији и ја га у томе подржавам из многих разлога. Али, што се мене тиче, књижевно не могу да га следим. Два су момента одредила ток мог књижевног рада. Први је, свакако, замисао да напишем циклус романа о српској судбини у XX веку, сагу о Катићима и Дачићима, онако колико имам ума, дара, моћи и времена. Већ такав задатак подразумевао је десетак, дванаест књига, познавање историјских збивања као амбијенталног садржаја, као животног оквира, као општих одредница мојих јунака. Та одредница ме обавезивала да побегнем из завичаја, да се мало, не мало, него много удаљим од завичаја, па сам ја много више ваљевски но крушевачки писац, још више београдски писац. Доста сам писао и о Москви, о Паризу, Венецији, о Грчкој, Чешкој и другим местима, зато што ме је судбина мојих јунака водила у просторе који су далеко од мог завичаја. Основна школа, Велика Дренова јесте мој Универзитет; покојни Бори-

слав Михиз ми је говорио кад сам написао прву биографију, па сам додао да сам учио Нижу средњу пољопривредну школу, он ми је рекао: „Па ти си будала! Шта ти треба то? Напиши само: Завршио сам основну школу у Великој Дренови“. Мислим да је Михиз био у праву. Ја јесам завршио основну школу, али и универзитет у Великој Дренови. Био је потребан огроман напор да остварим мој програмски циљ да напишем десетак романа, а испало је шеснаест књига, у једном замишљеном романсијерском програму, који ме је обавезивао, разуме се и темпорално и садржајно, на кретање, географско и временско, па бих ту из свог искуства, вашим размишљањима додао још неке елементе завичајности. Мислим да нас је мој уважени земљак и пријатељ, професор Радовић, врло озбиљно опоменуо својом ерудицијом. Шта је завичај, на пример Сервантесу, Дон Кихоту, шта је Хамлету, шта је Фаусту? Зашто више никад није поновљен *Дон Кихот*? Ми говоримо о донкихотизму, елементима у разним романима и у разним поступцима људским, али *Дон Кихот* је само једном написан, а написан је у једном времену, у једном духовном, културном и социјалном амбијенту, у Шпанији. Зашто се *Хамлет*, тема хамлетизма и Хамлета стално варира у разним варијантама, приказује у позоришту, па му се стављају и модре гаће, навлаче му и мајице, а то је, по мом мишљењу, велико изневеравање аутора. Не може Хамлет да носи џинс панталоне. Хамлет је принц и то што је принц, господо, њему је одређивало завичај, културу, мисао, морал, дух, проблеме и дилеме које је он имао. Није имао коњушар ту дилему, него је имао принц. Фауст није могао да се роди у Јужној Америци, нити у Северној Америци, нити је могао да се роди у Индији. Фауст је могао да се створи само из европског духа, из европске културе и то Немачке у осамнаестом веку. Зашто се после Гетеа није појавио нови *Фауст*? Дакле, име нешто у људском трајању што је непоно-

вљиво. Ми живимо непоновљиво време. Наш је живот у свему непоновљив. Ми нисмо увек исти људи. Мењамо се. Наше детињство је само условно сећање. Ја не личим на себе младића; мало личим на себе младића и дечака. Данас о себи мислим као о другом човеку, као о остатку Добрице Ћосића рођеном у Великој Дренови, остатку који се продужава захваљујући неким физиолошким околностима, једној енергији која није само интелектуална, него је одлучујуће генска.

У садржај завичајности обавезно бих увео религију, поред историцизма, и нешто што је само привидно апстрактно – темпоралност. Дакле, има нечег што не стаје у наше у наше разумевање света и што нам не чини непосредну детерминацију и непосредну инспирацију да нешто створимо. Ми падамо из неког времена, ил нас неко време, нека сила, неке несагледиве околности, неизбројиве околности бацају у живот у коме смо се нашли, у ком се рађамо, да управо тада и само тада радимо то што радимо. Време нас детерминише јаче но завичај.

Ако сам био нескроман у овим тумачењима, молим вас, да се мало и сами комплексније замислите над аутобиографским текстовима у значајних писаца, па ћете видети колика је то скала различитих утицаја на формирање личности писца. Дакле, предлажем по свом искуству и разумевању књижевности, кад размишљамо о завичајности да уводимо што више разнороднијих фактора у тај садржај, особито време у ком сме се формирали, али које нас мења.

Желим да завршим своју реч, која је била предуга. То је деформација мог заната. Ја нисам никада умео да напишем причу; некада сам писао очајне приче; просто не умем да мислим у тој најљудскијој приповедачкој форми. Завидим свима који умеју да мисле у тој форми и имају моћ да сместе живот и доживљаје у причу. Ја не успевам то, па зато овако опширно и говорим и пишем само романе.

Желим мојим земљацима у Трстенику да изразим осећање захвалности и признање. Ово мало место, ова чаршија коју ја никада нисам волео као Дреновац, као човек са друге стране Мораве, и не хтејући то, Трстеник је постао друга престоница српске књижевности. Раците ми један град у Србији, осим Универзитета, где је шира тематска висина, дубина и пространство књижевне мисли изговорена као у Трстенику. Нигде у Србији није толико паметних, занимљивих књижевних мисли изговорено као у Трстенику за ових 25 година. Ја вам честитам и дивим вам се.

КЊИЖЕВНО ДЕЛО МИЛОСАВА ЂАЛИЋА

10 окт. 2008
Београд

ДОБРИЦА ЋОСИЋ

Драги Милосаве Бандићу, земљаче,

Здравствено стање, бојим сам од старости и живота, онемогућава ме да будем у завичају четири дана. Иако ми је, и стид ме је што просто желим сваће да будем на том скупу посвећеном Твом књижевном делу. Не знам ни како ћу да поднесем растојање о Твом књижевном раду. А морам нешто и да кажем.

Теби и Твом раду сам пратио, читао, радовао се, критиковао те као пријатеља и захтевао од Тебе оно што ја желим. Некако сам веровао да Твој приморски завичај свима нама даје широтињу од мора, и безобзирна раскош у горњака и планинска мекушца, свети и дражи у којој сам живео, сликарио сам неке Твоје књиге и пожелео да одлично пишеш, изворијем од мојих. Чудовно, бавим само се развијеним моћима, времена и сећања, ако Твоја енергија за стварање кретања у сећању књижевности ме маниреспектира. Као у овом подсећању и самовољама, изгнао се из властите куће, па си изгнао и Ти. Тешко је увек било Твој пријатељ и крчма, камена решетка о кућеку тајни, где се душевне муке да сједе зубом у гвожђе, Твоја обузетост љубављу, Твоје посвећеност књижевном стваралаштву... Честитам Ти, на лику, Милосаве Бандићу!

Теби Ти здравље

Добрица Ћосић

11000 Београд
Бранка Ћоновића 6

10. окт. 2008
Београд

Драги Милосаве Ђалићу, земљаче,

Здравствено стање, болестан сам од старости и живота, онемогућава ме да будем у завичају четири дана. Жао ми је, и стид ме је што просто немам снаге да будем на том скупу посвећеном твом књижевном делу. Не знам ни како ћу да поднесем разговоре о мом књижевном раду. А треба нешто и да кажем.

Тебе и твој рад сам пратио, читао, радовао се, критиковао као прекоморавца и захтевао од тебе оно што ја не могу. Некако сам веровао да твој примарни доживљај света има већу тражику од моје, и без обзира на разлике у годинама и животна искуства, свет и драма у којој сам живео, сматрао сам неке твоје књиге и текстове аутохтонијим, изворнијим од мојих. Наравно, бавили смо се различитим мотивима, временима и сижеима, али твоја енергија за праћење кретања у савременој књижевности ме импресионирала. Као и у оваком модернитету и иновацијама, излази се из властите коже, па си излазио и ти. Мени је увек био драг твој лиризам и кречна, камена реченица о људској патњи, твоје душевне муке да сиђеш дубље у човека, твоја обузетост љубављу, твоја посвећеност књижевном стваралаштву…

Честитам ти на муци, Милосаве Ђалићу!

Жели ти здравље

Добрица Ћосић

Даница Андрејевић

ЗАВИЧАЈНИ ПИСАЦ МИЛОСАВ ЂАЛИЋ

Када би Петар Кочић и Борисав Станковић писали након сто година, крајем XX и почетком XI века, вероватно би писали онако како то чини Милосав Ђалић. Он је, као и они, завичајни писац. Завичај је за сваког човека, посебно за писца, антајски извор бића и духа, стајна тачка есенције и егзистенције, примарна истина и базично осећање. Завичај препознаје вредности, обавезује на нелажљиву реч и проводи основном. У завичају је реч чистија јер док дође у велики град, она се мало запрља, како рече Десанка Максимовић.

Нараторску традицију Душана Радића, Добрице Ћосића и других писаца моравског човечанства који промишљају однос регионалног и универзалног, локалног и општег, саможића и општежића, наставља и Милосав Ђалић својом романескном и приповедачком прозом. Традиционалнијом нарацијом од оне у постмодернистичком кључу, Ђалић објављује повратак приче и победу приповедања над асоцијацијом у епској прози. Његови ликови у руралном миљеу имају урбану свест о општим променама у животу, али и страсно ламентирање над завичајем. Читава се прозна циклизација овог писца заснива на духовном требнику да се о завичају пише поетизацијом факта, спиритуализацијом света и нараторском носталгијом. Ова домицилна црта његове прозе на релацији кућа свет одвија се спајањем прошлих и садашњих слика у приповедању лаком и природном,као што то чине духови када у филмовима пролазе кроз зидове и кроз време.

Завичајна слика света као категорија поетике одређеног писца претрпела је у односу на лирске реалисте значајну метаморфозу и еволуирала у синтетичку слику света завичајног миљеа, стања свести писца и историјског или надисторијског коментара тих промена. Слика света у савременој српској прози се објављује углавном преко уметнуте личне приче, какав је случај у прози Милосава Ђалића. Паспарту те слике света маркира основне проблеме савремене прозе – идентитет бића и његову кризу у друштвеној деструкцији и какофонији живота. У српској модерној књижевној традицији, Радићево село је представљало оскудну међуратну стварност Србије и раслојавање породице. Ћосићево село је било романескна сцена између атавизма, политике као судбине и ратова као трагичног рецидива источног питања. Село у прози Милосава Ђалића доноси ново време, императиве бића и модернији сензибилитет. С овом тројицом писаца, српска књижевност XX века, а ево и XI након литерарних вредности које су у историју унели Борисав Станковић, Петар Кочић и Милош Црњански, добија родоначелнике централног геопоетичког одређења. У дијахронији српске прозе, Милосав Ђалић добија место у кругу оних писаца чији наративни модели подједнако респектују и завичајно и универзално.

Прво се Милосав Ђалић литерарно порађао из љуштуре бића у окрутни свет, потом је ходао кором земаљском јер он, као Вељко Петровић, земљу зна. Онда је илуминирао изнутра слике успомена треперењем душе. Потом је природно наставио свој литерарни пут духовним наклоном ка крсту. Најбоље је књижевне вредности достизао Милосав Ђалић онда када је разгртао ђавољи пепео кречарске земље и моравски фатум. Заједно са завичајем и управо у вези с њим је и мит љубави и култ емоција које ова проза успоставља као своје основне маркере. Тај емотивни квалитет нарације на високој

температури емоција својим се сентиментом одваја од једног дела српске прозе који је негаторским ставом према осећањима, прогнао из литературе старе добре речи љубав, успомена, лепота. Валидност приче Милосава Ђалића управо је легитимна и јединствена у савременим токовима нарације по тој осећајности, по тој свељубавности. Та мудрост љубави, младе или позне, та богумилска доброта и душевност која је ретка у мушких писаца (без расправе о теорији рода), као да уместо мастила капље на слова и причу. Волим, дакле постојим, поручује овај наш писац.

У чарапанском крају Милосава Ђалића указује се прозни мановски чаробни брег на коме се писац лечи од живота. Несмирена егзистенција аутора прати знаке и звуке изгубљеног времена, успомена и примордијалне енергије љубави. Тај амаркорд, то мишљење и емотивно биће у његовој прози твори нараторски круг о Морави и бићу у моравском завичају. Физичка и метафизичка природа љубави као конститутивни елемент ове прозе остварује се, након космополитског круга и путничке егзситенције његових ликова,управо у завичају. Хронотоп Мораве је утопијски простор и света димензија живота која указује и на платонске елементе прозе Милосава Ђалића. Његове приче, када је реч о српској књижевној традицији исповедају моравско-суматраистички идеализам или, како је записао велики Црњански „златно доба које не рђа, пролеће које не прецветава“.

Милосав Ђалић као какав добри Аладин заробљен је у чаробном свету завичајне Мораве и у Сезаму прошлога као пански човек који своју љубав чека и доживљава једино у завичају. Његови ликови, кречари, печалбари, путници, љубавници, носе у себи благословену и проклету моћ тла и имају хуманистички однос према елементарној земљи, корењу, жилишту. Природа нараторског дара Милосава Ђалића је и по

томе у бинарно-опозитној ситуацији с основним токовима постмодерне прозе. Његов песимизам палог анђела је дубоко интровертног, јаственог кова и носи Унамуново трагично осећање живота које није условљено друштвеним околностима, или најмање њима, већ оном болешћу од себе која себе лечи. Исидора Секулић је Ракићеву *Опроштајну песму* назвала тихим, најтишим растанком у српској поезији. Тихим писцима припада и Милосав Ђалић. Он је тихо биће у завичају. Овај писац своју аутобиографску матрицу нарације и потку стварности трансформише скриптаулистичком позицијом писца који свет види кроз писмо и књигу. Књига је, иначе, једно од главних лица његове прозе. Ђалићево писање је вокација, морање, као дисање, најнужнији чин, како је писао Растко Петровић. Том страшћу за писањем Ђалић је геопоетику моравског простора устројио као документарност у служби имагинативног. Мисаоно луцидан, стилски узоран и лексички солидно организован, прозни дискурс овог писца значи објаву и обнову осећајности у српској прози. Та осећајност која на најбољим местима обезбеђује највиши семантички и аксиолошки ниво ове прозе, управо је извор и њене местимичне слабости када писца емоција одвуче у говорни језик и патетику.

Подједнако страствено и усебно када је реч о туђим или о властитим причама, Ђалић приповеда о животу и смрти, уживању у чистом постојању или о преласку у оностранo. Ова проза је метафизичка одбрана љубави од нове апокалипсе света. Трагање за минулошћу у прозном тексту Милосава Ђалића чврсто веже биће и завичај у повесмо и стигму битисања, све у сфери моравског пејзажа. Ђалић је, такође, чувар пејзажа у савременој српској прози, будући да је дескрипција веома ретка форма приповедања текуће књижевности. Иконика света овог писца је управо у симболизованом

и стилизованом синтетичком пејзажу. Повезаност предметног света и уметничке стварности, елемената света и ауторовог спирита је синхрона, природна и једноставна. То лако приповедање и лепа прича Милосава Ђалића, међутим, подразумевају зрење прозног материјала и дорастање до једноставне дубине и дубоке једноставности нараторске експресије. Све приче Милосава Ђалића, у заједничком садејству и интеракцији, творе кружење и повезаност завичајног простора као повлашћеног места среће и универзалних проблема људске егзистенције.

Као ка центру свих животних и литерарних путева Милосава Ђалића, сви путеви воде ка Морави, морији, мори, морању. Кречарска судбина ми смо „кречни људи“ каже на једном месту писац, болно бела и растресито непостојана, одвија се сред моравске флоре и фауне, у природи која чува дедине брестове и родитељске знаке. Упркос тамној судбини Мораваца коју исповеда ова проза, у причи Милосава Ђалића постоји соларна илуминација завичаја изнутра, као да кроз ту примордијалну, прима материју пролази аксис мунди, светска оса збивања. Пуста земља коју је Томас Стерн Елиот сматрао цивилизацијским простором из кога је испражњена хуманистичка суштина, има у причи Милосава Ђалића и социјалну узрочност у одумирању села које постаје успомена једног народа. Дедовинска страст копни и остају узалудна брда и ничија, ђавоља земља. Магна матер није више склонитељка и заштитница човека. А опет, без те земље се не би могло живети и писати. Прохујало детињство зато има у прози нашег аутора улогу мотивисања и активирања најчистијих супстанци свести. Успомена на детињство постаје реинкарнација лепоте која петрифицирану земљу, скамењене кречане и напуштена села оживљава снагом искрености прозног дискурса. Они који у моравском селу умиру целог живота препознају себе по историји краја и историји бића.

Велике теме Милосава Ђалића које проистичу из завичајног одређења јесу одрастање и спознаја, али и старење. Аутор је истовремени наратор и лик своје прозе, дечак и зрео човек. Дете у времешном аутору условљава благи антрополошки песимизам ове прозе.Као резултат две тачке гледишта – детета и човека, сталном адолесценцијом, аутор долази до вулфовске реченице *Пођедај дом свој, анђеле*! Међутим, земаљска и небеска софра Мораве и силнице завичаја вуку аутора животу. Живот никад није сувишан, вели писац. И земља се завичајна, као књига, чита и слуша. Идеализација прошлости, митологизација села и дивинизација земље је тријада у чијем се омеру и обручењу креће општи, породични и лични догађаји и углавном надисторијска пројекција света Милосава Ђалића. Веже их арија успомена, родна материња мелодија коју је у поезији искушавао Момчило Настасијевић. Примордијално, архетипско, саборно умље и генска меморија завичаја сред општечовечанских појава, балканске свадбе и сахране, етнос једног нестајућег света, приводе нас основној поруци прозе Милосава Ђалића. То је убеђење да нас чека једино извесна она, земља родитељка и сахранитељка. Убеђење да смо сви младе, трошне биљке засађене на низбрдици, увенулих душа, упртих у одсјај далеког огледала небеса,како вели у приповеци *Брош с крстом*. Цела та инсценација потпуне спиритуализације завичаја и бића у њему показује да је баш ова земља и баш овај завичај изабрао баш овог писца. Ђалића је изабрала и у прози заробила Морава, њени ћувици, кречане, потоци, као једино могуће место постојања и стајна тачка живота.

Проза нашег аутора осцилира између тајанствених дубина завичајне материје и епифанијских визија наде,при чему је то међустање профилисано поетиком осаме појединца у свету и у том истом завичају. Меланхолија је природно

поетско стање свести овог писца. Она узрокује индивидуализацију и субјективизацију прозног текста који елевира између домовности и света, живота и смрти и других категорија и дуалитета. Човек у срећу, као и у смрт, не жели да верује, каже писац. Срећа не постоји искуствено, смрт постоји неискуствено. Међутим, унутар те мрачне мисли, упркос њој, писац бира живот. Меланхолични православац и космополита, Милосав Ђалић нам нуди прозну мисао у луку од нас првотњих до нас потоњих, од атавизма до савремености. Његова проза није прости споменар једног живота, већ проживљена прошлост у новом, литерарном поретку.

Треба истаћи важну стваралачки и естетички узлазну линију прозног зрења нараторског талента Милосава Ђалића. Од ране до позне прозе, његов дискурс је добијао на казивачкој снази, језичкој енергији и нараторској култивисаности. Ишчистио се прозни мизансцен Милосава Ђалића и нашла се права мера литерарне експресије. Све је попримило израз горуће, проживљене приче дуговања, како каже сам аутор. Лиризовани нараторски дискурс, поетизација прозе и панско осећање завичаја омогућили су високи емотивни и аксиолошки ефект прозе нашег писца. Поетски потенцијал ове нарације одражава духовно стање аутора и његову креативну свест о одуховљењу света. Ђалић је евокативни писац завичаја, власник бивше среће, човек који познаје, како вели мудри Андрић, вредност ствари спашених из бродолома. Све виши вредносни статус литерарног текста овог писца у односу на рану прозу показује да Милосав Ђалић представља респектабилног, озбиљног писца који се стално развија.

На једном месту романа *Трепереље душе*, Милосав Ђалић је експлицитно поетички записао „Писац није хтео да каже ништа, кад одрастеш кашће ти се само“. Овом фузијом народног умља и личне поетике аутор је дефинисао писање и

стварање као спознају, као искуствено индивидуализовано благо, као дорастање до уметности. Писац на размеђи Аркадије и Апокалипсе, у јединственој сеанси са завичајем који је био прозни медиј његове нараторске структуре, Милосав Ђалић је трагао за изгубљеним временом. На том путу му није био потребан мирис Прустове мадлене, већ мирис врбе и Мораве. На том путу писца су пратила два наизглед неспојива кода, то су село и књига која из урбане културе настањује пишчево рурално искуство. Завичај, књига и љубав чине свето нараторско тројство Милосава Ђалића.

У прози нашег писца завичајна Морава тече споро као туга и божји млинови међу полагано. Овог писца треба тако и читати – полагано, у тишини и самоћи, емотивно и мислеће каква је и природа његовог приповедања. У свом моравском завичају наш писац се креће као у неком свесвету, утопијско-завичајном хронотопу у коме креира своју поетику пролазности – јер време тече као што перје отпада са капе смиљевац. Завичај је и микро и макрокосмос, он је и дом и свет, и кућа и васиона. Универзум звани Морава ову прозу означава као завичајно острво у оквиру савремне српске прозе. Можда једини рурални носталгичар савремене српске нарације, Милосав Ђалић иде трагом Атлантиде завичаја. Колико верујемо стварности да је постојала и да на наше очи тоне, толико бар морамо веровати фантазији да ћемо је повратити. На тамном фону живота, израња моравска Атлантида, неслућено лепа, сјајна и чиста у успоменама Милосава Ђалића, као епифанијска аура прозног света нашег писца. Та моравска имагологија, те иконице завичајног света аутора, тај домицилни темељ, фундуси су ове неокласичне, модернизоване прозе. У њој обитавају, у првом, драматичном плану, његови несрећни, пали анђели, али анђели иницијацијом упостојени у завичају.

Наш писац је својом прозом већ постао део тријадног дијахронијског лука Радић – Ћосић – Ђалић. У литерарно-естетичком смислу, ако и није премашио своје предчаснике, он је бар развио прозне стандарде, модернији нараторски дискурс, сензибилнију мотивацију ликова и модификовану тему завичаја. То је сасвим довољно да Милосав Ђалић потврди и настави зрео и суверен процес еволуције прозног талента писаца моравског краја и централне Србије у оквиру наше савремене литературе.

Милош Петровић

СЕЋАЊЕ, ДОПИСИВАЊЕ И ЧИТАЊЕ; ГЕСТОВИ ПОЕТИКЕ МИЛОСАВА ЂАЛИЋА

Имао сам прилике и задовољство да говорим и пишем о свим делима Милосава Ђалића, мање или више. Данас ћу се задржати на одликама Ђалићеве прозе полазећи од гестова људске егзистенције и културе, на основу којих значење писцима даје особити теоретичар структурализма Ролан Барт.

Пажљивим увидом у Ђалићеве књиге, суочавамо се са три једноставна геста људске егзистенције и културе: сећање, преписка (писма) и читање књига, помоћу којих гестова аутор издужује време и улази у компаративни однос.

Сећање је код овог приповедача такође археолошки инструмент помоћу којег се чува прошлост. Књига приповедака *Брош са крстом* има две деонице: *Сунце наше долине* и *Линије живота*. Све су то приповетке реализоване гестом сећања. У причи „Песма мог детињства" Ђалић је изричит: „То су биле и остале моје најдраже песме из детињства којих се живо сећам, а лагано ми измиче из живота, као што ми је детињство отишло, као да га је наш заједнички ветар одувао некуд попут планина и шума у којима се сада уврежио пусти и неповратни хук времена", да би поентирао: „Никад не бих признао да су те године прохујале." А нису прохујале, оне се чувају сећањем, гестом људске егзистенци је и културе, да поновим термин структуралиста. У Ђалићевој прозној структури то постаје не само наративни модел, већ и начин спознаје прошлости и тумачења живота.

Старински брош са крстом од гранате, који је дечаков деда донео у завичај из ратова један је такав археолошки предмет, један метафорички инструмент који упућује на сећање.

Када сам констатовао сећање као гест егзистенције, као Ђалићев поетички став, лакше ми је било да прихватим метафорички наслов књиге – *Брош са крстом*.

У роману *Ван своје Љуштуре* (Просвета, 1977) Ђалића интересује проблем изласка из љуштуре. Главни јунак Милисав Димитријевић, ратник са Кајмакчалана, болесник од страха и ишијаса, халуцинант и искушеник, излази из љуштуре посредством наративног модела. Он седи на болничким колицима испред Нервног одељења Крушевачке болнице и прича о свом животу, стварном и халуцинантном, братанцу Филипу, лекару с којим се зближио у Рибаракој Бањи. Филип је нађен мртав у једном парку Стокхолма као жртва емигрантских сукоба, и тако постао имагинарни саговорник. Пошто записи нису могли доћи до Филипа, јунак романа их даје на општу употребу и на тај начин пристаје на излазак из љуштуре. Улогу посредника између записа и опште употребе преузео је писац.

У роману *Ђавољи пепео* (Матица српска, 1984) три лика, уморена безнађем, сећају се своје прошлости. То су три исповести о нестајању кречарске породице Димитријевић из Пакашнице. Сељанка Мара лежи на самртничкој постељи и у мислима преврће свој промашни живот; над Мариним узглављем стоји њен брат Младен, кречар, логораш из Маутхаузена; Христивоје, доктор психијатрије у Паризу оболео је од носталгије за завичајем из којега је побегао; бела бољка га вуче натраг, он и у париским ноћима осећа топлоту и мирис кречног праха, ђавољег пепела.

Други и трећи гест егзистенције – дописивање и читање – у симбиотичкој су вези са сећањем, као у приповеткама „Путовање у доње пределе“, „Прешернова клет“ и „Живећеш сутра“. У романима, који су у Ђалићевој креацији веома савитљива форма, писма такође имају кључну улогу. У роману *Светлост слике успомена* (Јединство, 1988), који је грађен тзв. техником монтаже, има 32 приче-сећања, и приче-писма (уз приче записа и есеја).

Оба ликовна пара (Реди-Бранка и Пјер-Клара) иду у трагичне јунаке, а писац њихов жалостан крај згушњава у трагедију генерације која је стремила пут сунца а завршила беспомоћно у старачком дому и Падинској Скели. Овај роман о светло-горком албуму успомена нужно има тон елегичности, који у многоме утиче на суд о генерацији која се кретала између два света, једног који је желела да створи и другог који не прихвата. Зато о Ђалићевим јунацима не би требало тражити речи осуде већ речи сажаљења.

Роман *Изазов природе*, је у форми писама са широким кругом тема и интересовања. Јунак овог романа тражи своју Марију писмима, књигама и сећањима (асоцијација на Андрићеву приповетку „Јелена, жена које нема“. Он и Она се у актуелном времену дописивања нису ни једном састали, али су оживели сећања на младост, на телесну и духовну везу која се завршава у позним годинама изазовом природе, жељом за смиривањем у моравском завичају. У писмима је реч и о познатим писцима – Марселу Прусту, Георгу Траклу, Валерију, Бошку Петровићу, Добрици Ћосићу, Достојевском, Бродском...

У приповеткама „Живећеш сутра“ Рускиња Нађа пише свом Драгољубу из села Пчелице код Крагујевца са много љубави и сећања иако је он под земљом. Посредством Рускиње Нађе наш приповедач верује у благотворност сећања и дописивања. На некадање Драгољубово писмо – „Кад мене више не буде, од мене ће остати само твоја писма“ – Нађа одговара: „Ако се икад између неког родила љубав у писмима, у рукописима, онда је то била наша“.

Гест читања је саставни део Ђалићеве поетике. Читања има у књизи *Брош са крстом*, али је до пуног изражаја остварен у роману *Трепереље душе*. Ђалићеви романи спадају у романе лика (један, три, четири), а у *Трепереље душе* доминантан је један лик, и то лик аутора. Саобразно томе делује убедљиво пишчево читање као један вид егзистенције. У његовој мисли, у његовој меланхолији је Иво Андрић, сродан

му је Достојевски као писац патње, Библија и „прозори Господњи“ који све виде, Давидови псалми, шетња омиљеном улицом наранџастих кестенова са инвалидима из нових ратова и са мишљу Жан-Жак Русоа, који је волео дуге шетње, Добрица Ћосић и Данило Киш и Валтер Бењамин, „највећи меланхолик овога света“, Рилке и Борхес и потреба за самоанализом, Милован Данојлић са читањем као „сласти чистог трајања“, Владета Јеротић о сваком дану чију радост треба заслужити, о Томасу Ману и „дивљењу према туђем делу“, Црњански, Умберто Еко, Виктор Шкловски који „припада свим људима који се уче док пишу“, итд.

У роману су и писма професора Рашка Димитријевића, Владете Јеротића, Добрице Ћосића, Бошка Петровића, Предрага Палавестре, Мирослава Егерића, Драгана Недељковића и Миодрага Радовића – као богат садржај људске егзистенције и културе.

„Ако исцедим из сећања ситницу, то је већ подвиг“, размишљао је Јовица Аћин о приповедању и сећању (*Голи йрийоведач*, 2008). Ако осетим срчику из читања, то је већ гест егзистенције и културе – вероватно би рекао Милосав Ђалић.

Сећање, дописивање и читање погон је приповедања Милосава Ђалића, али и крвоток његовог прозног дела.

Миливоје Р. Јовановић

ПОЗИЦИЈА И ФУНКЦИЈА КОМЕНТАРА У ПРОЗИ МИЛОСАВА ЂАЛИЋА

До сада сам неколико пута говорио о прози Милосава Ђалића, износио оцене изведене из различитих рецепцијских домашаја и углавном стазом књижевног историчара долазио до одговора на питања која су у овим романима разматрана са бројним супстанцама актуелног социјалног контекста. Како ми је Ђалићева проза занимљива и драга лектира, одлучио сам да овом приликом говорим о њеном доминантном структурном елементу, односно о позицији и функцији коментара у организовању нарације и профилисању романескних ликова. Коментар ће, дакле, бити посматран као уметање пишчевог гласа у нарацију, гласа који има аутобиографску и документарну црту и који се не издваја нити смета фикцији приче.

За ову сврху узео сам два Ђалићева романа: његов први роман *Ван своје љуштуре* и двадесет и пет година млађи *Трепереље душе,* оба у издању београдске *Просвете.* Иако је између ова два наслова временска дистанца од двадесет и пет година, они имају заједништво у синтези лиризма и нарације, исповести и фикције. У оба романа писац монолошки и асоцијативно представља комплексност егзистенцијалне ситуације појединца, јунака и приповедача, чиме је српска проза добила романе који нису романи тока свести, ни исповедни, ни епистоларни, они су све то заједно, тј. примери успеле поетске прозе.

Ђалићев роман *Ван своје љуштуре* скренуо је на себе пажњу читаоца и критике одмах по објављивању 1977. године, што га је довело у ужи избор за Нинову награду наредне

године. Подсећам да су те 1978. године у разматрању жирија били романи *Како упокојити вампира* Борисава Пекића, *Дороте*ј Добрила Ненадића, *Сведок* Бранка В. Радичевића, *Понорница* Скендера Куленовића, и још неколико наслова углавном афирмисаних писаца. Званичан коментар жирија био је објективан и подстицајан: „Роман првенац Милосава Ђалића *Ван своје љуштуре,* саткан на фактографском и како сам писац каже *заиста се догодило*, настоји да одговори на вечну тему садржану као питање у самом наслову". Појаву Ђалићевог првог романа, који је био његова трећа књига, забележила је српска дневна и недељна штампа као и књижевна периодика. То су учиниле *Вечерње новости, Политика, Илустрована политика,* а прву сериозну критику донела су новосадска *Поља* из пера Миодрага Радовића.

„Наслов Ђалићевог романа је сликовит", пише Радовић, „и за његове склоности и за његов напор да се онај чврсти оквир живљеног живота, његова спољна формална љуштура разбије оним несталним и променљивим односом успомене и фикције, доживљеног и домишљеног, факта и инвенције, евокације и нарације".[1]

Тако се Милосав Ђалић већ првим романом одлучио за романескну структуру у којој инкорпорира нероманескни материјал, као што су: рефлексије, писма, дневничке забелешке, цитати, па и песме. Узевши мемоарски формални оквир за свој роман, којим се он више или мање служи и у својим другим романима, Ђалић је стално решавао проблем удаљавања од верности, тј. животне фактичности. Што више постаје неверније, упозоравао је тада Миодраг Радовић, утолико ова проза више постаје роман. Превласт фиктивног момента, који ствара илузију стварности, чини ову Ђалићеву прозу романом.

[1] М. Радовић, Милосав Ђалић *Ван своје љуштуре,* Поља, бр. 228, фебруар 1978.

У центар романескне приче Ђалић је ситуирао исповест Милисава Димитријевића, склеротичног и непокретног старца, који отпуштен из крушевачке болнице, данима чека по њеним ходницима и ћошковима, да га његови одведу кући, и у том тренутку, свестан да је његов животни пешчаник исцурио, како је написао Миодраг Радовић, он у тих неколико предсмртних дана своди последњи пут рачун са собом и својим минулим животом. Свестан да је одгурнут од обале живих Ђалићев јунак се исповеда свом имагинарном саговорнику, братанцу Филипу, али је та линија приче често пресецана другом мемоарском причом, коју у памћењу Милисава Димитријевића води преко својих епистола велика Филипова љубав из антитуберкулозног диспанзера у Рибарској Бањи, чиме је свеукупна прича добила на сугестивности кроз унутрашње изворе нарације који искрсавају из успомена и њихових рефлексија. Тада се нарација разделила у два тока да би се убрзо прекинула новинском вешћу о Филиповој погибији у далеком свету.

Доживљаји Милисава Димитријевића, писао је 1978. године Владета Вуковић, „нису обичне сензације, јер у романескном транспоновању зраче неухватљивим флуидом веродостојног и искреног саопштавања до морално стоичког и свесно-трезвеног очекивања краја, без икаквих заваравања и неутаживих елегичних јецаја узалудности“.[2] И Владета Вуковић је уочио присуство говора који тумачи, дакле коментар, када приповедач прокламује трајне вредности издвојивши их у посебан епски облик.

Кључна особеност Ђалићеве прозе, широко постављена већ његовим првим романом *Ван своје љуштуре,* документарни је дискурс који доноси чињенице из уже и шире завичајне географије, које су у функцији веродостојности испричаног, али и не само у томе. Догађаји и ликови који у њима учествују у конкретном географском простору сугеришу

[2] В. Вуковић, *У тражању за апсолутним,* Стремљења, бр. 2, Приштина, 1978, стр. 116/117.

читаоцу реалност у истој мери у којој је то географски назив. Приповедни свет омеђен је регионалним оквирима Пакашница, Крушевац, Рибарска Бања, па су стога живот и понашање Ђалићевих књижевних јунака детерминисани традиционалистичким обрасцима који у тексту функционишу као психолошка мотивација у социјалној комуникацији, како у породици, тако и изван ње, где се од старине поштује утврђени ред по коме се ваља владати и живети. Зато Ђалићеви јунаци и не могу да изађу из тог света, не могу да пређу ту разделну границу иза које се окреће један друкчији жрвањ и друкчије мери време.

Увођење конкретних топонима служило је писцу да просторно детерминише причу, али се активирањем тог дискурса усмерава и значење приче. Детаљни описи локалитета треба да избришу границе између текста и живота. Такав географски коментар има за циљ аутентизацију којом се лакше замењују начела вероватног и могућег, начелима стварног и истинитог. И без минуциозног детаљисања у географском коментару, Ђалић је коментару омогућио функцију да утиче на поенту дела: „На санаторијумским корвовима у Рибарској Бањи и вилама које су добијале имена по нашим републикама и покрајинама (Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Славонија, Хрватска) косо се преламало блештаво сунце, шетали сте стазама посутим планинским жутим лишћем. Милена је била најболеснија жена у санаторијуму, а тако лепа да је просто очаравала. Имала је малу главу, црну косу и црне очи, све је на њој било привлачно. Била је шест година старија од тебе. Ниси ни знао зашто нико пре тебе у санаторијуму није успео да пође са њом. Она није имала десно плућно крило, она је била као анђео без једног крила. Није могла да дише несметано, да се пење са тобом по брдима, по Самару, брду које се уздиже изнад Рибарске Бање“.

Чест географски коментар у Ђалићевој прози везан је за Рибарску Бању, лечилиште које од његовог првог романа покреће меланхолију, сету и непознато себеосећање пред

неумитношћу исцрпљујуће борбе са Коховим бацилом. А болест је била толико концентрована читавим крајоликом да га је лако могла обојити у жуто, црвено, зелено, само да је тај бацил био у некој од ових боја. Оваквом стратегијом употребе коментара писац успоставља ироничан однос према свету и истовремено демонстрира једну значајну могућност посредовања значења од приче до читаоца.

На истој равни, у истим годинама, испевала је са истоветним поетским дискурсом своје стихове о Рибарској Бањи и песникиња Флорика Штефан и сама на лечењу од туберкулозе:

Прићи им сунце с леђа и узми их
Братски под руку
И одведи их далеко из круга
У коме се кашље, пљује крв и наплас псује.

Овом дигресијом хтео сам да подупрем Ђалићеву позицију бола за животом који се гаси и који писац једино причом покушава да спаси. На психолошком плану амбијент активно функционише у процесу уметничког уобличавања. У такав сури амбијент, који је под доминацијом туберкулозе тонуо у очај, одвео је Милосав Ђалић свог јунака Филипа, дајући му много од свог искуства туберкулозног болесника у Рибарској Бањи.

Филип и Милена из другог рукавца приче романа *Ван своје љуштуре* не постоје у пуној димензији изван овог амбијента. На крају, и кад нисмо у литератури, увек постоји тај амбијент који нам одређује корак и где нам сунце једино изгрева на истоку.

И роман *Треперење душе* Ђалић почиње сликом из болнице, када су сећања неминовно сетна, а коначни циљ преварити смрт. Као лајтмотив приче поново уграђен у више мањих наративних целина писац понавља реченицу: „Ах, како је дух времена сетан“ и тиме трасира своје причање и у форми и у садржају.

Теоријски посматрано и ова проза је најближа рефлексивно-монолошком дискурсу. Нарација тече линеарно, али је често учворана и кидана рефлексивним коментарима који уметнути у приповедање чине дискурс који би се с обзиром на своју оријентацију и исходиште могао назвати филозофским, односно естетским: „Желео бих“, пише Ђалић, „да моја писана сказанија буду не само скромна већ и дирљива, лирична и носталгична, да изражавају трагично осећање живота, са примесама хумуса, јер у суштини то сам ја, то је моја лирска и меланхолична природа која пребива врло близу Бога и врло близу смрти. Требало би то да буде прозор, дакле, кроз који ће читалац сагледати сопствени живот“.

Овакав коментар рефлексивног типа указује на егзегетичку оријентацију у књижевноуметничком делу, јер сугерише читалаштву да дело са оваквим структуралним елементима може бити одговор на суштинска питања егзистенције и креације.

Треперење душе је проза која се по позицији говорног субјекта и по тематској разноврсности сижеа, односно фрагментарности сижеа, може да прихвати као мемоарско штиво, као што може бити верски трактат или трактат о смрти или пак, књижевно-историјска и естетичка расправа. По томе је ово модеран роман како по сензибилитету аутора, тако и по форми. У њему има фабуле колико је потребно да би се одредило полазиште. Садржај је свест стваралаца.

Међутим, за ово саопштење важно је да се писац и у овој прози користио истим географским коментаром у другачијем колориту и са другачијом семантичком носивошћу. Опет је реч о Рибарској Бањи чији светли опис преносе епистоле Рашка Димитријевића које је писац унео у роман као помоћ у фингирању реалности као истинитости, односно у фингирању блиског савеза са читаоцем. „У Рибарској Бањи сам провео четрнаест лета“, пише професор Димитријевић. „Како сам тамо био срећан, по шумама дању и ноћу, пратећи

ток Бањске речице до самог њеног извора узводно, одлазећи увек сам, на врхове Јастрепца, а оживљавајући и младост по парку у Бањи, који је онда био сасвим друкчији и осунчан и ноћу младим и лепим женским лицима.“

Водио сам ову причу кроз моје уочавање географског коментара као структурног елемента у Ђалићевој мемоарско-поетској прози, како би његов портрет у овој јубиларној години био потпунији за макар једну нијансу. Сврха приче довела ме је и до једне драгоцене истине. Рибарска Бања је књижевно-историјска чињеница и у биографији Добрице Ћосића чији је портрет централна тема овогодишњег књижевног сусрета у Трстенику. Наиме, лично ми је Добрица Ћосић испричао пре седам или осам година у Нишу како је за четрдесет дана у Рибарској Бањи написао прву верзију романа *Далеко је сунце.* Ту је постављен тај крајњеугаони камен на коме је почела да се гради монументална романескна грађевина Добрице Ћосића.

Није дакле само Милосав Ђалић у Рибарској Бањи поставио тај камен, иако је он до данас једини писац који је овај крај, макар и кроз географски коментар, увео у књижевност.

Милосав Ђалић

АУТОЕСЕЈ

Драги пријатељи, књижевници и посленици културе који сте организовали ово књижевно вече, поштована публико!

Желим да вам се свима топло захвалим на овако лепој промоцији писца и његових књига, што служи на част овдашњој а и српској књижевности, пошто је ово традиционална републичка књижевна манифестација српске прозе и јединствена у Србији, 25. по реду. Желим да вас поздравим са једном прелепом реченицом из култног романа *Далеко је сунце* највећег српског живог писца Добрице Ћосића, коме су и посвећени наши овогодишњи књижевни сусрети: „Како је лепа ноћ у моравској долини кад месечина заспе снежна поља.“ И ово сада је једна лепа ноћ српске књижевности. Јер је ноћ време дубоког читања, и да, откривајући начин на који посежемо за неком књигом, брижно чуваном, откривамо сами себе. Можда је то и највећа благодет књиге, читања, да откривамо сами себе.

Додирујем се високе теме читања и писања. Писање и читање су исти облик стваралаштва. И ја сам пре свега читалац па тек онда некакав писац. Мислим да су сви људи који читају потенцијални писци. Читање има благотворну исцелитељску моћ и оно је најбољи, најдуговечнији начин да се спаси властити живот. Мени су књиге спасиле живот. Снажно верујем у књижевност и њену искупитељску моћ.

„Књига је душа једног народа“, писао је Хердер. „Претвори жалост у речи“, говорио је Шекспир. И наш просветитељски писац рационализма Доситеј Обрадовић је закључио:

„Књиге, књиге браћо моја, а не звона и прапорци“. Академик Драгослав Михаиловић, који је и велики писац, написао је: „Литература је велика срећа за човечанство, али може да буде и веома опасна“.

О мојим књигама овде вечерас критичари су исказали нешто најбоље што су могли, само не знам да ли сам то толико заслужио. Мени нико није предвиђао ни оволико, цитирам речи Симе Милутиновића Сарајлије, Његошевог учитеља. А мени опет остаје најтежи део посла да, с Божјом помоћу, пишем даље. Мени ваља даље путовати. Према легенди и миту, Бог је стварао Земљу седам дана, а осми дан је дао човеку *хомокреатору* да се бави филозофијом, уметношћу и религијом, једном речју – културом, онако како нас је и Његош учио, да „Прегаоцу Бог даје махове“, да је „вријеме мајсторско решето“ и да „Божји млинови мељу полагано“.

А како је нама сада, данас и овде?

Данас су на маргинама и књижевна критика, и књижевност, и дух уопште. Главобоља је народна због голог опстанка. Имате људи који целог живота мисле на круту реч: борба за живот. Имали смо једну од најлепших земаља света, а и људске вредности су биле на много већем нивоу. Сад су те вредности, после рата и немаштине, изгубљене. Обезвређен је поштен човек и поштен рад. Многе људске врлине пале су у воду. А, на другој страни, сумњиве вредности су на сцени. Жалим за лепотом у свим облицима. Ко хоће нека се моли, али су добра дела оно што се тражи, она су можда јача и од молитве. Племенитост, то је изнад свега. Послужићу се цитатом Светог Јована: „Тама, речи и светлост стварају дело – стварни круг. Речи уносе светлост у биће, а онда жале за његовом пролазношћу“.

Праву историју казује уметност, тврдио је давно Енгелс оцењујући Балзакове романе. Све је то у свету који нам није дом, како казује библијски *Стари завет*. Било је, наравно, достигнућа, али истовремено се морамо и постидети сами

себе. Уместо било каквих тумачења бројева, може доћи запажање да су Срби, и на југу и на северу, давно и касније, најбоље послове почињали неслогом и свађом. Ми нисмо испунили завет на самрти дат велеумног владике Николаја Велимировића, кад је молио Бога да се „Срби сложе, умноже и обоже".

Да ли писац сам прича себи своју причу, и уопште који је прави циљ писања?

На то питање ни један писац није умео да одговори, још од Хомера и древне Хеладе па све до данас. Та прича као да жели, попут легендарне Шехерезаде, да завара крвника, да одоли неминовности трагичног удеса који нам прети, продужујући илузију живота и трајања. Али ипак, има наде, вере и љубави које су на нашој страни, па смо тако опстајали кроз векове, идући за Оним који је страдао за целокупно човечанство. А ако имамо у себи довољно вере, наде и љубави, онда нам је све дато. С надом, ми смо спасени, рече апостол Павле Римљанима.

Чији сам ја писац био и остао?

Потекао сам из књижевног круга крушевачке *Баīдале* која је објавила и моју прву књигу приповедака *Кора земаљска* далеке 1974. године. Књижевним вечерима, објављивањем и добрим критикама, у Македонији (Скопље и Штип), Црној Гори (Подгорица, Цетиње и Никшић), Босна и Херцеговина (Сарајево и Мостар), Хрватска (Осијек, Карловац, Сплит, Пула и Ријека), био сам и југословенски писац, а и више од тога превођењем на шведски, енглески, француски, турски, албански и македонски језик. А сада сам писац Србијице, која ми се све више скраћује па некако страхујем да се не обистини оно страшно предвиђање Тарабића из Креманског пророчанства, да се једнога дана сви Срби скупе под једну шљиву, нема ни дубровачког српства, иако су га стари Дубровчани својевремено веома истицали. Њихово српство опстајало је док се поклапало са амбицијама римске курије и њеног папе.

На једног писца утичу, свесно или несвесно, сви они које је читао. Моји највећи учитељи којима сам заувек захвалан јесу пет писаца српске књижевности (Бора Станковић, Иво Андрић, Милош Црњански, Владан Десница и Добрица Ћосић), као и пет писаца светске књижевности (Томас Ман, Франц Кафка, Марсел Пруст, Виљем Фокнер и Џемс Џојс). Емерсон је писао да верује у дух као творца света и да вечито ствара. По њему, и природа увек носи боје духа. Он је трагао по небесима, за Јунговом галаксијом, не обраћајући пажњу на њен плач. Глас нагона и слике снова су дубоке поруке природе која нас припрема за смрт. Моји јунаци су то разумели као древну истину о томе да смрт није коначан крај, већ само прелаз у други вид постојања. Ми пишемо увек изнова, и мислимо другачије, премда се у протеклим вековима ништа значајно није десило што већ није било у књигама. Власт и успех се постизава, дело је све а ништа слава.

Моји јунаци целим током приповедања трагају за „духом времена који је сетан", за којим чезну, онако како смо некад ишли у зелену долину и ручавали за време сетве и жетве, сваког пролећа и лета, испод завичајних багремова и кестенова. Наша долина је била сунчана и зелена каква неће бити никада више. Тако велика срећа као што је била наша, не може пратити људе за живота. Све је било свето.

Дејан Вукићевић

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА МИЛОСАВА ЂАЛИЋА[1]

Монографске публикације

ЂАЛИЋ, Милосав

1. Кора земаљска / Милосав Ђалић. – Крушевац : Багдала, 1974. – 78 стр. ; 17 cm. – (Мала библиотека. Савремена проза)

Белешка о аутору: стр. [79].
Тираж 1.000.

2. Ван своје љуштуре : (мемоари Милисава Димитријевића из Пакашнице) / Милосав Ђалић. – Београд : Просвета, 1977. – 172 стр. ; 21 cm. – (Савремена проза '77)

3. Тако ми сељаци : песме / Милосав Ђалић ; [нацрт корица и илустрације Мирољуб Филиповић]. – Трстеник : Књижевни клуб „Моравски токови“, 1977. – 84 стр. : илустр. ; 18 cm. – (Библиотека Моравски Орфеји ; књ. 8)

Тираж 1.000. – Белешка о аутору: стр. [87].

4. Ђавољи пепео : роман / Милосав Ђалић. – Нови Сад : Матица српска, 1984. – 277 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Данас)
   Тираж 2.000. – На омоту белешка о делу с ауторовом сликом.
5. Светлост слике успомена : роман / Милосав Ђалић. – Приштина : Јединство, 1988. – 213 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Јединство)
   Тираж 1.000.

[1] Први део Библиографије рађен је по хронолошком принципу, како се обично раде персоналне библиографије, други по алфабетском принципу, због лакшег сналажења. Коришћени су ISBD (m) (International Standard Book Description (monography) и ISBD (cp) стандард (Међународни стандардни библиографски опис саставних делова). Јединице означене звездицом нису рађене de visu.

6. Љубав све превасходи : и друге приповетке / Милосав Ђалић. – Никшић : Универзитетска ријеч, 1991. – 233 стр. ; 18 cm. – (Библиотека Проза)
Тираж 1.000. – Слика аутора и белешка о делу на корицама. – Белешка о аутору: стр. 231–232.

7. Споне : есеји, огледи и записи / Милосав Ђалић. – Параћин : „Вук Караџић“, 1992. – 193 стр. ; 24 cm. – (Библиотека Данас и овде ; књ. 9)

8. Изазов природе : роман / Милосав Ђалић. – Београд : Просвета, 1996. – 311 стр. ; 20 cm. – (Савремена проза '96)
Тираж 1.000. – Белешка о писцу: стр. [313].

9. Треперење душе : роман / Милосав Ђалић. – Београд : Просвета, 2002. – 361 стр. ; 21 cm
Тираж 750. – Белешка о аутору: стр. 359–361.

10. Брош са крстом : изабране и нове приповетке / Милосав Ђалић. – Крушевац : Књижевни клуб „Багдала“ ; Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“, 2006. – 200 стр. ; 22 cm
Ауторова слика на корицама. – Тираж 300. – Стр. 193–198: Трагање за богумилском добротом / Даница Андрејевић. – Белешка о аутору: стр. 199–200.

Текстови о М. Ђалићу

АНДРЕЈЕВИЋ, Даница

11. Гравитација духовности / Даница Андрејевић. – Приказ: Треперење душе.
У: Стремљења. – Год. 39, бр. 2 (2004), стр. 139–142.

12. Завичај и биће / Даница Андрејевић. – Приказ: Брош са крстом.
У: Летопис Матице српске. – Год. 183, књ. 480, св. 4 (октобар 2007), стр. 709–713.

13. Markacija prolaznosti / Danica Andrejević. – Prikaz: Đavolji perео.
U: Delo (Beograd). – God. 31, knj. 31, br. 7 (jul 1985), str. 169–171.

14. Пакашничке судбине / Даница Андрејевић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Багдала. – Год. 27, бр. 314–315 (мај–јун 1985), стр. 31–32.

15. Повест о палим анђелима / Даница Андрејевић. – Приказ: Светлост слике успомена.
У: Градина. – Год. 24, бр. 6 (јун 1989), стр. 143–144.

АНЂЕЛКОВИЋ, Мирјана

16. Роман у три приповедна слоја / Мирјана Анђелковић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Домети. – Год. 12, бр. 43 (зима 1985), стр. 101–103.

БИЗЈАК, Вјескослав

17. Život u sjećanju / Vjeskoslav Bizjak. – Prikaz: Svetlost slike uspomena.
U: Glas Slavonije. – God. 46, br. 13606 (8. rujna 1989), str. 16.

ВЛАЈЧИЋ, Милан

18. „Кора земаљска“ Милосава Ђалића* / Милан Влајчић. – Приказ.
У: Политика. – Год. 72 (15. фебруар 1975).

19. Роман Милосава Ђалића „Ван своје љуштуре“ * / Милан Влајчић. – Приказ.
У: Политика. – Год. 75 (30. март 1978).

ВОЈИЋ, Љубомир

20. Ђавољи пепео / Љ. [Љубомир] Војић. – Приказ.
У: Борба. – Год. 63, бр. 58 (27. фебруар 1985), стр. 8.

ВУКОВИЋ, Владета

21. У трагању за апсолутним / Владета Вуковић. – Приказ: Ван своје љуштуре.
У: Повеља. – Год. 9, бр. 29 (4) (1979), стр. 116–117.

ВУКША, Марко

22. Трагање за идентитетом / Марко Вукша. – Приказ: Треперење душе.
У: Борба. – Год. 82, бр. 323 (27. новембар 2003), стр. 9.

ГОЧМАНАЦ, Милан

23. М. Ђалић: Тако ми сељаци Везаност за земљу / Милан Гочманац. – Приказ.
У: Трибина (Трстеник). – Год. 12, бр. 302 (11. фебруар 1977), стр. 7.

24. Самоћа општег пејзажа : (поводом романа Милосава Ђалића Ђавољи пепео) / Милан Гочманац.
У: Повеља. – Год. 17, бр. 3–4 (1987), стр. 111–114.

ГОЧМАНАЦ, Милован

25. Судбине и људи у делима Милосава Ђалића / Милован Гочманац. – 1. изд. – Трстеник : Народна библиотека „Јефимија“, 2000. – 109 стр. ; 21 cm. – (Библиотека Виђења)
Тираж 500. – Од истог аутора: стр. 108–109. – Слика аутора и белешка о аутору на корицама. – Регистар.

ДЕСПОТОВИЋ, Милијан

26. Ђавоља цвећка антропологија / Милијан Деспотовић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Реч младих (Ужице). – Бр. 152 (8. септембар 1985), стр. 3.

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Милан

27. Сећања и памћења / Милан Димитријевић. – Приказ: Тако ми сељаци.
У: Браничево. – Год. 23, бр. 2 (март–април 1977), стр. 220–222.

ЂИДИЋ, Љубиша

28. Завичај као лична библија / Љубиша Ђидић. – Приказ: Брош са крстом.
У: Луча. – Год. 16, бр. 2–3 (2007), стр. 111–113.

ЂУРИЧКОВИЋ, Милутин

29. Критичка разматрања / Милутин Ђуричковић. – Приказ: Споне.
У: Стремљења. – Год. 33, бр. 9–10 (1993), стр. 180–181.

ЂУРКОВИЋ, Душан

30. Нова књига о сеоском животу* / Душан Ђурковић. – Приказ: Кора земаљска.
У: Село. – (јун 1975).

КАЈФЕЖ, Александер С.

31. Pjesnik iznikao iz zemlje i korijenja / Aleksander S. Kajfež. – Prikaz: Tako mi seljaci.
U: Osvit (Karlovac). – God. 3, br. 8–9 (1980), str. 121–125.

КОСИЋ, Љубивоје

32. Старци и хероји / Љ. К. [Љубивоје Косић]. – Приказ: Кора земаљска.
У: Борба. – Год. 52, бр. 78 (22. март 1975), стр. 12.

МАРКОВИЋ, Миливоје

33. Преци у пепелу / Миливоје Марковић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Јединство (Приштина). – Год. 41, бр. 21 (26. јануар 1985), стр. 11.

34. Преци у пепелу / Миливоје Марковић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Повеља. – Год. 15, бр. 50 (1) (1985), стр. 101–103.

МИЛАДИНОВИЋ, Драгољуб

35. Мирис земље завичајне / Драгољуб Миладиновић. – Приказ: Кора земаљска.
У: Победа (Крушевац). – Бр. 1328 (14. фебруар 1975), стр. 7.

МИЛИДРАГОВИЋ, Божидар

36. Драма испод љуштуре / Б. [Божидар] Милидраговић. – Приказ: Ван своје љуштуре.
У: Вечерње новости. – Год. 26 (16. фебруар 1978), стр. 19.

МИРКОВИЋ, Милосав

37. Једна земља, а Морава много / Милосав Мирковић. – Приказ: Љубав све превасходи.
У: Илустрована политика. – Бр. 1748 (4. мај 1992), стр. 45.

38. Сеобе и деобе / Милосав Мирковић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Илустрована политика. – Бр. 1377 (26. март 1985), стр. 12.

МИРКОВИЋ, Чедомир

39. Антропологија смрти / Чедомир Мирковић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Летопис Матице српске. – Год. 164, књ. 441, св. 6 (јун 1988), стр. 1031–1032.

НИКОЛИЋ, Живорад

40. Мирис родитељског дома / Живорад Николић. – Приказ: Кора земаљска.
У: Врњачке новине. – Бр. 157 (26. јул 1975), стр. 8.

ОРЛОВИЋ, Драган

41. Нешто горко--- / Драган Орловић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Политика експрес. – Бр. 7512 (4. фебруар 1985), стр. 8.

ПЕНКОВ, Миле

42. Балада о јесени / Миле Пенков. – Приказ: Изазов природе.
У: Политика. – Год. 94, бр. 30043 (14. јун 1997), стр. 24.

ПЕТРОВИЋ, Милош

43. Горак албум успомена / Милош Петровић. – Приказ: Светлост слике успомена.
У: Фрагменти / Милош Петровић. – Београд : Просвета, 1998. – Стр. 81–84.

44. Горак албум успомена / Милош Петровић. – Приказ: Светлост слика успомена.
У: Политика. – Год. 87, бр. 27437 (24. фебруар 1990), стр. 13.

45. Епистоларно откривање / Милош Петровић. – Приказ: Изазов природе.
У: Фрагменти / Милош Петровић. – Београд : Просвета, 1998. – Стр. 85–87.

46. Сећање, дописивање и читање : гестови поетике Милосава Ђалића / Милош Петровић. – О књизи: Брош са крстом.
У: Потез скакачем / Милош Петровић. – Младеновац : Шумадијске метафоре : Библиотека „Деспот Стефан Лазаревић“ ; Београд : Библотека града Београда, 2008. – Стр. 126–129.

ПОЉАКОВИЋ, Миљко

47. У завичајној сенци брестова и кестенова / Миљко Пољаковић. – Приказ: Кора земаљска.
У: Багдала. – Год. 17, бр. 193 (април 1975), стр. 20.

ПОПОВ, Раша

48. Роман судбинског речитатива / Раша Попов. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Петолетка. – Год. 24, бр. 594 (15. новембар 1984), стр. 11.

ПОПОВИЋ-Бјелица, Љубица

49. Рељефна слика живота / Љубица Поповић-Бјелица. – Приказ: Изазов природе.
У: Дневник. – Год. 54, бр. 18099 (18. јун 1997), стр. 18.

ПРОТИЋ, Предраг

50. Нема резимеа / Предраг Протић. – Приказ: Ван своје љуштуре.
У: Илустрована политика. – Бр. 1040 (10. октобар 1978), стр. 65.

РАДОВИЋ, Миодраг

51. Milosav Đalić: Van svoje ljušture / [Miodrag Radović]. – Prikaz.
U: Polja. – God. 24, br. 228 (februar 1978), str. 26.

СИМОНОВИЋ, Слободан

52. Трагања Милосава Ђалића* / Слободан Симоновић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Гласник (Крушевац). – Бр. 74–75 (јануар–фебруар 1988).

СТЕВАНОВИЋ, Кадивка

53. Књига о љубави* / Кадивка Стевановић. – Приказ: Љубав све превасходи.
У: Трибина (Трстеник). – Год. 26, бр. 627 (12. децембар 1991).

СТРИКОВИЋ, Јован Н.

54. Љубав између ироније и гротеске / Јован Н. Стриковић. – Приказ: Љубав све превасходи.
У: Политика. – Год. 88, бр. 28003 (21. септембар 1991), стр. 21.

55. Љубав све превасходи / Јован Н. Стриковић.
У: Ријеч и душа / Јован Н. Стриковић. – 2. измењено и допуњено изд. – Подгорица : Унирекс ; Београд : YU Унирекс МБ ; Суботица : Милен, 1998. – Стр. 77–82.

56. Тескоба у нашим просторима / Јован Стриковић.
У: Савремена српска проза. – Бр. 2 (1989), стр. 47–53.

ТАДИЋ, Верица

57. Еонски графити на хридима тренутака / Верица Тадић. – Приказ: Треперење душе.
У: Наш траг. – Год. 11, бр. 1–2 (2004), стр. 188–197.

ТИМЧЕНКО, Николај

58. Повест о дотрајавању / Николај Тимченко. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Градина. – Год. 21, бр. 6 (1986), стр. 138–139.

ТРИФКОВИЋ, Ристо

59. Савремене теме / Ристо Трифковић. – Приказ: Ђавољи пепео.
У: Ослобођење. – Год. 44, бр. 13846 (7. јануар 1987), стр. 7.

СРПСКА ПРОЗА ДАНАС
БИЛЕЋА

Радослав Братић

РЕЧ О „НОВОЈ ЗОРИ“

Желим све Трстеничане да поздравим, уз захвалност што сте дошли у толиком броју и да вам кажем, ако се не варам, да сам са књижевником Милисавом Савићем био на првим Сусретима у овом граду. Колико ми је познато, ми смо једина два града, Трстеник и Билећа, у којима се скупљају прозни писци и чији су сусрети посвећени прози. Још једном сам овде био тема – када су ми на овој трибини посветили пажњу и направиили портрет за ту годину.

Рећи ћу да је 1896. године у Мостару, у културном центру Херцеговине тога доба и важном месту значајних људи и стваралаца Срба, Шантић и Дучић, а потом и Светозар Ћоровић, Атанасије Шола, покренули су, у то доба, знаменити часопис „Зора“. Ми смо негде 1997. године у априлу, покренули „Зору“ а требало је да је назовемо бар с једном речи другачије. Прво смо је назвали и „Српска зора“. Отишао сам у Народну библиотеку и видео да има 24 таква наслова. Одмах смо одустали а шта друго да додамо него „Нова Зора“. Ето тако, од тада „Нова Зора“ излази до данас и она је имала 17 бројева, а излази 4 пута годишње, по годишњим добима. Направили смо један уводник у 1. броју, где смо казали да Херцеговина нема данас ниједан књижевни часопис, ниједног издавача. Изгубила је много становника и део територије. Изгубила је најважније архиве и библиотеке. Требиње би, са Дучићевом Грачаницом, требало да постане нова културна и духвона престоница остатка Херцеговине. Томе доприносе високе школе и факултети које су Требињци успели да отворе и које ће тек отварати.

Главни комесераи и мешетари из света забрањују све што им се хоће, па чак смењују и легално изабране представнике народа. Насрћу на једва створену државу и прете да је укину.

Има више од сто година, да понов имо, откако је у Мостару, 1986. под уредништвом Шантића, Дучића, Ћоровића и Шоле, почео да излази лист за забаву, поуку и књижевност – чувена мостарска „Зора“. Одмах је око себе окупила све што вреди у српској култури и књижевности. У Београду тога доба, и у српству уопште, нема важнијег писца а да не објављује на страницама „Зоре“. Има прича везана за долазак Сима Матавуља у Мостар. На питање уредника шта ће им дати за часопис, Матавуљ одговара да нема ништа ново. Уредници га затворише у хотелску собу, а жену му поведоше у разгледање града. Јутро је освануло са „Пилипендом“.

Једна дигресија: недавно је у Херцег Новом одржан симпозијум о Симу Матавуљу, који је био први председник Удружења књижевника Србије и један од најзначајнијих аутора тога доба. У Новом је, на обали, имао кућу и мој пријатељ Стеван Раичковић који је причао бројне приче о Матавуљу. Али о томе неком другом приликом.

Мало касније, у Бечу и у Прагу, почела да излази „Српска Зора“, која је била наглашено национална. У складу са временом.

„Зора“ је у Херцеговини путоказ свакоме новоме часопису, али и голема обавеза. И онда и сада, већ клецамо под теретом толиког и таквог наслеђа. Трудимо се да мислимо на ону „Зору“. Али и да радимо како би нас бриге и обавезе не би угушиле.

Часопис је замишљен да буде и својеврсна хроника културе Херцеговине, као и оних крајева где Срби данас живе. И не само њих. Осим тога, повремено објављујемо и радове из науке и привреде.

Сви ратови и устанци у Европи, у последња два три века, некако су у Херцеговини имали најжешћи одјек и остављали крваве трагове. Самјераваћемо старе ожиљке са овим најновијим. Објављујемо и преводе са разних језика, из разних култура, тако да је то књижевна слика Европе и света.

Рекли смо себи, гледаћемо Херцеговину и српске крајеве кроз призму савременог простора и свесрпски простор кроз Херцеговину, али и кроз свет – онај који нам је наклоњен, и онај који нам наклоњен није.

Српски језик, онај вуковски, доживљава свакојаке ударе и прекрајања. Поново се ради на забораву нашег првог писма – ћирилице. „Нова Зора“ се штампа ћирилицом. Трудимо се да и о овим зебњама проговоримо.

А сада о „Просјвети“, о Ћоровићевим сусретима писаца и о „Новој Зори“, говориће вам највреднији члан редакције, и најзаслуженији за његов излазак, секретар и професор Никола Асановић.

Никола Асановић

СРПСКА ПРОЗА У БИЛЕЋИ И ТРСТЕНИКУ

Веома сам срећан што сам вечерас у Трстенику на манифестацији посвећеној савременој српској прози и што вас могу поздравити у име СПКД „Просвјета“ из Билеће и Гацка, као и у име нашег Главног одбора са сједиштем на Палама у Републици Српској.

Могу мирне душе да кажем и да вам преносим најсрдачније братске поздраве из Херцеговине, дједовине Светога Саве и колијевке најчистијег српског језика. Честитам, вам ваш велики јубилеј на који смо, такође, поносни као и ви сами овдје, јер радимо исту ствар, бавимо се истим питањем, веома значајним за нашу националну културу.

Моји претходници, уважени проф. др Мирољуб Јоковић и књижевник Радослав Братић су већ говорили о актуелном броју „Нове Зоре“ а ја ћу овом приликом подсјетити, ипак, на саме корјене, на „Просвјету“ и почетак приче о „Српској прози“ у Билећи из које је стасало и овакав један часопис.

Хиљаду деветсто друге године, стицајем историјских околности, у вријеме Бењамина Калаја и злогласне црно-жуте монархије, дакле, у вријеме Аустро-Угарске, Срби су морали да се бране својом културом, својом умјетношћу, јер нису могли силом против стоструко веће силе, као што то ни данас не могу. Те 1902. године основано је друштво „Просвјета“ које је одиграло тако значајну улогу у животу Срба у Босни и Херцеговини, а онда и у животу Срба уопште. Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ је, у ствари, тада било и остало свесрпска народна академија наука. Оно што Срби

тада нису могли да имају, што нису имали кроз друге институте, имали су кроз своју „Просвјету“. Забрањивана од Аустро-Угарске, спаљиване јој библиотеке 1914. године у вријеме Првог светског рата, васкрсла поново 1918. године, процвјетала чак широм Србије, па све до Македоније и до Словеније у време Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије, забрањена 1947. године од ондашње власти (као националистичко друштво), остала тамо негдје да тиња као онај национални запрет на нашим огњиштима и да поново васкрсне деведесетих година кад су Срби у Босни и Херцеговини поново осјетили како ваља дизати културни устанак, како ваља дизати те бране које нас једине могу одбранити од онога што нам се спрема.

Деведесете године „Просвјета“ је поново обновљена. Међу првима, када је обновљена у Сарајеву, обновљена је и у Билећи. Не случајно у Билећи, јер у Билећи је и тада 1902. и 1903. године, као и данас, постојала Српска народна читаоница. Данас постоји као једина тог типа у васколикој Републици Српској, и она је то мјесто из кога на одређен начин, захваљујући многим ученим људима који су дошли и походили Билећу и Херцеговину, имамо и „Нову Зору“, имамо и „Ћоровићеве сусрете“.

Када смо доживјели то несрећно вријеме деведесетих година и да нам разоре Мостар, када смо доживјели да нам разоре Житомислић, када је у парампарчад у небо отишла, као да се воздигла, велелепна Саборна црква у Мостару, када су кренуле колоне избјеглица (оно што је претекло живо из долине Неретве), према Требињу, нарочито према Билећи, Невесињу и Гацку (случајно сам био сведок када смо ишли да сретнемо те наше патнике, несретнике у Долу код Стоца), онда смо, наравно, схватили да, осим тога што ћемо са патном браћом прогнаницима дијелити кров, морамо заједнички

радити оно што су радили наши умни претходници с краја деветнаестог и почетка двадесетог вијека како би опстала Херцеговина таква каква јесте јединствена. Она може бити територијално подијељена, она може бити територијално смањена, али док год је духовно заокружена, док год је духовно јединствена, она је, у ствари, неуништива.

Сматрали смо да је то дужност „Просвјетина“, да је то дужност свих нас који смо остали да живимо и да бранимо Херцеговину. У култури је требало почети на темељима чувеног мостарског „културног круга“, на темељима великог дјела Дучића, Шантића и браће Ћоровића.

Хиљаду деветсто деведесет седме године почели смо са „Ћоровићевим сусретима писаца“ који у себи његују један од стваралачких сегмената који смо назвали „Српска проза данас“. Ми смо сматрали да је то нешто што је најзначајније и што је најпотребније у датом историјском моменту, јер смо имали „Дучићеве вечери“ у Требињу, Невесиње је пригрлило свог невољног Алексу Шантића, коме су тих дана мостарске страве и ужаса мермерну бисту бацили у Неретву они исти чијим је прецима својевремено пјевао „Остајте овдје“. Остали су браћа Ћоровићи, два умна и велика Србина, Светозар који је познатно прозно име, Владимир Ћоровић, који је један од најпознатијих историчара уопште у нашој новијој историји и историографији, и сматрали смо да ћемо заокружити тај чувени мостарски, а рекло би се, свехерцеговачки културни круг, ако управо кренемо са прозним сусретима, односно, у Гацку ако кренемо и са научним скупом историчара. Ми у Билећи сматрали смо да имамо морално право и обавезу да кренемо управо са српском прозом, јер нас је Бог обдарио да имамо два класика савремене српске прозе поријеклом из Билеће – Радослава Братића и Мома Капора. Шта би било природније и шта би требало друго његовати него његовати прозу у Билећи.

У Гацку, које је само по себи историја и које има толико историјских мјеста и обиљежја, које је само по себи размеђе бројних историјских догађаја – шта би било природније него говорити о историји. И тако је то почело. Установили смо двије значајне награде, награду за прозу која носи име Светозара Ћоровића и награду за историју, нешто касније, која носи име Владимира Ђоровића. Имали смо срећу да смо од првих сусрета, (нека ми опрости Братић што у његовом присуству говорим похвално о њему), али захваљујући Братићу ми смо већ на првим сусретима имали близу тридесет најзначанијих савремених српских писаца. Ако вам дође тридесет најзначајнијих писаца, онда је то солидан почетак, онда је то снажан замајац. Ми до сада у својеврсној културној колекцији имамо десет „Ђоровићевих сусрета“ у току којих је Билећу и Хеерцеговину посјетило преко 200 српских писаца а немање историчара и научника посјетило је Гацко; имамо 10 књига зборника, књига које су постале веома тражене као што су и ове ваше у Трстенику.

А онда, све више се наметало осјећање да ту нешто недостаје. У том новом кругу херцеговачком, мостарском, недостајала је наравно „Зора“. Као што је главни и одговорни уредник рекао, нисмо се усудили да је назовемо тек тако „Зора“, нисмо се усудили због оних који су били бољи од нас, јер знамо да не можемо постићи оно што су својевремено постигли Шантић, Ђоровић, Дучић, Шола, и други који су били у Мостару, зато смо ми казали да је то „Нова Зора“. Бог сами нам је помогао, вјероватно и само прегалаштво неких људи, а нарочито људи који су у Савјету и Редакцији, на челу са главим уредником, да нам је пошло како воља с „Новом Зором“. Одлучили смо да у априлу 2004. године први број штампамо у триста примјерака, а ја крijући од главног уредника штампао 700, и десило се да немамо ни једног јединог

примјерка броја 1. Врло брзо смо повећали тираж на 1000 примјерака, па је и то мало, па онда на 1200, па на 1500, сад званично пишемо тај број а штампамо 2000 и више, зависно од наших потреба. И, како Братић рече, „Нова Зора“ стиже на све меридијане и на неки начин постала је, ја бих рекао, не само часопис, него својеврстан свесрпски културни покрет.

Када узмете у обзир „Просвјету“, Ћоровићеве сусрете и „Нову Зору“ – као један од најзначајнијих драгуља онога чиме се ми поносимо у Херцеговини, ми, у ствари, можемо сматрати да смо за ових петнаестак година, скромно, колико смо то могли, одужили свој дуг напаћеној земљи Херцеговини чији је фронт, чија је линија фронта у овом рату била дуга 510 km. На 510 километра гинули су млади Херцеговци и, данас када дођете у свако и оно најмање мјесто, прво ће вам показати спомен собу погинулих бораца. Ни у једној нема мање од стотину фотографија.

И тако, са „Зором“, са „Ћоровићевим сусретима“, са „Просвјетом“ – вјерујући како ћемо само захваљујући, под наводницима казано, нашим „народним универзитетима“, и опстати, не само у Херцеговини, не само у Републици Српској, него свуда гдје се српски говори и пише – идемо напријед.

Драги пријатељи, још једном морам нагласити да ми је необична и велика част што сам вечерас овдје у Трстенику. Има тачно пет година како драги мој пријатељ и један од најбољих људи које сам срео, наш домаћин Верко Вукашиновић, зове да дођемо ми из Херцеговине. Ја стално обећавам и стално се испречи понешто, и због тога ми је веома драго што сам овде вечерас. Упознао сам нове предјеле наше мајке и матице Србије, осјетио чудесни додир и сусрет са историјом посјетивши Љевишку, радост још једног сусрета са највећим живим српским писцем Добрицом Ћосићем и са вама из чијих лица зрачи љубав и добродошлица.

Ако прођете некада кроз Херцеговину, онда обавезно свратите у редакцију „Нове Зоре“. Она је у једној малој згради у Билећи, а ако дођете до Београда, свратите у Маршала Бирјузова 14, тамо се налази наше истурено одељење, како ми из провинције волимо да кажемо. Није ни у престоници све увијек главно.

Престоница српске прозе је тамо гдје је „Српска проза данас“ а то су Билећа и Трстеник.

ФОТОГРАФИЈЕ 25. КЊИЖЕВНИХ СУСРЕТА *САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА*

Књижевни портрет Добрице Ћосића

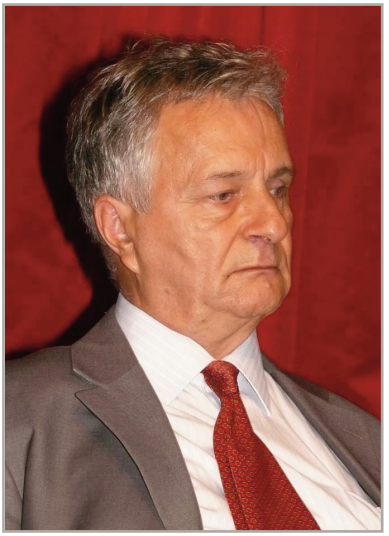
Излагање Добрице Ћосића на „Књижевном портрету“

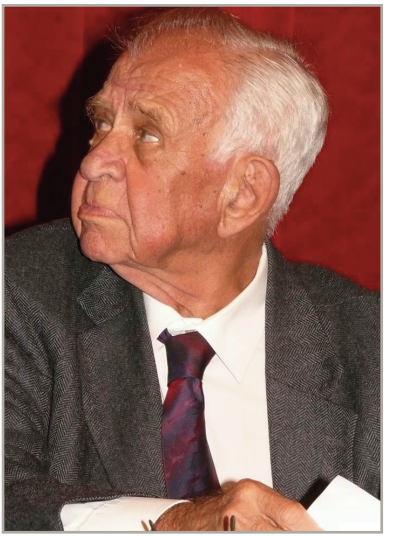
Др Миодраг Радовић
(ИСТИНА ИЗМЕЂУ ЕТИКЕ
РОМАНА И ЕТИКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ)

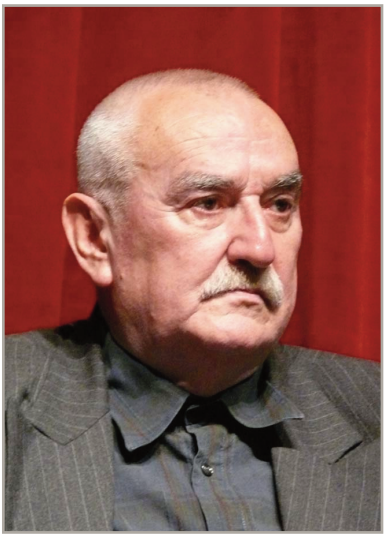
Др Богуслав Жељински
(ДИМЕНЗИЈЕ СРПСКОГ ПРОСТОРА)

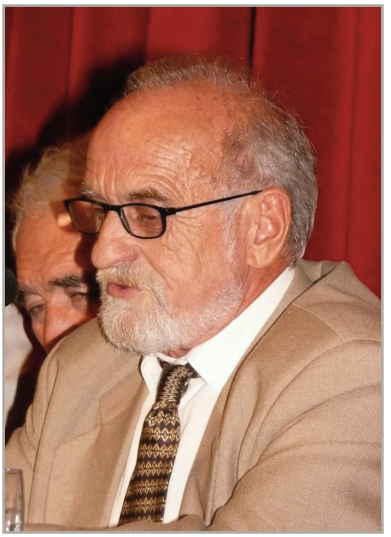
Др Душан Берић
(ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА И
СРПСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ)

Академик Светозар Кољевић
(ДОБРИЦА ЋОСИЋ
КАО СВЕДОК ЕПОХЕ)

Радован Бели Марковић
(ИСПОД СУПРЕТА
МИНУЛИХ ГОДИНА)

Др Милан Радуловић
(МЕТАФИЗИЧКИ И РЕЛИГИЈСКИ
МОТИВИ)

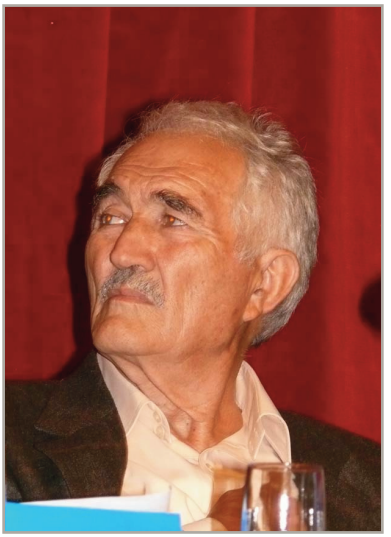
Марко Крстић
(*БАЈКА* ИЛИ КРАТКА ИСТОРИЈА
НЕСТАЈАЊА)

Др Мирослав Егерић
(ИСТОРИЈА – СУДБИНА И УСУД)

Академик Добрица Ћосић
(О СРПСКОЈ КРИВИЦИ)

Милан Радић
(ГЛАС ИЗ ПРЕРОВА)

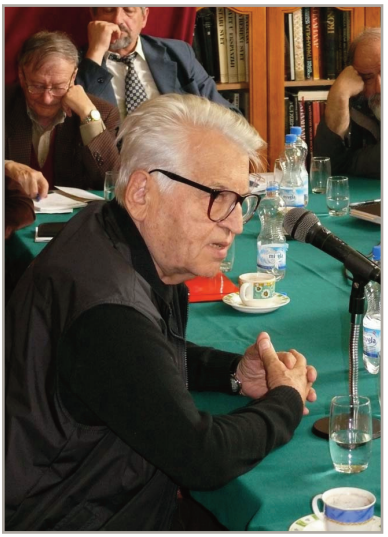
Добрица Ћосић са председником општине Трстеник Стеваном Ђаковићем и део публике

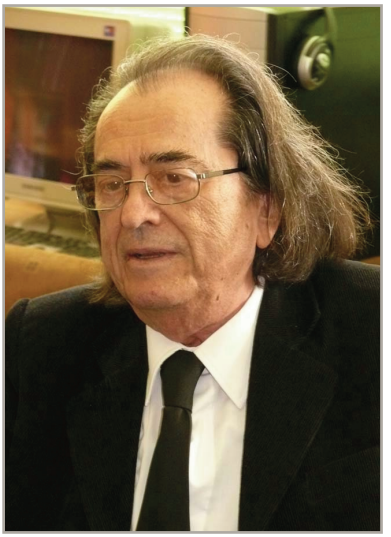
Писац међу пријатељима у холу библиотеке „Јефимија“

„Округли сто“ на тему
ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ

Добрица Ћосић
(ШТА ЈЕ ЗАВИЧАЈ)

Жарко Команин
(ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ)

Гордана Влаховић
(МЕТОХИЈА У ДЕЛИМА
ДАНИЛА НИКОЛИЋА)

Др Ана Ћосић Вукић
(ЗАВИЧАЈ У ПРОЗИ
БРАНКА ЋОПИЋА)

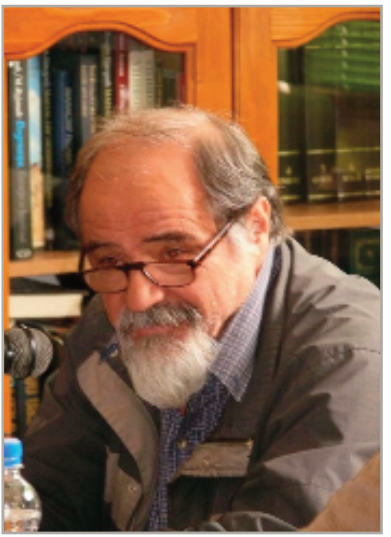
Мр Катица Дармановић
(МИТОЛОГЕМА
ЗАВИЧАЈА ПРЕРОВО)

Др Сунчица Денић
(ЗАВИЧАЈ У ДЕЛИМА
КОСОВСКИХ ПИСАЦА)

Др Мићо Цвијетић
(ТРАГИЧНА ПОВЕСТ
О *ПЕЛИНОВУ* И ПЕЛИНУ)

Бошко Рујинчанин
(ЗАВИЧАЈИ
ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА)

Братислав Милановић
(АУТОПОЕТИЧКИ СТАВОВИ ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА)

Миљурко Вукадиновић
(ПИСЦУ ЈЕ ЗАВИЧАЈ ЈЕЗИК)

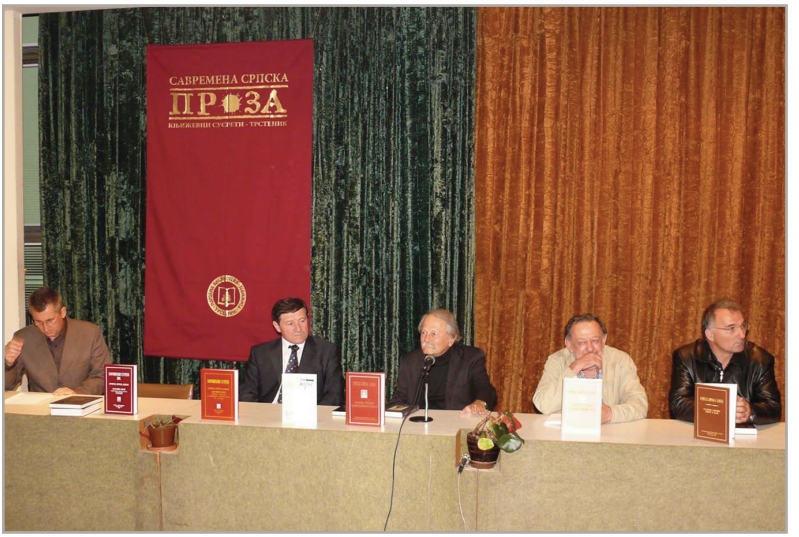
Добрица Ћосић са колективом Народне библиотеке „Јефимија“ у Трстенику

Књижевно дело Милосава Ђалића
(Верољуб Вукашиновић, Момир Брадић, др Даница Андрејевић, Милосав Ђалић, Милош Петровић, др Миливоје Р. Јовановић)

Милосав Ђалић

„Српска проза данас“ Билећа у Трстенику
(В. Вукашиновић, Никола Асановић, Радослав Братић, Петар Пајић, др Мирољуб Јоковић)

Милош Петровић
(ОТВАРАЊЕ ИЗЛОЖБЕ *25 ГОДИНА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ*)

1984.
КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ *МЛАЂА СРПСКА ПРОЗА*
Милисав Савић, Радослав Братић, Јанко Вујиновић,
Славен Радовановић, Бранко Летић, Саша Хаџи Танчић,
Милосав Ђалић, Љиљана Шоп, Милош Петровић.

1985.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА
Миодраг Булатовић, Мирко Ђорђевић,
Милан Комненић.

УНИВЕРЗАЛНО И РЕГИОНАЛНО
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Мирко Ђорђевић, Ђорђе Јанић,
Миодраг Рацковић, Џевад Сабљаковић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ
САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
Миодраг Рацковић, Мома Димић, Славко Лебедински,
Јанко Вујиновић, Џевад Сабљаковић, Саша Хаџи Танчић,
Драгомир Лазић, Босиљка Пушић, Милосав Ђалић.

1986.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА
Драгослав Михаиловић, Љубиша Јеремић,
Милутин Срећковић.

ПРИБЛИЖАВАЊЕ ЖАНРОВА
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Љубиша Јеремић, Света Лукић, Вук Крњевић,
Милосав Мирковић, Марко Недић, Радивоје Микић,
Михајло Пантић, Александар Јовановић,
Милутин Срећковић, Милош Петровић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ
САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
Ратко Адамовић, Жика Лазић, Света Лукић,
Миладин Мичета, Светислав Басара,
Антоније Маринковић, Саша Хаџи Танчић.

1987.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА
Видосав Стевановић, Петар Џаџић,
Милосав Мирковић.

НОВИ ТОКОВИ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Петар Џаџић, Милосав Мирковић,
Славко Лебедински, Живан Живковић,
Никола Цветковић, Милош Петровић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ
САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
Петар Сарић, Миленко Јефтовић,
Радослав Стојановић, Милорад Грујић,
Драгомир Попноваков, Богдан Шеклер,
Исмет Ребронја, Данило Марић, Милосав Ђалић.

1988.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
СЛОБОДАНА СЕЛЕНИЋА
Слободан Селенић, Мирослав Егерић,
Љубиша Јеремић.

КРЕТАЊЕ ИДЕЈА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Предраг Палавестра, Мирослав Егерић,
Славко Гордић, Љубиша Јеремић, Даница Андрејевић,
Радомир Батуран, Никола Цветковић,
Радослав Златановић, Милош Петровић.

1989.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА
Антоније Исаковић, Предраг Палавестра,
Петар Џаџић, Мирослав Егерић.

БЕКСТВО ИЗ ТЕСКОБЕ
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Предраг Палавестра, Мирослав Егерић, Петар Џаџић,
Љубиша Јеремић, Милош Петровић, Марко Недић,
Јован Стриковић, Владета Вуковић.

1990.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА
Јован Радуловић, Љубиша Јеремић, Радивоје Микић,
Станко Кораћ, Душан Иванић.

КЊИЖЕВНОСТ СРБА У ХРВАТСКОЈ
Станко Кораћ, Душан Иванић, Славица Гароња,
Анђелко Анушић, Небојша Деветак, Драго Кекановић,
Славко Лебедински, Љубиша Јеремић, Јован Радуловић.

1991.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИЛИСАВА САВИЋА
Милисав Савић, Мирослав Егерић,
Вук Крњевић, Милутин Срећковић.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРИПОВЕТКА:
НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ
Срба Игњатовић, Милутин Срећковић, Вук Крњевић,
Мирослав Егерић, Михајло Пантић, Васа Павковић,
Милисав Савић, Јанко Вујиновић, Милош Петровић,
Ратко Адамовић, Милосав Мирковић, Славко Лебедински.

1992.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИЛОРАДА ПАВИЋА
Милорад Павић, Миодраг Радовић,
Зоран Глушчевић, Јасмина Михајловић.

ПАВИЋ И ПОСТМОДЕРНА
Никола Милошевић, Михајло Пантић,
Јасмина Лукић, Сава Дамјанов, Душица Потић,
Милентије Ђорђевић, Зоран Глушчевић.

1993.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИРОСЛАВА ЈОСИЋА ВИШЊИЋА
Мирослав Јосић Вишњић, Љубиша Јеремић,
Марко Недић, Радивоје Микић,
Бранимир Живојиновић.

ПУТОПИСНА ПРОЗА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ
Милош Петровић, Марко Недић, Љубиша Јеремић,
Мирослав Јосић Вишњић, Ђорђије Вуковић,
Радивоје Микић, Мирослав Егерић,
Бранимир Живојиновић, Зоран Аврамовић.

1994.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
БОШКА ПЕТРОВИЋА
Бошко Петровић, Чедомир Мирковић,
Славко Гордић, Мирослав Егерић.

КЊИЖЕВНИ КРИТИЧАРИ КАО ПРИПОВЕДАЧИ
Михајло Пантић, Мирослав Егерић,
Марко Недић, Чедомир Мирковић,
Даница Андрејевић, Милош Петровић, Ђорђе Писарев.

1995.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
РАДОСЛАВА БРАТИЋА
Радослав Братић, Љубиша Јеремић,
Милош Петровић, Гојко Божовић, Јован Делић.

ЗНАКОВЉЕ ИВЕ АНДРИЋА
Радован Вучковић, Никола Милошевић,
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић,
Радослав Братић, Гојко Божовић, Јован Делић,
Владета Вуковић, Михајло Пантић, Милосав Ђалић.

1996.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ
Александар Тишма,
Милосав Ђалић, Васа Павковић.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА И ИСТОРИЈА
Марко Недић, Чедомир Мирковић, Милисав Савић,
Даница Андрејевић, Мирослав Егерић,
Милош Петровић, Предраг Марковић,
Ђорђе Писарев, Горан Петровић.

1997.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА
Живојин Павловић, Гојко Божовић,
Михајло Пантић, Иван Растегорац.

КЊИЖЕВНОСТ И МЕДИЈИ
Чедомир Мирковић, Милош Петровић,
Гојко Божовић, Слободан Стојановић,
Мирослав Егерић, Милан Орлић,
Михајло Пантић, Иван Растегорац,
Славен Радовановић, Милета Аћимовић Ивков.

1998.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР ЈАНКОВИЋ
Светлана Велмар Јанковић, Радивоје Микић,
Александар Јовановић, Милош Петровић.

ЕСЕЈИСТИЧКО У САВРЕМЕНОЈ ПРОЗИ
Љубиша Јеремић, Мирослав Егерић,
Жарко Рошуљ, Чедомир Мирковић, Радивоје Микић,
Љиљана Шоп, Александар Јовановић,
Милош Петровић, Милисав Савић, Ратко Адамовић,
Горан Станковић, Фрања Петриновић, Милосав Ђалић.

1999.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДАНИЛА НИКОЛИЋА
Данило Николић, Марко Недић,
Радивоје Микић, Радован Бели Марковић.

ТЕМА РАТА
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Марко Недић, Јован Делић, Радивоје Микић,
Михајло Пантић, Милош Петровић,
Мирослав Егерић, Милета Аћимовић Ивков.

2000.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ПАВЛА УГРИНОВА
Павле Угринов, Радивоје Микић,
Михајло Пантић, Васа Павковић.

КРИТИЧКА ДИМЕНЗИЈА
У ДЕЛУ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА
Милош Петровић, Михајло Пантић,
Мирослав Егерић, Радивоје Микић,
Милан Орлић, Милена Стојановић,
Бојан Ђорђевић, Јован Делић,
Лидија Бошковић.

2001.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДОБРИЛА НЕНАДИЋА
Добрило Ненадић, Милош Петровић,
Михајло Пантић, Чедомир Мирковић.

ПРИПОВЕДАЧКИ ТОКОВИ
У СРПСКОЈ ПРОЗИ XX ВЕКА
Михајло Пантић, Даница Андрејевић,
Александар Јерков, Радивоје Микић, Јован Делић,
Гојко Тешић, Љиљана Шоп, Милош Петровић,
Чедомир Мирковић, Мирослав Егерић,
Васа Павковић, Миливоје Р. Јовановић.

2002.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
РАДОВАНА БЕЛИ МАРКОВИЋА
Радован Бели Марковић, Радивоје Микић,
Михајло Пантић, Остоја Продановић,
Данило Николић.

ЈЕЗИК КАО ТЕМА
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ
Марко Недић, Михајло Пантић,
Снежана Баук, Горан Петровић,
Александар Милановић,
Мирослав Егерић, Милош Петровић,
Драган Хамовић, Слађана Илић.

2003.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МЛАДЕНА МАРКОВА
Милосав Ђалић, Петар Пијановић,
Васа Павковић, Младен Марков.

СЕЛО У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Милош Петровић, Младен Марков,
Радован Бели Марковић, Мићо Цвијетић,
Мирослав Егерић, Даница Андрејевић,
Славен Радовановић.

2004.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ГОРАНА ПЕТРОВИЋА
Михајло Пантић, Васа Павковић,
Александар Јерков, Горан Петровић.

СРПСКИ ПЕСНИЦИ КАО ПРИПОВЕДАЧИ
Марко Недић, Чедомир Мирковић,
Михајло Пантић, Александар Јерков,
Петар Пајић, Милентије Ђорђевић,
Мирослав Егерић, Милош Петровић,
Бранко Брђанин-Бајовић, Гојко Божовић,
Милета Аћимовић-Ивков, Милосав Ђалић.

2005.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ВОЈЕ ЧОЛАНОВИЋА
Марко Недић, Васа Павковић,
Воја Чолановић.

СРПСКИ ПЕСНИЦИ КАО ПРИПОВЕДАЧИ
Јован Делић, Јасмина Ахметагић,
Драган Бошковић, Мирко Демић,
Александар Јерков, Иван Негришорац,
Марко Недић, Михајло Пантић,
Милош Петровић, Татјана Росић,
Воја Чолановић, Милета Аћимовић Ивков,
Младен Шукало, Миодраг Радовић.

2006.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ВИДЕ ОГЊЕНОВИЋ
Гојко Божовић, Михајло Пантић,
Слободан Владушић, Вида Огњеновић.

ДРАМАТИЗАЦИЈА ПРОЗНИХ ДЕЛА
Гојко Божовић, Миленко Пајић, Маша Стокић,
Небојша Брадић, Милош Петровић, Бранко Брђанин-Бајовић,
Милосав Буца-Мирковић, Бранислав Недић, Вида Огњеновић.

2007.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА
Радивоје Микић, Марко Недић,
Миодраг Радовић, Милован Данојлић.

СРПСКА ПОЕТСКА ПРОЗА
Радивоје Микић, Михајло Пантић,
Даница Андрејевић, Милета Аћимовић Ивков,
Милош Петровић, Слађана Илић, Марко Недић,
Миливоје Р. Јовановић, Бојан Јовић, Милован Данојлић.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
ЗБОРНИК
21

Издавач
Народна библиотека „Јефимија“ Трстеник

Главни и одговорни уредник
Верољуб Вукашиновић

Уредништво
Милосав Ђалић, Милан Милетић,
Радошин Зајић

Програмски савет
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић, Милош Петровић,
Михајло Пантић, Марко Недић, Милосав Ђалић,
Милан Милетић, Љиљана Егерић, Радошин Зајић,
Мирољуб Радосављевић, Верољуб Вукашиновић

Ликовни и технички уредник
Иван Величковић

Фотографије
Милош Милошевић Шика и Иван Величковић

ISBN 978-86-83191-32-1

Тираж
500 примерака

Штампа
М-Граф Трстеник

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09 Ћосић Д. (082)
821.163.41.09-3(082)
821.163.41.09 Ћалић М. (082)

КЊИЖЕВНИ сусрети "Савремена српска проза" (25 ; 2008 ; Трстеник)

Зборник 25. књижевних сусрета Савремена српска проза, 14-17. новембар 2008., Трстеник / [главни и одговорни уредник Верољуб Вукашиновић]. - Трстеник : Народна библиотека "Јефимија", 2009 (Трстеник : М-Граф). - 398 стр. ; 23 cm. – (Савремена српска проза ; зборник бр. 21)

Тираж 500.

ISBN 978-86-83191-32-1
1. Вукашиновић, Верољуб [главни и одговорни уредник]
a) Ћосић, Добрица (1921-) - Зборници b)
Ћалић, Милосав (1944-) - Зборници c)
Српска проза - Мотиви - Завичај - Зборници
COBISS. SR-ID 169904140

ПОКРОВИТЕЉИ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ

МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ОПШТИНА ТРСТЕНИК

ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА *ПРВА ПЕТОЛЕТКА* ТРСТЕНИК

ЕЛЕКТРОДИСТРИБУЦИЈА ТРСТЕНИК

ЕТЕРИКА ТРСТЕНИК

МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА ТРСТЕНИК

КОМСТАН ТРСТЕНИК

АС ПЕТРОЛ ТРСТЕНИК

НОВА СЛОГА ТРСТЕНИК

М-ГРАФ ТРСТЕНИК

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ ТРСТЕНИК

ФАКУЛТЕТ ЗА ИНДУСТРИЈСКИ МЕНАЏМЕНТ КРУШЕВАЦ

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА 21

ДОБРИЦА ЋОСИЋ,
СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ, БОГУСЛАВ ЖЕЛИЊСКИ,
МИРОСЛАВ ЕГЕРИЋ, ДУШАН БЕРИЋ,
МИОДРАГ РАДОВИЋ, МИЛАН РАДУЛОВИЋ,
МАРКО КРСТИЋ, ПРЕДРАГ ПАЛАВЕСТРА,
ГОЈКО ТЕШИЋ, РАДОВАН БЕЛИ МАРКОВИЋ,
МИЛАН РАДИЋ, ДЕЈАН ВУКИЋЕВИЋ,
ЖАРКО КОМАНИН, АНА ЋОСИЋ ВУКИЋ,
БОШКО РУЂИНЧАНИН, КАТИЦА ДАРМАНОВИЋ,
МИЋО ЦВИЈЕТИЋ, ГОЈКО БОЖОВИЋ,
ГОРДАНА ВЛАХОВИЋ, СУНЧИЦА ДЕНИЋ,
БРАТИСЛАВ МИЛАНОВИЋ, МИЛОШ ПЕТРОВИЋ,
МИХАЈЛО ПАНТИЋ, МИЉУРКО ВУКАДИНОВИЋ,
ДАНИЦА АНДРЕЈЕВИЋ, МИЛИВОЈЕ Р. ЈОВАНОВИЋ,
МИЛОСАВ ЂАЛИЋ, РАДОСЛАВ БРАТИЋ,
НИКОЛА АСАНОВИЋ

ISBN 978-86-83191-32-1